

Grey Scale #13

DANES-PICTA.COM

A

1

2

3

4

5

6

M

8

9

10

11

12

13

14

15

B

17

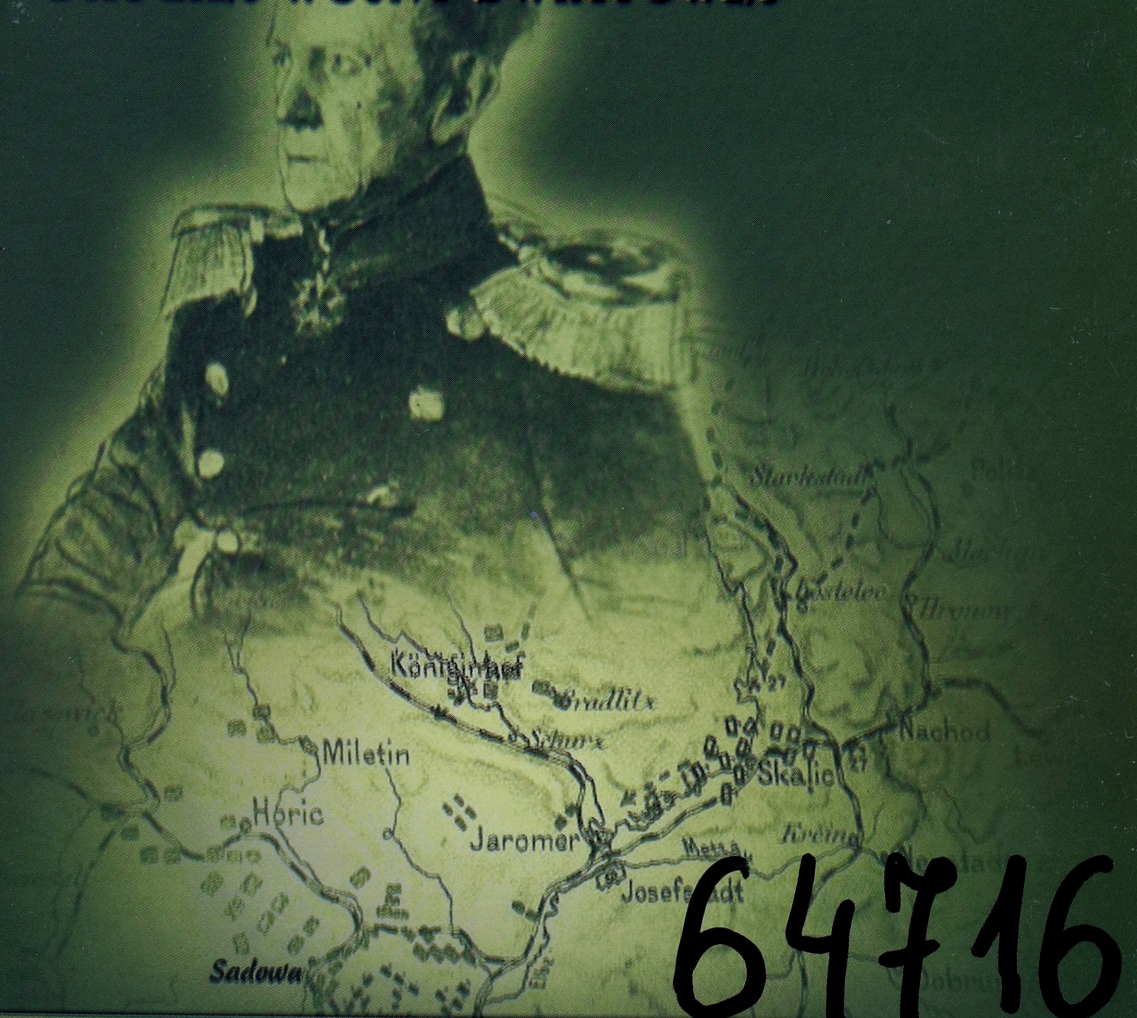
18

19

OPERACJE WOJSK LĄDOWYCH W POGLĄDACH PRZEDSTAWICIELI EUROPEJSKIEJ MYŚLI WOJSKOWEJ

OD XVIII WIEKU DO WYBUCHU DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

Tomasz KOŚMIDER
Jeremiasz ŚLIPIEC

64716

AKADEMIA OBRONY NARODOWEJ

Blue

Cyan

Green

Yellow

Red

Magenta

White

3/Color

Black

Colour Chart #13

Centimetres

Inches

DANES-PICTA.COM

**OPERACJE WOJSK LĄDOWYCH
W POGLĄDACH PRZEDSTAWICIELI
EUROPEJSKIEJ MYŚLI WOJSKOWEJ
OD XVIII WIEKU DO WYBUCHU
DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ**

**AKADEMIA OBRONY NARODOWEJ
WARSZAWA**

**Tomasz KOŚMIDER
Jeremiasz ŚLIPIEC**

**OPERACJE WOJSK LĄDOWYCH
W POGLĄDACH PRZEDSTAWICIELI
EUROPEJSKIEJ MYŚLI WOJSKOWEJ
OD XVIII WIEKU DO WYBUCHU
DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ**

**AKADEMIA OBRONY NARODOWEJ
WARSZAWA 2008**

Recenzenci:

prof. dr hab. Lech Wyszczelski

prof. dr hab. Janusz Zuziak

Redakcja i korekta – zespół autorski

Opracowanie graficzne okładki:

Genowefa Majchrowska

Na okładce:

Helmuth von Moltke na tle planu bitwy pod Sadową

Ilustracje zamieszczone w książce pochodzą z:

zasobów Centralnego Archiwum Wojskowego;

Weltgeschichte Herausgegeben

von Professor dr J. von Plug-Harttung; Neuzeit seit 1815,

Berlin 1909;

[WWW.museum.ru/1812/Persons/RUSS](http://WWW.museum.ru/1812/Persons/RUSS;);

Pl.Wikipedia.org/wiki/Grafika;

oraz zbiorów własnych Autorów

© Copyright by Tomasz Kośmider, Jeremiasz Ślipiec, Warszawa 2008

© Copyright by Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2008

Wydanie I

ISBN 978-83-7523-036-9

Sygn. AON 5870/08

Powielenie i oprawa: Akademia Obrony Narodowej – Wydział Wydawniczy

00-910 Warszawa, al. gen. Chruściela 103,

tel. (022) 6 814 055, tel./fax (022) 6 813 752

Zam. nr 608/2008

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
1. Ewolucja poglądów na operacje wojsk lądowych w europejskiej refleksji teoretycznej	13
2. Operacje wojsk lądowych w praktyce wojennej analizowanego okresu	33
3. Henry Humphrey Evans Lloyd (1720–1783)	89
4. Heinrich Dietrich Bülow (1757–1807)	97
5. Henri Antoine Jomini (1779–1869)	103
6. Carl Phillip Gotlieb von Clausewitz (1780–1831)	111
7. Helmuth Carl Bernhard von Moltke (1800–1891)	119
8. Gienryk Antonowicz Leer (1829–1904)	125
9. Sigismund von Schlichting (1829–1909)	131
10. Alfred von Schlieffen (1833–1913)	137
11. Wilhelm Leopold Colmar von der Goltz (1843–1916)	145
12. Nikołał Piotrowicz Michniewicz (1849–1927)	151

13. Hans von Seeckt (1866–1936)	157
14. Aleksander Aleksandrowicz Nieznamow (1872–1928)	163
15. John Frederick Charles Fuller (1878–1966)	169
16. Ludwig Ritter von Eimannsberger (1878–1945)	177
17. Heinz Wilhelm von Guderian (1888–1954)	183
18. Michał Nikołajewicz Tuchaczewski (1893–1937)	189
19. Władimir Kiriakowicz Triandafiłłow (1894–1931)	197
20. Basil Henry Liddell-Hart (1895–1970)	203
21. Stefan Mossor (1896–1957)	209
Zakończenie	217
Bibliografia	221
Indeks nazwisk	235
Indeks nazw geograficznych	247

WSTĘP

Historia niejednokrotnie dostarcza interesujących przykładów i wzorców, bez uwzględnienia których trudno projektować nowe rozwiązania w obszarze polemologii. Z całą pewnością dotyczy to opisu istoty zjawiska wojny, a także określenia przewidywanej roli poszczególnych rodzajów sił zbrojnych i rodzajów wojsk. Problem charakteru przyszłych wojen, ogólnych zasad ich prowadzenia oraz sposobów bojowego wykorzystania wojsk¹ znajduje się w obszarze zainteresowania myśli wojskowej, mającej duży wpływ na konstruowanie doktryn wojennych.

W ciągu wielu wieków militarnej aktywności człowieka wojska generalnie operowały w przestrzeni dwuwymiarowej. Początkowo walka na lądzie, jako zbrojne starcie przeciwstawnych sobie sił, z punktu widzenia zakresu prowadzonej wojny była zjawiskiem mimo, że powierzchniowo rozległym, to jednak w charakterze przebiegu typowo *punktowym*. Zasadniczo sprowadzała się do walnej bitwy, decydującej o wyniku całej wojny, jak rozegrana w 490 roku przed naszą erą pod Maratonem. Gwałtowny wzrost rozmachu prowadzonych działań, a także liczebności walczących wojsk spowodowały, że bitwa walna przestała przesądzać o losach i wynikach toczonej wojny. Aby wygrać trzeba było wyjść zwycięsko co najmniej z kilku z nich. Organizacyjnym przeobrażeniom zaczęła ulegać sama bitwa, rozrastając się czasowo i przestrzennie. Poważne zmiany jakościowe dokonały się w czasie I wojny światowej. Obok szero-

---

¹ L. Wyszczelski, Historia myśli wojskowej, Warszawa 2000, s. 6.

kości i głębokości pojawił się kolejny, sporadycznie dotąd uwzględniany wymiar, a mianowicie wysokość².

Wojna ta wymusiła potrzebę wprowadzenia zmian w obszarze sztuki wojennej. Funkcjonujący dotąd jej tradycyjny podział nie odpowiadał przysłemu obrazowi pola walki, do dwóch podstawowych komponentów sztuki wojennej: strategii i taktyki, mających długą historię, dołączył nowy – sztuka operacyjna.

Pierwsze poglądy sugerujące konieczność wdrożenia badań nad operacją pojawiły się jeszcze przed wystąpieniem na arenie wojennej armii masowych. Wprawdzie nie definiowały one pojęcia, ale sugerowały już konieczność wprowadzenia operacyjnych form walki. Stopniowo przekonanie to stawało się coraz bardziej oczywiste. Przyszły konflikt zbrojny, szczególnie w przypadku konfrontacji między państwami o porównywalnych potencjałach militarnych i ekonomicznych, jawił się jako starcie w którym cel wojny nie będzie mógł być zrealizowany przez wykonanie jednego uderzenia. Warunkiem koniecznym do osiągnięcia strategicznego celu wojny staną się prowadzone działania pośrednie pomiędzy strategią a taktyką, które zyskały miano operacji. Leksykon wiedzy wojskowej definiuje je jako *zespół walk, bitew, uderzeń ogniowych i manewrów toczonych lub wykonywanych na lądzie, w powietrzu i na morzu przez związki operacyjne (zgrupowania operacyjne) różnych rodzajów wojsk i sił zbrojnych, połączonych wspólną myślą przewodnią (zamiarem walki, operacji), prowadzonych pod jednym kierownictwem dla doprowadzenia do osiągnięcia celu operacji (bitwy) lub celu strategicznego, co wymaga uzgodnionego wysiłku i ścisłego współdziałania rodzajów sił zbrojnych i wojsk*³.

Sztuka wojenna obecnie obejmuje trzy poziomy prowadzenia działań wojennych, to jest strategiczny, operacyjny i taktyczny. Poziom strategiczny dotyczy działań podejmowanych przez

---

² J. Gotowała, *Lotnictwo w operacjach wojskowych 1914–2000. Studium wojskowo-historyczne*, Warszawa 2001, s. 13.

³ Leksykon wiedzy wojskowej, Warszawa 1979, s. 278.

rządy i instytucje centralne państwa co do użycia instrumentów militarnych. Logika strategii, zdaniem Richarda Holmes'a w pewnym sensie jest ponadczasowa i niewątpliwie *dotyczy czegoś więcej niż zmian w technologii i taktyce*⁴. Sposobem prowadzenia bitew i walk zajmuje się taktyka. Wykazuje ona stałą ewolucję i w dużym stopniu uzależniona jest od rozwiązań technologicznych. Bitwy, jak wynika z historii wojen, nie są celem samym w sobie, ale stanowią narzędzie *do osiągnięcia celów politycznych, o które toczy się wojna*⁵. W tym kontekście niezwykle ważne pozostaje ułożenie owych walk i bitew w sposób taki, aby stanowiły spójny plan na teatrze działań wojennych. Nie byłoby to jednak możliwe bez sztuki operacyjnej łączącej strategię z taktyką. Należy zauważyć, że ten komponent sztuki wojennej narodził się na gruncie europejskim⁶.

W historiografii polskiej, jak dotąd, brakuje opracowania w sposób wyczerpujący poruszającego zagadnienie operacji wojsk lądowych w europejskiej refleksji teoretycznej. Zachodzi zatem konieczność bardziej wnikliwego przeanalizowania tej problematyki. Niniejsza praca stanowi próbę wypełnienia tej luki, istniejącej w piśmiennictwie wojskowym. Pomocne przy jej pisaniu były książki autorstwa Lecha Wyszczelskiego: *Polska myśl wojskowa 1914–1939*, Warszawa 1988; *Historia myśli wojskowej*, Warszawa 2000 i *Historia polskiej myśli wojskowej*, Warszawa 2001 oraz Henryka Hermanna *Operacyjny wymiar walki zbrojnej*, Toruń 2004. Z prac obcojęzycznych wymienić należy opracowania zbiorowe: *Makers of Modern Strategy. Military Thought from Machiavelli to Hitler*, Princeton 1960; *Ruszkaja Wojennaja mysl kaniec XIX – naczał XX w.* oraz Iwan Andrejewicz Korotkow, *Istorija sowietskoj wojennoj mysli. Kratkij*

⁴ Wielkie bitwy i kampanie (red. J. Pimlott), Warszawa 2001, s. 6.

⁵ Ibidem.

⁶ T. Kośmider, J. Ślipiec, Rozwój poglądów na operacje wojsk lądowych w europejskiej myśli wojskowej okresu nowożytnego, „Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej” 2006, nr 1, s. 259.

oczerk 1917-ijun 1941, Moskwa 1980. Myśl wojskowa stanowiła też obszar zainteresowania Janusza Sikorskiego: *Polskie piśmiennictwo wojskowe do 1939 roku*, Warszawa 1989, czy *Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku*, Warszawa 1991. Należy jednak zauważyć, że dorobek rodzimej myśli wojskowej zaprezentowany został przez profesora Sikorskiego w sposób niepełny, jego książki nie mogą więc stanowić syntezy historii polskiej myśli wojskowej.

Spośród traktatów teoretycznych na uwagę zasługują rozprawy autorstwa: Carla von Clausewitza, *O wojnie*, Lublin 1995; Ludwiga Rittera von Eimannsbergera, *Wojna pancerna*, Warszawa 1937; Johna Fredericka Charlesa Fullera, *On Future Warfare*, Londyn 1927; Wilhelma Leopolda Colmara von der Goltza, *Kriegfuhrung*, Berlin 1985; Heinza Wilhelma von Guderiana, *Achtung Panzer! Die Entwicklung der Panzerwaffen, ihre Kampftaktik und ihre operativen Moglichkeiten*, Berlin 1937; Henri Antoine Jominiego, *Zarys sztuki wojennej*, Warszawa 1966; Basila Henry Liddell-Harta, *Strategia. Działania pośrednie*, Warszawa 1959; Helmutha Carla Bernharda von Moltke, *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten*, t. 1–8, Berlin 1891–1893; Stefana Mossora, *Sztuka wojenna w warunkach nowoczesnej wojny*, Warszawa 1938; Hansa von Seeckta: *Gedanken eines Soldaten*, Berlin 1932 i *Die Reichswahr*, Lipsk 1933; Władymira Kiriakowicza Trandanfilłowa: *Rozmach operacyj sowriemniennych armij*, Moskwa 1926 i *Charakter operacyj sowriemniennych armij*, Moskwa 1929; oraz Michaiła Nikołajewicza Tuchaczewskiego: *Woprosy wysszego komandirowanija*, Moskwa 1924; *Woprosy sowriemiennoj strategii*, Moskwa 1926 i *Pisma wybrane*, t. 1–2, Warszawa 1966⁷.

W XVII i XVIII wieku operacje wojenne i działania wojenne miały w zasadzie podobny zakres znaczeniowy. Istotna

---

⁷ Pełny opis bibliograficzny wykorzystanych w pracy publikacji zamieszczony został w bibliografii.

zmiana w rozumieniu operacji dokonała się w drugiej połowie wieku XVIII za sprawą Henry Humphreya Lloyda. Operacje wojenne zaczął on traktować jako określoną formę działań prowadzonych przez samodzielne zgrupowania, stając się tym samym prekursorem opisu operacji w europejskiej refleksji wojskowej. Ma on poważne zasługi w dziedzinie opracowywania teorii sztuki wojennej z naukowego punktu widzenia. Do obiegu naukowego wprowadził również termin *nauka wojenna*⁸.

Rozważania zamyka wybuch drugiej wojny światowej. Ze względu na skalę i zasięg stanowi ona nową jakość w historii militarnej, nie tylko kontynentu europejskiego. W czasie tej wojny doszło do ukształtowania się operacji – sztuki operacyjnej w rodzajach sił zbrojnych – w wojskach lądowych, siłach powietrznych i marynarce wojennej. Poważny wpływ na istotę i charakter operacji wywarła broń rakietowo-jądrowa i możliwość jej użycia w operacji na skalę masową, wymuszając konieczność przewartościowania dotychczasowego spojrzenia na problem zbrojnej konfrontacji.

Postępująca asymetria możliwości zaangażowanych w konflikcie stron, rosnąca aktywizacja różnych organizacji, narastanie niemilitarnych form wywierania nacisku na osiągnięcie celu strategicznego sprawia, że obecnie operacji nie należy postrzegać jedynie w wymiarze wojennym. W rzeczywistości staje się ona bezpośrednio formą działań, wspierającą zamierzenia polityki (strategii) państwa w czasie pokoju, kryzysu i wojny, a cel polityczny wywiera coraz większy wpływ na cel militarny⁹.

Praca zawiera dziewiętnaście biogramów. Są to reprezentanci zachodnioeuropejskiej myśli wojskowej – trzynastu teore-

---

⁸ J. Ślipiec, T. Kośmider, Generał Henry Humphrey Evans Lloyd jako prekursor teorii operacji w europejskiej myśli wojskowej, „Myśl Wojskowa” 2006, nr 6, s. 169–178.

⁹ A. Polak, Współczesna operacja i jej przyszły wymiar, „Myśl Wojskowa” 2007, nr 1, s. 50–60.

tyków, a także rosyjskiej myśli wojskowej – pięciu. Polską myśl wojskową reprezentuje Stefan Mossor. Osiągnięcia wspomnianych myślicieli poprzedzają dwa rozdziały wprowadzające. Jeden, ukazujący w syntetyczny sposób prawidłowości w rozwoju europejskiej myśli wojskowej w ciągu ostatnich dwóch stuleci, drugi zaś uwarunkowania i rozwój operacji w praktyce wojennej analizowanego okresu.

Przyjęty został następujący sposób przedstawienia dorobku wybranych przedstawicieli europejskiej myśli wojskowej. Charakterystykę rozpoczyna informacja dotycząca ich życia i przebiegu służby wojskowej. Następnie zaprezentowany został ogólny dorobek w obszarze myśli wojskowej, zwłaszcza teorii wojen, po czym najważniejsza i najobszerniejsza część obejmuje analizę dokonań w odniesieniu do teorii prowadzenia operacji wojsk lądowych. O kolejności poszczególnych biografów, zamieszczonych w rozprawie decydowała data urodzenia. Generalną ocenę analizowanego dorobku zawiera zakończenie. Zdaniem autorów taki schemat jest najbardziej czytelny dla zrozumienia prawidłowości, zachodzących w ciągu dwóch ostatnich stuleci w europejskiej refleksji teoretycznej w obszarze operacji wojsk lądowych.

EWOLUCJA POGLĄDÓW NA OPERACJE WOJSK LĄDOWYCH W EUROPEJSKIEJ REFLEKSJI TEORETYCZNEJ

Operacja postrzegana jako teoria i praktyka prowadzenia działań wojennych pojawiła się w końcu XVIII wieku. Początkowo inna była jednak jej rola i miejsce w sztuce wojennej. Zdaniem Henryka Hermanna *dopóki bitwa generalna doprowadzała do osiągnięcia strategicznych celów wojny, operacja była jej podporządkowana. Gdy jednak bitwa nie mogła temu zadaniu sprostać, została wchłonięta przez operację, której treść i charakter ulegały radykalnej zmianie. Najczęściej i najwyraźniej ta przemiana jest dostrzegalna w wojskach lądowych (wojna [francusko-pruska – T.K., J.Ś.] 1870–1871 roku). Nieco później w marynarce wojennej: wojna amerykańsko-hiszpańska 1898 roku i rosyjsko-japońska 1904–1905 roku*¹.

Charakter i właściwości operacji w rozumieniu współczesnym, zostały ugruntowane w okresie I wojny światowej. Ukształtowało się wówczas ich pojęcie i treść jako działań militarnych i manewrów związków operacyjnych, rozśrodkowanych na znacznym obszarze, prowadzonych w różnym czasie, połączonych jednak wspólną myślą przewodnią i zmierzających do osiągnięcia celu strategicznego. Operacje zaczęły być odtąd postrzegane jako działania związków wyższego rzędu, względnie specjalnie wydzielonych zgrupowań, prowadzące do osiągnięcia celu wyznaczonego przez strategię w ramach woj-

---

¹ H. Hermann, Operacyjny wymiar walki zbrojnej, Toruń 2004, s. 114.

ny, jej etapu lub kampanii². W czasie trwania II wojny światowej doszło do ukształtowania się operacji – sztuki operacyjnej w rodzajach sił zbrojnych: wojskach lądowych, siłach powietrznych i marynarce wojennej. Poważny wpływ na istotę i charakter operacji oraz jej rozmach, wywarła broń raketowo-jądrowa i możliwość jej użycia w operacji na skalę masową.

Operacja nie jest pojęciem nowym. Za sprawą Raimonda de Montecuccoli (1609–1680), Antoine'a de Feuquieres (1648–1711), Maurycego Saskiego (1696–1750), czy Fryderyka Wielkiego (1712–1786) była ona znana już w wieku XVII i XVIII. Pod pojęciem operacji rozumiano jednak ogólnie rzecz biorąc działalność bojową armii. Można zaryzykować twierdzenie, że dla wieku XVII i XVIII pojęcia: operacje wojenne i działania wojenne właściwie były równoznaczne. Pewnego wyłomu w takim pojmowaniu operacji dokonał w drugiej połowie wieku XVIII Henry Humphrey Lloyd (1720–1783). Operacje wojenne zaczął traktować jako określoną formę działań prowadzonych przez samodzielne zgrupowania, stając się tym samym inicjatorem opisu operacji w europejskiej refleksji teoretycznej. Uważał za konieczne opracowanie teorii sztuki wojennej z naukowego punktu widzenia³. Z tego względu powszechnie uznawany jest za *ojca nauki wojennej*. Rozważania teoretyczne Lloyd zawarł w pracy opatrzonej tytułem: *The history of the late war in Germany between the King of Prussia and the Empress of Germany and her Allies*, wydanej w Londynie w roku 1776. Cztery lata później rozprawę uzupełnił dodatkowym wstępem – *Military Memoirs*⁴.

Henry Humphrey Lloyd opierając się na doświadczeniach jednej z największych wojen XVIII stulecia, określanej również mianem *wojny światowej* tego wieku, a mianowicie wojny siedmioletniej (1756–1763), dokonał uogólnienia ówczesnych

---

² Ibidem, s. 114–115.

³ J. Ślipiec, T. Kośmider, op. cit., s. 169–178.

⁴ H.H. Lloyd, *Military Memoirs*, London 1780.

zasad strategii. Przedstawił je w formie określonego systemu, wyodrębniając w ich składzie operację. Widział związek wojny z polityką. Rozumiał znaczenie czynnika moralnego i problem właściwego przygotowania armii do działań zbrojnych. Operację postrzegał nie tylko jako formę prowadzenia działań wojennych, lecz jako problem naukowy (teoretyczny). Doszedł do przekonania, że operacje wojenne nie stanowią już ogólnych działań wojennych, lecz są określoną formą działań prowadzonych przez samodzielne zgrupowania, tworzące się w wyniku dekompozycji zwartego dotychczas szyku bojowego⁵.

Przemyślenia Lloyda stanowiły ważny etap w rozwoju myśli wojskowej. Rozpatrując charakter strategii manewrowej zauważył on wyodrębniające się zjawisko operacji i usiłował nadać mu teoretyczne uzasadnienie. Na gruncie polskim jego dorobek jest mało znany.

Zwolennikiem poglądów Lloyda był Heinrich Dietrich Bülow (1757–1807). W pracy *Geist des neuern Kriegssystem*⁶ poddał analizie rozwój nowego systemu wojskowego, który opierał się nie na zorganizowanych pozycjach obronnych, a na ruchu (manewrze). Uważał, że nie istnieje pozycja obronna, której nie można byłoby obejść. Z tego też względu był zwolennikiem strategii manewrowej. Jej założenia i sposoby realizacji najlepiej wyrażane są w prowadzonych operacjach przez samodzielne zgrupowania wojsk, jakimi są korpusy⁷. Był pierwszym teoretykiem, który podjął się zdefiniowania pojęcia operacji. Twierdził, że *każde działania wojsk (zgrupowań), które są skierowane przeciwko nieprzyjacielowi, można nazywać operacją wojenną*⁸.

---

⁵ H. Hermann, op. cit., s. 67.

⁶ H.D. Bülow, *Geist des neuern Kriegssystem*, Hamburg 1799.

⁷ H. Hermann, op. cit., s. 67–68.

⁸ H.D. Bülow, *Militärische und vermischte*, Leipzig 1853, s. 149, cyt. za: H. Hermann, op. cit., s. 68.

W przekonaniu Bülowa operacja stanowiła różnorodne działania określonych zgrupowań wojsk prowadzone po linii operacyjnej, odznaczające się wysoką manewrowością. Działania te stwarzając groźbę obejścia i okrążenia przeciwnika doprowadzić miały do wycofania się lub poddania jego sił zbrojnych na danym obszarze. Główna aktywność zgromadzonego wojska skupiać miała się jednak na prowadzeniu manewru po liniach operacyjnych nieprzyjaciela, a nie na toczeniu bitwy⁹.

Trudno nie wspomnieć Henri Antoine Jominiego (1779–1869), autora wielu prac z zakresu historii wojskowości i teorii sztuki wojennej. Najbardziej znanym jego dziełem jest *Précis de l'art de la guerre*. Praca ta, wydana w Paryżu w 1830 roku stała się podstawowym podręcznikiem w amerykańskiej akademii wojskowej w West Point i wielu innych uczelniach wojskowych na świecie. Jominiemu zawdzięczamy rozwój teorii wojskowości. Wprowadził pojęcia: teatr działań wojennych, bazy operacyjne, strefy operacyjne, granice konfliktu, ześrodkowanie podejścia i ataku¹⁰. Głównym źródłem wiedzy o zasadach sztuki wojennej były dla niego wojny napoleońskie¹¹.

Kategorię – nauka wojenna utożsamiał z pojęciem – sztuka wojenna. Używając ich zamiennie wyodrębnił z nich następujące działy: polityka wojny, strategia, wyższa taktyka bitew i walk, sztuka inżynieryjna oraz zdobywanie i obrona twierdz, a także niższa taktyka. Nie wykluczał możliwości wyartykułowania jeszcze jednego działu, a mianowicie filozofii,

---

⁹ R.R. Palmer, Frederick the Great, Guilbert, Bülow, From dynastic to National War, [w:] *Makers of Modern Strategy. Military Thought from Machiavelli to Hitler*, Princeton 1960, s. 69–70.

¹⁰ H. Jomini, *Zarys sztuki wojennej*, Warszawa 1966, s. 82–95.

¹¹ Napoleońska sztuka wojenna w dużym stopniu oddziaływała na francuską myśl wojskową, z tego też względu dla wielu francuskich teoretyków m.in.: Ferdinanda Focha (1851–1929), czy Louisa Grandmaisona (1861–1915) operacja pozostawała manewrem, przegrupowaniem na teatrze działań wojennych.

jako moralnej strony wojny¹². Istotną pozycję w sztuce wojennej zajmowała wyższa taktyka, czyli *sztuka manewrowania armią na polu bitwy, walki, zakładanie obozów oraz przyjmowanie różnych szyków bojowych, w których należy wojska prowadzić do ataku*¹³. Dużą wagę przywiązywał do ruchliwości wojsk. Każdy manewr, w jego przekonaniu, powinien być zmasowany, zmuszający do zmiany pozycji lub rozbicia sił przeciwnika. Jomini był zwolennikiem zdecydowanego i zaczepnego charakteru walki zbrojnej.

Pewną innowacją, wprowadzoną do teorii ówczesnych wojen była teoria reguł i teoria linii. Pierwsza zbudowana została na założeniu, że strategia składa się z wartości ponadczasowych, które tworzą niezmiennie zasady prowadzenia wojen. Druga sprowadzała strukturę działań militarnych do form geometrycznych¹⁴.

Wnikliwa analiza *Précis de l'art de la guerre* Henri Jominiego, podobnie zresztą jak *Vom Kriege* Carla von Clausewitza prowadzi, w przekonaniu profesora Hermanna, do konstatacji, że *treść operacji w ich rozumieniu stanowi manewr na TDW [Teatrze Działań Wojennych – T.K., J.Ś.], najczęściej bez oddziaływania przeciwnika, mający doprowadzić do narzucenia bitwy przeciwnikowi, co jest logiczne w świetle obowiązującego wówczas podziału sztuki wojennej na strategię i taktykę. Zadaniem strategii jest do bitwy doprowadzić (przez wykonywane operacje), natomiast taktyki – zniszczyć przeciwnika w bitwie. Planowania kampanii wojennych dokonywano nie w oparciu o przewidywane operacje (manewry), lecz bitwy. Bitwa, chociaż zjawisko chwilowe, stanowi końcową fazę wojny, a nie operacji. Jomini charakteryzując operację zalicza ją do strategii ze względu na związek z ogólnym planem kampanii i całością teatru wojny. Natomiast te operacje, które z racji szczegó-*

---

¹² H. Jomini, op. cit., s. 30–31.

¹³ Ibidem, s. 80–81.

¹⁴ Ibidem, s. 63 i 89–116.

łów wykonania należą do taktyki, nazywa działaniem taktycznym i klasyfikuje je w ramach wyższej taktyki¹⁵.

Duży wkład w rozwój teorii operacji miał Helmuth Carl Bernhard von Moltke¹⁶ (1800–1891). Pozostawił on po sobie bogaty dorobek teoretyczny, który zawarty został w wielotomowym opracowaniu *Militarische Werke* (1892–1912) i *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten* (1891–1894). Bazując na założeniu, że zbrojna konfrontacja jest zjawiskiem leżącym w naturze człowieka, jej przyczyn upatrywał w walce gatunku o byt. Dostrzegał wpływ polityki na wojnę. Podobnie jak jego następca na stanowisku szefa niemieckiego Sztabu Generalnego Alfred von Schlieffen (1833–1913) – popularyzator manewru operacyjnego na wzór starożytnych Kann¹⁷, Moltke był zwolennikiem szerokiego stosowania manewru oraz wojny błyskawicznej. Zastanawiając się nad istotą wojny doszedł do przekonania, że o jej wyniku decyduje generalna bitwa. Oznaczało to podporządkowanie w dużej mierze strategii taktyce. Helmuth von Moltke wychodził z założenia, że strategia nie kieruje taktyką, lecz stanowi jedynie dla niej oparcie.

Wiele uwagi poświęcił zagadnieniom sztuki operacyjnej mimo, że ten dział sztuki wojennej formalnie nie był jeszcze wyodrębniony. Feldmarszałek opowiadał się za koniecznością rozczłonkowania maszerujących do walki wojsk, a następnie koncentrowania ich w wybranym rejonie – *oddzielnie maszerować, razem bić się*. Czynnikiem o podstawowym wręcz znaczeniu, decydującym o zwycięstwie było oskrzydlenie. Mając jednak na uwadze fakt, że manewr wymaga dużej mobilności i polega na wykorzystaniu słabości przeciwnika głosił po-

---

¹⁵ H. Hermann, op. cit., s. 78.

¹⁶ W literaturze określa się go mianem *Starszego*.

¹⁷ A. Schlieffen, *Cannae*, Berlin 1925.

gład, że należy *atakować to, co jest słabe i unikać tego, co jest od nas silniejsze*¹⁸.

Poważnym sprawdzianem dla głoszonych przez niego poglądów były wojny prowadzone przez Prusy w drugiej połowie XIX stulecia. Wspomnieć wypada, stoczoną 3 lipca 1866 roku, zwycięską dla Prus bitwę pod Sadową. W przekonaniu niektórych badaczy historii wojen stanowi ona pierwowzór operacji armijnej. Dopatrzyć się w niej bowiem można samodzielnie działających zgrupowań wojsk, zmierzających do osiągnięcia jasno sprecyzowanego celu. Występują też elementy operacji, a mianowicie manewr i walki samodzielnych zgrupowań¹⁹. Ciekawych rozwiązań z punktu widzenia rozwoju operacji wojsk lądowych dostarcza też wojna francusko-pruska 1870–1871 roku.

Rozpatrując problem operacji wojsk lądowych trudno pominąć Sigismunda von Schlichtinga (1829–1909). Bitwa stanowiła dla niego integralną część operacji: *operacja i bitwa nie stanowią już oddzielnych aktów, jak to było pod Austerlitz, Pruską Hławą i Frydlandem. Działania bez przerwy przechodzą jedno w drugie i taktyka czerpie siły z całej, leżącej poza nią operacji. Duże znaczenie przypisywał przegrupowaniu sił, a także uderzeniu masą wojsk i ogniem.*

Z kolei Wilhelm Leopold Colmar von der Goltz (1843–1916) opowiadał się za wojną w toku której *wszędzie można prześledzić znaczne obszary działań, pozostające ze sobą w ścisłym związku, bardziej niż wydarzenia je poprzedzające (...). Każda grupa takich działań składa się z szeregu przegrupowań, manewrów, bitew i nazywa się operacją*²⁰.

Wybitnym teoretykiem wojskowym był John Frederick Charles Fuller (1878–1966). Analizując zagadnienia sztuki wo-

---

¹⁸ H. Holborn, Moltke and Schlieffen, The Prussian-German School, [w:] Makers, op. cit., s. 183; L. Wyszczelski, Historia myśli, op. cit., s. 181–182.

¹⁹ H. Hermann, op. cit., s. 80–82.

²⁰ Cyt. za H. Hermann, op. cit., s. 93–94.

jennej doszedł do przekonania, że w przyszłej wojnie o sukcesie zadecyduje inne rozłożenie akcentów, a mianowicie na przełamanie linii przeciwnika, a nie okrażanie jego wojsk. O znaczeniu uderzenia przełamującego nieprzyjacielskie linie obronne utwierdziły go działania militarne pierwszego okresu Wielkiej Wojny 1914–1918. Ważnym wydarzeniem stało się wprowadzenie czołgów do walki. Fuller szybko dostrzegł w nich poszukiwane przez siebie narzędzie pozwalające na przełamanie obronny przeciwnika²¹. Uderzenie pod Cambrai w listopadzie 1917 roku było zapowiedzią nadejścia nowej epoki, w której czołgom przypadła rola zasadniczego rodzaju broni w wojskach lądowych.

W rozprawie zatytułowanej *The Reformation of War*, opublikowanej w 1922 roku opowiadał się za potrzebą utworzenia stałej armii zawodowej. Składać się ona miała z jednostek pancernych i zmechanizowanych. Armia taka, jego zdaniem, prowadzi działania w skali operacyjnej, które zapewnią realizację celu strategicznego. Jego osiągnięcie będzie możliwe poprzez stosowanie manewrowych form działań²².

Przebieg II wojny światowej w znacznym stopniu dowiódł słuszności tez głoszonych przez Fullera, odnoszących się do wojny manewrowej. W pełni potwierdzona została koncepcja użycia wojsk szybkich, jako gestorów manewrowości i szybkości działań. Nie sprawdziły się natomiast jego przewidywania co do możliwości wygrania wojny w jednej bitwie i to siłami niewielkiej armii zawodowej. Z osobą Fullera nierozzerwalnie związana jest idea armii pancernych i zmechanizowanych, które pojawiły się w II wojnie światowej i we współdziałaniu z silnym lotnictwem odegrały decydującą rolę w prowadzeniu operacji strategicznych.

²¹ M. Lee Lanning, 100 największych dowódców wszechczasów, Warszawa 1998, s. 137.

²² J. Fuller, *The Reformation of War*, London 1923, s. 65–66.

Za ideą wykorzystania czołgów i lotnictwa w przyszłym konflikcie zbrojnym do prowadzenia samodzielnych działań operacyjnych opowiadał się Basil Henry Liddell-Hart (1895–1970). Zwolennikiem takich rozwiązań był także Ludwig Ritter von Eimannsberger (1878–1945). Stał on na stanowisku, że w przyszłej wojnie wojska pancerne i zmechanizowane, jako dominujący rodzaj wojsk, prowadzić będą głębokie operacje armijne²³. Poglądy Eimannsbergera na organizację wojsk pancernych i ich wykorzystanie w działaniach militarnych spotkały się z dużym zainteresowaniem ze strony niemieckich czynników decyzyjnych. Przydatność wojsk pancernych w działaniach operacyjnych widział również Heinz Wilhelm von Guderian (1888–1954). Opowiadał się on za potrzebą wykorzystywania ich przede wszystkim w wielkich operacjach zaczepnych na głównym kierunku uderzenia i to w masowej skali. Czołgi zgrupowane w tzw. kliny pancerne, miażdżąc obronę przeciwnika miały wejść w przestrzeń operacyjną, zaciskając pancerne kleszcze²⁴.

Dużą innowacyjnością odznaczają się powstałe w okresie międzywojennym w byłym Związku Radzieckim teorie: kolejnych operacji i głębokich operacji. Lata dwudzieste i trzydzieste to czas niezwykle interesujących projektów i rozwiązań w obszarze myśli wojskowej, a nawet jeden z przełomowych okresów w jej rozwoju. Pracowano wówczas nad teorią wojny powietrznej, zmechanizowanej (pancernej), totalnej, a także wojny morskiej.

Problematyka dotycząca operacyjnego wymiaru walki zbrojnej, głównie za sprawą: Gienryka Antonowicza Leera (1829–1904), Nikołaja Piotrowicza Michniewicza (1849–1927) i Aleksandra Aleksandrowicza Nieznamowa (1872–1928) w rosyjskiej myśli wojskowej obecna była już wcześniej. Operację postrzegali oni jako zjawisko charakteryzujące się okre-

---

²³ L. Eimannsberger, *Wojna pancerna*, Warszawa 1937, s. 145.

²⁴ L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 287–294.

ślonym celem i jednością działania. W praktyce znalazło to swój wyraz między innymi w prowadzonej w 1916 roku operacji Brusilowa. Ten pogląd rozwijany był później przez radzieckich teoretyków wojskowych. Zakładając, że operacja stanowi równorzędną część składową sztuki wojennej, podzielono ją w ZSRR na: strategię, sztukę operacyjną i taktykę. Pierwsze prace dotyczące sztuki operacyjnej pojawiły się w myśli wojskowej ZSRR na początku lat dwudziestych XX wieku. Wtedy też zdefiniowano operację, traktując ją jako *taki akt wojny, w czasie którego wysiłek wojsk bez jakichkolwiek przerw kierowany jest w określonym rejonie teatru działań wojennych dla osiągnięcia określonych celów pośrednich*²⁵.

Duży udział w teoretycznym opracowaniu problematyki operacji miał Michaił Nikołajewicz Tuchaczewski (1893–1937). Rozważając kwestię form walki w przyszłych operacjach utwierdził się w przekonaniu, że we współczesnej wojnie obejście bez uprzedniego przełamania jest możliwe do przeprowadzenia tylko w wyjątkowych przypadkach. Przełamanie samo w sobie pozbawione jest sensu, o ile nie nastąpi po nim obejście. Obejście i przełamanie powinno więc być wykorzystane do wykonania manewru okrążenia, który jest najskuteczniejszym sposobem zniszczenia przeciwnika.

Głosił on pogląd zgodnie z którym operacje wojenne należy prowadzić przede wszystkim w celu zniszczenia siły żywej nieprzyjaciela, mniejszą wagę przywiązując do kwestii zdobycia, czy też utrzymania terenu. Planując operację przełamującą postulował, aby grupy przełamujące po dokonaniu wylomu w liniach obronnych przeciwnika *nie rozpełzły się na wszystkie strony lecz nie osłabione ruszyły do wykonania obejścia*. Dysponując przewagą należy bezwzględnie realizować manewr oskrzydlenia przez wykonanie dwustronnego lub jednostronnego obejścia²⁶. Tuchaczewski optował za takim scena-

²⁵ M. Tuchaczewski, Pisma wybrane, t. I, Warszawa 1966, s. 207.

²⁶ Ibidem, s. 208.

riuszem prowadzenia zbrojnej konfrontacji, w którym miejsce pojedynczych operacji zajmą operacje powiązane wspólną myślą strategiczną. Proponował ponadto by grupy armii i fronty miały przydzielony tylko jeden kierunek uderzenia²⁷.

Teoria kolejnych operacji zasadniczo opierała się na idei, zakładającej planowanie następnej operacji podczas wykonywania danej operacji, bez przerywania działań bojowych, uniemożliwiając tym samym przeprowadzenie przeciwnikowi przegrupowania własnych sił. Podobne poglądy prezentował Siergiej Siergiejewicz Kamieniew (1881–1936). Ciągłość operacji traktował jako warunek konieczny odniesienia zwycięstwa. Pisał: *stajemy przed koniecznością prowadzenia wojny w warunkach ciągłej walki bez długotrwałych przerw w operacjach*²⁸.

Próbie zdefiniowania teorii głębokich operacji podjął Władimir Kiriakowicz Triandafiłow (1894–1931). Jej istota sprowadzała się do jednoczesnego oddziaływania posiadanymi środkami i siłami na całą głębokość obrony nieprzyjaciela, przełamania jej taktycznej strefy na wybranych kierunkach, wprowadzenia w dokonany wyłom silnego ugrupowania pancernego, zmotoryzowanej piechoty i kawalerii, a także wysadzenia na głębokich tyłach operacyjnych desantów powietrznych²⁹. Teoria ta cieszyła się w ZSRR dużym zainteresowaniem.

Odrzucając możliwość zrealizowania celu strategicznego wojny w wyniku jednego uderzenia, radzieccy teoretycy wojskowi opowiadali się za operacjami okrążającymi i co ważne prowadzonymi na znacznej głębokości. Remedium na przełamanie obrony przeciwnika i pobicie jego zgrupowań operacyjnych upatrywali w wojskach lądowych, dysponujących dużą

---

²⁷ M. Tuchaczewski, *Woprosy wysszego komandowanija*, Moskwa 1924, s. 62–63; L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 305–306.

²⁸ Cyt. za I.A. Korotkow, *Istorija sowietskoj wojennoj mysli. Kratkij oczerk 1917-ijun 1941*, Moskwa 1980, s. 146.

²⁹ H. Hermann, op. cit., s. 130.

ilością czołgów, samochodów pancernych oraz jednostek zmotoryzowanych, wspartych lotnictwem. Działania militarne prowadzone miały być w trzech etapach. Najpierw zamierzano przełamać taktyczną strefę obrony nieprzyjaciela, a następnie sukces taktyczny przekształcić w operacyjny. Doprowadziłoby to do rozbicia odwodów przeciwnika. Użycie operacyjnych desantów powietrznych, współdziałających z wojskami szybkimi, jak zakładano, spowoduje opanowanie ważnych obiektów i węzłów obrony. Prowadzenie zaś pościgu uniemożliwi przeciwnikowi użycie świeżych sił podchodzących z głębi oraz rozpoczęcie nowej operacji. Stanowiło to ostatni, trzeci etap działań wojennych.

W latach trzydziestych w Związku Radzieckim rozważano wykonanie tego typu operacji przez front (2–3 armie). Dokonany wyłom w pasie obrony przeciwnika osiągnąć miał wówczas 60–80 km. Analizowano także wariant głębokiej operacji z użyciem kilku armii dwóch frontów, zakładając przełamanie obrony przeciwnika w pasie od 200 do 250 km. Z teorią głębokich operacji związana była teoria głębokiej walki, podejmująca głównie kwestie związane z przenikaniem własnych wojsk na całą głębokość strefy obronnej przeciwnika³⁰. Osiągnięcia teoretyków radzieckich w obszarze sztuki operacyjnej miały ważne znaczenie dla procesu planowania i prowadzenia operacji.

Spśród polskich teoretyków najpełniej problematykę operacyjną dostrzegał Stefan Mossor (1896–1957), przypisując jej autonomiczność w strukturze sztuki wojennej, chociaż w międzywojennej Polsce problematyka operacyjna nie była formalnie sprecyzowana ani zdefiniowana. W jego rozważaniach treść operacji ogólnie rzecz biorąc stanowią, zaplanowane i zsynchronizowane działania różnych zgrupowań, prowa-

---

³⁰ I.A. Korotkow, op. cit., s. 151; L. Wyszczelski, Historia myśli, op. cit., s. 307–310.

dzące do osiągnięcia określonego celu³¹. W wydanej drukiem w 1938 roku książce, zatytułowanej *Sztuka wojenna w warunkach nowoczesnej wojny* zauważył on, że w działaniach operacyjnych nie chodzi o zorganizowanie krótkotrwałej walki prowadzonej na jednym kierunku ale o zgranie kilku walk, bądź kilkudniowych serii walk, prowadzonych oddzielnie na kilku zbieżnych kierunkach, nieraz bardzo odległych od siebie. Ta kombinacja wielokierunkowego działania do jednego celu, przy pomocy kilku zgrupowań o różnej sile stanowi zasadniczą cechę operacji³².

Nie uważał jednak za możliwe zbudowanie uniwersalnego scenariusza przyszłej zbrojnej konfrontacji, która jego zdaniem, stanowić będzie wypadkową *psychicznego charakteru* danego narodu oraz politycznych i ekonomicznych uwarunkowań. Był przekonany, że przyszła wojna będzie składała się z dwóch faz: działań manewrowych i pozycyjnych. Nie w pełni doceniał niestety wpływ nowych technicznych środków walki na charakter przyszłej wojny.

Analizując dorobek polskiego przedwojennego piśmiennictwa wojskowego zauważyć można wiele projektów poruszających problem operacji wojsk lądowych. Dostrzegalne są poszukiwania nowych rozwiązań, nie tylko zresztą w obszarze sztuki operacyjnej, w oparciu o narodowe doświadczenia, nie zaś bezrefleksyjne przenoszenie obcych wzorów. Uwagę zwracają rozwijane poglądy na tworzenie związków mieszanych i lekkich, jako szybkich operacyjnych grup manewrowych, nieobce ówczesnej europejskiej myśli wojskowej. Koncepcje najbardziej radykalne zawierały idee tworzenia całkowicie zmechanizowanych związków operacyjnych, rozwiązania umiarkowane forsowały teorię tworzenia związków zmotoryzowanych (lekkich), projekty zachowawcze zaś opowiadały się za zwią-

---

³¹ H. Hermann, op. cit., s. 119–120.

³² S. Mossor, *Sztuka wojenna w warunkach nowoczesnej wojny*, Warszawa 1938, s. 152.

kami mieszanymi, złożonymi z piechoty i kawalerii. Wyjątkowo ożywiona wymiana poglądów w kwestii organizowania szybkich manewrowych grup operacyjnych toczyła się w drugiej połowie lat dwudziestych dwudziestego wieku. Swoje zainteresowania polscy teoretycy wojskowi skupiali przede wszystkim na rozpatrywaniu koncepcji mniej radykalnych, postulujących nowe sposoby wykorzystania tradycyjnych rodzajów wojsk³³.

Dużym zainteresowaniem cieszyła się idea tworzenia związków mieszanych³⁴. Na łamach *Bellony* zaprezentował ją Aleksander Pragłowski (1895–1974). Związek mieszany w jego przekonaniu stanowić miał twór przejściowy, przeznaczony do wykonywania zadań specjalnych w szczególnych warunkach terenowych. Piechota i kawaleria zostałyby tak połączone, aby żadna z nich nie osiągnęła wyraźnej przewagi. Oprócz piechoty i kawalerii swoje miejsce znalazłyby również inne komponenty, określane mianem pomocniczych. Celem tworze-

³³ T. Kośmider, Problematyka operacji wojsk lądowych w polskiej refleksji teoretycznej okresu międzywojennego, [w:] *Polska myśl wojskowa na przestrzeni dziejów*, Olsztyn 2008, s. 224–232.

³⁴ Ówczesny minister spraw wojskowych gen. Władysław Sikorski uważał, że *stwarzanie nowych typów wielkich jednostek powinno poprzedzić gruntowne ich przestudiowanie. Poza tym (...) w naszych warunkach i przy małym jeszcze wyszkoleniu naszych wyższych dowódców postulatem powinno być istnienie jak najmniejszej ilości typów wielkich jednostek. Pod tym kątem widzenia proszę, sugerował generał, poddać stanowisko w sprawie lekkich dywizji mieszanych. Sądzę, że tutaj należałoby szukać rozwiązania raczej we wzmacnianiu siły ognia i elementów ruchu naszej kawalerii (...)* – dyrektywa ministra spraw wojskowych w sprawie szczegółowych postulatów Sztabu Generalnego Wojska Polskiego z 15 lipca 1925 r. do budżetu na rok 1926, Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział I Sztabu Generalnego, sygn. 303.3.190. Zwolennikiem lekkich dywizji mieszanych, składających się z piechoty i kawalerii, w miejsce związków kawalerii był, w przeciwieństwie do gen. Sikorskiego, szef Sztabu Generalnego gen. Stanisław Haller. Lekkie dywizje mieszane uwzględniał plan mobilizacyjny S, obowiązujący od 1 kwietnia 1926 r. Ordre de Bataille mobilizacyjne planu S zawierało pięć takich dywizji.

nia związków mieszanych było *połączenie w jednej jednostce obydwu głównych przymiotów walki: siły ognia i ruchliwości*³⁵. Związki mieszane, zdaniem Prąglowskiego, mogłyby być wykorzystane do ubezpieczania skrzydeł, prowadzenia działań opóźniających. Nie zakładał on jednak możliwości ich użycia w działaniach zasadniczych, jako szybkich związków manewrowych. Powstaje więc przypuszczenie, że albo nie do końca rozumiał ideę tworzenia związków mieszanych, albo też celowo ograniczał ich rolę, aby nie umniejszać znaczenia kawalerii³⁶.

W kwestii związków mieszanych na łamach *Przeglądu Kawaleryjskiego* głos zabrał Tadeusz Machalski (1893–1987). Opowiadał się za zwiększeniem siły ognia kawalerii. Proponował tworzenie dywizji kawalerii, a nawet korpusów kawalerii. Był zdecydowanym zwolennikiem zachowania niezależności tego rodzaju wojsk. Związki mieszane dopuszczał tylko w sytuacjach szczególnych, proponując *zwiększyć ruchliwość dywizji piechoty przez dodanie im kolumn samochodowych*³⁷.

Tworzenie związków mieszanych przez *wybitne wsparcie kawalerii przydzieloną ad hoc piechotą* stanowiło obszar zainteresowania Włodzimierza Dunin-Żuchowskiego (1893–1940). Rozwiązanie takie traktował jako *chwilową kombinację sił pod jednym dowództwem – w ramach mniej więcej jednej dywizji – do wykonania pewnego, określonego zadania, jak chociażby prowadzenie działań w osłonie, obrona na wąskim froncie w natarciu na średnio ufortyfikowanego przeciwnika*. Powoływanie jednak, jego zdaniem, *stałych grup, czy związków mieszanych, nie jest celowe*³⁸. Dostrzegał on poważny problem ograniczający sprawne funkcjonowanie związków mieszanych.

---

³⁵ A. Prąglowski, Związki mieszane, „Bellona” 1926, t. XXIV, z. 2, s. 124.

³⁶ L. Wyszczelski, Historia polskiej myśli wojskowej, Warszawa 2001, s. 192.

³⁷ T. Machalski, Związki mieszane, „Przegląd Kawaleryjski” 1927, nr 10, s. 913.

³⁸ W. Dunin-Żuchowski, Związki mieszane. Zasady użycia i celowość, „Bellona” 1929, t. XXXIII, z. 1, s. 121.

Była nim różnica w szybkości i zdolnościach manewrowych dwóch zasadniczych komponentów tego związku, to jest piechoty i kawalerii. Tocząca się na łamach prasy wojskowej dysputa w kwestii tworzenia związków mieszanych wskazuje niewątpliwie na pewien schematyzm.

Polscy teoretycy rozważali też koncepcję zakładającą budowanie operacyjnych grup manewrowych w oparciu o zmotoryzowane związki taktyczne, które mogłyby zostać wykorzystane do prowadzenia działań zaczepnych w ramach osłony mobilizacji i koncentracji wojsk. Zamysł ten, nie zakładający ograniczenia roli broni głównych, forsował Wacław Popiel. W jego przekonaniu cztery–sześć dywizji lekkich, mając dodatkowo wsparcie lotnictwa mogłoby rozpocząć i z powodzeniem prowadzić działania zaczepne na rozległym froncie operacyjnym. *Jednostki lekkie, których ukazanie się na polach bitew przyszłości jest możliwe, a nawet bardzo prawdopodobne, mogą odegrać decydującą rolę w operacjach zaczepnych, jeżeli (...) zostaną użyte na szeroką skalę i z determinacją.* Z dywizjami lekkimi zaś mogłyby współdziałać tzw. brygady terytorialne, tworzone z rezerwistów nie mających przydziałów do jednostek pierwszorzutowych³⁹.

Interesujący problem, dotyczący wykorzystania czołgów w przyszłej wojnie, podjął Aleksander Stefanowicz (1900–1985). Był on zwolennikiem ich grupowania w związek taktyczny i wykorzystania do działań o charakterze operacyjnym⁴⁰. Pogląd ten podzielał Jerzy Kuszelewski (1897–1982)⁴¹. Kwestie związane z tworzeniem dużych samodzielnych zgrupowań wojsk pancernych znalazły się także w obszarze zainte-

³⁹ W. Popiel, Użycie jednostek lekkich w osłonie, „Bellona” 1928, t. XXXI, s. 57.

⁴⁰ A. Stefanowicz, Wyniki zastosowania czołgów w wojnie światowej oraz kierunek ich rozwoju w okresie powojennym, „Bellona” 1924, t. XV, z. 2, s. 214.

⁴¹ J. Kuszelewski, Uwagi o użyciu czołgów w 1919–1920 roku, „Bellona” 1925, t. XIX, z. 1, s. 95–99.

resowań Jana Rzepeckiego (1899–1983)⁴². Na gruncie polskim jednak za twórcę najbardziej realistycznego planu wykorzystania w przyszłej wojnie wielkich jednostek pancernych uznać należy Romana Salonię. Przy czym nawet on nie zakładał możliwości prowadzenia przez wojska pancerne samodzielnych działań operacyjnych⁴³.

W międzywojennej Polsce dużą popularnością cieszyły się koncepcje prowadzenia samodzielnych działań operacyjnych przez kawalerię. Swoje rozważania w tym zakresie na łamach *Przeglądu Kawaleryjskiego* prezentowali Zdzisław Chrzastowski i Michał Ostrowski⁴⁴. Zbliżone poglądy miał Tadeusz Machalski, optujący za potrzebą grupowania kawalerii w związku operacyjne szczebla korpusu⁴⁵. Operacyjną rolę kawalerii dostrzegał gen. Władysław Sikorski (1881–1943). Rozwój kawalerii zdaniem generała był jedynym racjonalnym rozwiązaniem w sytuacji gdy przeprowadzenie szybkiej modernizacji sił zbrojnych nie było możliwe⁴⁶.

Niekwestionowaną pozycję kawalerii propagował Klemens Rudnicki (1897–1992). W opublikowanej w 1937 roku książce, opatrzonej tytułem *Operacyjna użyteczność kawalerii w świetle historii* napisał, że (...) *przyszła wojna nie zdoła wydrzeć kawalerii jej wartości (...) Operacyjna, ba nawet strategiczna jej przyszłość jest ogromna*⁴⁷. Za wariantem samodziel-

⁴² J. Rzepecki, Wielkie jednostki pancerne, „Przegląd Piechoty” 1938, z. 9, s. 298–325.

⁴³ R. Saloni, Rola wielkiej jednostki pancernej w działaniach wojennych, „Bellona” 1933, t. XLI, z. 1, s. 113–115.

⁴⁴ M. Ostrowski, Z. Chrzastowski, Zadania kawalerii w osłonie, „Przegląd Kawaleryjski” 1925, nr 3, s. 49–50.

⁴⁵ T. Machalski, Zagadnienia organizacji wielkich jednostek kawalerii, „Przegląd Kawaleryjski” 1927, nr 2, s. 195.

⁴⁶ W. Sikorski, Przyszła wojna. Jej możliwości i charakter oraz związane z nim zagadnienia obrony kraju, Warszawa 1984, s. 164–165.

⁴⁷ K. Rudnicki, Operacyjna użyteczność kawalerii w świetle historii, Warszawa 1937, s. 185.

nego użycia kawalerii w większych związkach taktycznych, a nawet operacyjnych opowiadał się również Franciszek Skibiński (1899–1991)⁴⁸, gorliwy zwolennik tej broni nawet w końcu lat trzydziestych dwudziestego wieku, gdy wojska pancerne i zmotoryzowane miały już dość silną pozycję w doktrynach wojennych wielu ówczesnych państw⁴⁹. W pracy *Rozważania o sztuce wojennej* Skibiński dość interesująco zdefiniował myśl operacyjną⁵⁰. Rozprawa ta jednak ukazała się drukiem dopiero na początku lat siedemdziesiątych.

Na tle tendencji światowych zachodzących w sztuce wojennej, koncentrowanie się na kawalerii i akcentowanie jej roli w przyszłej wojnie uznać należy jako podejście dość zachowawcze. W dużej mierze poglądy te są w części bardziej konserwatywne niż stosowana pragmatyka w ówczesnym polskim wojsku.

Problematyka operacji wojsk lądowych nie stanowiła głównego obszaru zainteresowań polskich teoretyków wojskowych. Występuje ona na marginesie poruszanych przez nich zagadnień. Starając się wypracować własne rozwiązania co do charakteru przyszłej wojny, czy też przewidywanej roli poszczególnych rodzajów sił zbrojnych i rodzajów wojsk poruszali oni problematykę operacyjną, niejednokrotnie głosząc pomysły dość konserwatywne, jak chociażby w kwestii tworzenia związków mieszanych i lekkich, jako szybkich opera-

---

⁴⁸ F. Skibiński, Kawaleria dnia jutrzejszego, „Przegląd Kawaleryjski” 1938, nr 6, s. 759.

⁴⁹ L. Wyszczelski, Historia polskiej, op. cit., s. 218.

⁵⁰ Operacja, według Franciszka Skibińskiego, stanowi bezpośredni, niekiedy pośredni składnik bitwy (manewru strategicznego). *Jest to kombinacja serii samodzielnych manewrów i walk przeprowadzanych przez wielkie zgrupowania Sił Zbrojnych (zwykle rzędu armii lub grupy armii), mających na celu zajęcie i wykorzystanie sytuacji w stosunku do nieprzyjaciela, w ramach roli przypadającej danemu zgrupowaniu w bitwie (manewrze strategicznym). Zob. F. Skibiński, Rozważania o sztuce wojennej, Warszawa 1972, s. 174.*

cyjnych grup manewrowych, czy prowadzenia samodzielnych działań operacyjnych przez kawalerię. Polski akcent w teorii operacji udało się zaznaczyć w głównej mierze dzięki dokonaniom Stefana Mossora. Przypisując problematyce operacyjnej autonomiczność w strukturze sztuki wojennej prezentował się on jako teoretyk dojrzały o poglądach dość oryginalnych i nowatorskich⁵¹.

* * *

Dorobek europejskiej myśli wojskowej w zakresie operacji wojsk lądowych stanowi interesujący obszar badawczy. Bez jego przeanalizowania trudno określić europejskie standardy sztuki wojennej. Pierwsze rozważania sugerujące potrzebę przeprowadzenia badań nad operacją uprzedziły pojawienie się armii masowych. Poważną inspirację do poszukiwania nowych rozwiązań w zakresie sztuki wojennej, w tym i operacji stanowiły zmagania militarne XVIII i XIX wieku, przede wszystkim wojna siedmioletnia (1756–1763), epoka napoleońska, a następnie wojna prusko-austiacka (1866), czy prusko-francuska (1870–1871). Z tych doświadczeń czerpali między innymi: Henry Humphrey Lloyd, Heinrich Dietrich Bülow, Henri Jomini, Helmuth von Moltke (starszy), Sigismund von Schlichting, Colmar von der Goltz, Gienryk Antonowicz Leer, a także Nikołaj Piotrowicz Michniewicz.

Wydarzeniem bezprecedensowym, nie tylko z militarne-go punktu widzenia była I wojna światowa. Wielka Wojna – jak o niej pisano, toczona w latach 1914–1918 na wielu frontach, przy wykorzystaniu nowych środków walki, angażując szereg państw, stanowiła poważną inspirację do podjęcia zmian w obszarze teorii i praktyki zbrojnych działań wojennych. Rozwiązania teoretyczne były rozwijane w okresie międzywojnia. Na uwagę zasługują głównie powstałe w byłym

---

⁵¹ T. Kośmider, op. cit., s. 232–233.

Związku Radzieckim teorie: kolejnych i głębokich operacji. Za sprawą Johna Fullera, Ludwiga von Eimannsbergera, czy też Heinza von Guderiana rozpatrywana była kwestia wykorzystywania broni pancernej w przyszłej wojnie do prowadzenia samodzielnych działań operacyjnych. Weryfikatorem dla proponowanych wówczas koncepcji stała się II wojna światowa.

OPERACJE WOJSK LĄDOWYCH W PRAKTYCE WOJENNEJ ANALIZOWANEGO OKRESU

Doskonałą egzemplifikację zmian, jakie zaszły w ciągu ostatnich dwóch stuleci w zakresie sztuki wojennej, stanowią operacje wojsk lądowych. Wnosząc nowe, oryginalne rozwiązania do praktyki działań wojennych tworzą zarazem ilustrację dla rozważań teoretycznych. Szczególnie interesujące z punktu widzenia przyjętego problemu badawczego wydają się być operacje okresu napoleońskiego, pruskie lat 1866 i 1870–1871, ofensywy przełamujące I wojny światowej oraz sposób realizacji operacji strategicznej, zastosowany przez stronę niemiecką w kampanii 1939 roku.

Z kampaniami napoleońskimi wiąże się manewr operacyjny. Działania pruskie w wojnach przeciwko Austrii i Francji nierozzerwalnie kojarzą się z udoskonaleniem planowania operacyjnego i sposobem jego realizacji, poprzez zbieżne działania kilku związków operacyjnych. Największe ofensywy rozegrane na froncie wschodnim I wojny światowej w 1915 i 1916 roku ukazały operacje przełamujące w warunkach wojny pozycyjnej. Szczególnie ostatnia z nich, czyli operacja Brusilowa, poprzez wielokierunkowość działań przełamujących stworzyła podstawy do najbardziej rozwiniętych form operacyjnych ubiegłego wieku. Zaliczyć do nich można systemy kolejnych, czy głębokich operacji. Ostatnia z wymienionych – strategiczna operacja wojsk niemieckich we wrześniu 1939 roku – była niejako połączeniem wszystkich dotychczas zdobytych doświadczeń operacyjnych. Wybór tych właśnie operacji nie

oznacza, że inne pozbawione są znamion innowacyjności. Wydaje się jednak, że nie wystąpiły one tak wyraźnie, jak w omówionych poniżej przykładach.

Operacja w napoleońskim systemie wojny

Napoleon Bonaparte nie pozostawił po sobie traktatu teoretycznego, z tego też względu analizę teorii napoleońskiego systemu wojny możemy przeprowadzić rozpatrując prowadzone przez niego działania militarne¹. Dużą wagę przykładał on do kwestii położenia wojsk własnych i przeciwnika, starając się umiejętnie wykorzystać ten fakt do rozplanowania sytuacji bojowej i określenia właściwego celu działania. Stanowiło to podstawę do konstruowania przez cesarza Francuzów² orygi-

---

¹ Cesarz Francuzów nosił się z zamiarem opisania wykładni stosowanej przez siebie teorii strategii i operacji. Wspominał o tym m.in. w czasie rozmów prowadzonych z marszałkiem Gouvion Saint-Cyrem. Pewien ślad potwierdzający ten zamiar znaleźć można także w jego korespondencji.

² Napoleon Bonaparte (1769–1821) – cesarz Francuzów i król Włoch, jeden z najwybitniejszych wodzów w dziejach w dziejach świata. Odegrał przełomową rolę w rozwoju nowoczesnej sztuki wojennej. Urodzony na Korsyce brał udział w walkach o niepodległość wyspy, od 1793 r. we Francji. Przyczynił się m.in. do zdobycia Tulonu przez wojska rewolucyjne. 9 listopada 1799 r. dokonał wojskowego zamachu stanu. Obalił Dyrektoriat i objął władzę jako pierwszy konsul. Wprowadził liczne reformy. Zreorganizował i scentralizował administrację państwową, system finansowy i prawny, szkolnictwo podporządkował państwu. W 1804 r. koronował się na cesarza Francuzów, a w 1805 r. na króla Włoch. W szczytowym okresie pod jego wpływami znalazła się niemal cała Europa. Na tronach państw uzależnionych, osadzał swoich braci. W 1807 r. utworzył Księstwo Warszawskie traktując je, jako zaplecze polityczne, militarne i materiałowe do dalszych wojen ze swymi przeciwnikami, głównie Rosją. Kres jego potęgi położyła nieudana wyprawa przeciwko Rosji w 1812 r. Po klęsce pod Lipskiem w 1813 r. bronił się na terytorium Francji. W 1814 r. abdykował i został zesłany na Elbę. Wkrótce powrócił do polityki (tzw. 100 dni). Poniósł jednak klęskę 18 czerwca 1815 r. pod Waterloo. Tym razem został zesłany na Wyspę Św. Heleny, gdzie zmarł w 1821 r. W 1840 r. jego zwłoki przewieziono

nalnego system prowadzenia operacji wojennych i bitew. System operacji napoleońskiej obejmował dwa zasadnicze elementy. Był nim manewr na skrzydło i tyły sił przeciwnika oraz manewr z położenia środkowego. Ogólnie rzecz biorąc, owe manewry operacyjne zasadały się na idei tworzenia zgrupowania uderzeniowego w przewidywanej strefie odwrotu sił przeciwnika (manewr na tyły), a w przypadku manewru z położenia środkowego, na grupowaniu sił w centrum pomiędzy wojskami przeciwnika, w celu ich rozdzielenia i bicia częściami. Manewr z położenia środkowego stosowany był przez Napoleona znacznie rzadziej od manewru na tyły przeciwnika.

Bonaparte wychodził z założenia, że dla osiągnięcia natchmiastowego rozstrzygnięcia nie należy maszerować wprost na przeciwnika, gdyż będzie on prowadził działania opóźniające i tym samym wyhamuje zdolność uderzeniową atakujących. Należy raczej prowadzić szereg działań pozorowanych, aby zmusić przeciwnika do odciągnięcia jego wojsk od *stolicy i punktów zaopatrzenia*. Wówczas trzeba jak najszybciej rzucić na jego tyły część wojsk własnych, odcinając mu ewentualne, dogodne drogi odwrotu. Po wykonaniu tego zadania, druga część sił powinna okrążyć wojska przeciwne i pokonać je. Umiejętne wykonanie tego manewru miało uchronić przed koniecznością prowadzenia walnej bitwy, której wyniku nie sposób przewidzieć. Na tym polegała istota manewru na tyły przeciwnika (w skali operacyjnej)³.

Manewr z położenia środkowego Napoleon stosował wówczas, gdy nie miał pewności, czy posiada nad przeciwnikiem zdecydowaną przewagę⁴. Dążył wówczas do podzielenia

---

zostały do Paryża i złożone w Kościele Inwalidów. Okres rządów Napoleona, będącego władcą bezwzględny, podważył feudalną strukturę i ugruntował zmiany zachodzące w Europie pod wpływem rewolucji francuskiej.

³ H. Camon, *Napoleoński system wojny*, Warszawa 1926, s. 13–14.

⁴ Napoleon w swych kampaniach wojennych nie szukał rozwiązań w działaniach obronnych, prowadzących do bitwy obronnej, czy działań opóźniających. Stosował zaczepne formy operacji, których wyrazem był m.in. manewr z położenia środkowego.

(rozdzielenia) sił przeciwnika i ugrupowania wojsk własnych pomiędzy poszczególnymi (rozcłonkowanymi) komponentami sił przeciwnych. Uzyskawszy położenie środkowe swoich wojsk, względem sił przeciwnika, starał się rozbijać je kolejno (częściami). Analizując ten wariant prowadzenia działań zbrojnych przez *boga wojny* można zauważyć, że wypływają z niego dwa różne sposoby prowadzenia operacji. Pierwszy z nich można określić mianem *manewru z położenia środkowego przez uderzenie zaczepne*⁵. Jego istota polegała na ustawieniu armii pomiędzy dwoma zgrupowaniami sił przeciwnika. Przyjmąwszy takie ustawienie wojsk własnych Napoleon starał się osłaniać od jednego zgrupowania, drugiemu zaś zadać decydujący cios. Prowadzenie tego typu operacji wymagało dokładnego jej przygotowania. Dlatego też przed jej rozpoczęciem należało szczegółowo określić miejsce uderzenia (kierunek natarcia), siły przeciwnika (element ugrupowania bojowego), na które będzie prowadzone główne natarcie, rejony koncentracji oddziałów i pozycje wyjściowe do natarcia oraz, jak to określił generał Hubert Camon⁶, *organizację jednej lub wielu linii operacyjnych (...) aby móc w danym razie przeprowadzić zmianę swej linii operacyjnej oraz osłonę tych linii*⁷. Drugi to *manewr z położenia środkowego, połączonego z pogotowiem strategicznym*. O terminologii tej przesądza przede wszystkim

⁵ Ten typ manewru zastosował Napoleon m.in. w kampaniach wojennych 1796 r., 1812 r. i 1815 r.

⁶ Hubert Camon (1855–1942) – francuski generał, wykładowca – profesor sztuki wojennej. Ukończył studia politechniczne i szkołę aplikacyjną artylerii w Fontainebleau. W latach 1884–1889 dowodził dywizjonem artylerii. Następnie był wykładowcą artylerii w Wyższej Szkole Wojennej. W 1913 r. został generałem brygady. W I wojnie światowej dowodził związkami taktycznymi artylerii. Opracował m.in. nowe zasady użycia tej broni w 1917 r. Od 1927 r. był szefem kapituły *Legii Honorowej*. Jego zainteresowania badawcze ogniskowały się wokół sztuki wojennej Napoleona I Bonaparte. Najslawniejsza jego praca jest: *La guerre napoléonienne: les systèmes d'opérations*. (Ostatnie wydanie Paryż 1997). Zmarł w Paryżu 13 listopada 1942 r.

⁷ H. Camon, op. cit., s. 38–39.

fakt, że stosując ten typ działań manewrowych Napoleon wyodrębniał ze składu swych sił tak zwane pogotowie strategiczne, które zajmowało pozycję środkową w ugrupowaniu bojowym⁸.

Napoleon stosował pewne dające się zauważyć stałe rozwiązania w zakresie prowadzenia bitew operacyjnych. Stąd można mówić o napoleońskim systemie bitwy. Należy mieć na uwadze dwa sposoby, które przyjęły rozwiązania systemowe. Pierwszy z nich dotyczył manewru na tyły, drugi – rzadziej stosowany w bitwach przez Napoleona – jest manewrem z położenia środkowego. W swej istocie jest on niczym innym jak zawężeniem *do pola taktycznego* operacji z położenia środkowego. Główne rozważania skupione zostaną na pierwszym ze sposobów prowadzenia bitwy napoleońskiej.

Działania na tyły wojsk przeciwnika, często stosowane przez Napoleona, spowodowały wykształtowanie się rozwiązań, które określić można mianem *bitwy napoleońskiej*. Jej istota zasadza się na *wywołaniu przez mocne uderzenie tak znacznej dezorganizacji miejscowej na części frontu przeciwnika, aby pociągnęła za sobą ogólną dezorganizację całego frontu*. Owo uderzenie, które wypada określić mianem *natarcia głównego*, stanowi zasadniczą fazę bitwy. Fазie tej podporządkowane są wszelkie inne działania, które sprowadzały się do czynności przygotowujących *natarcie główne* lub do wykorzystania, albo pogłębienia jego osiągnięć. W napoleońskim systemie bitwy operacyjnej wyodrębnić można trzy zasadnicze fazy, a mianowicie: przygotowanie *natarcia głównego*, *natarcie główne* i wykorzystanie rezultatów tego *natarcia*. Organizując tego typu batalię, Napoleon ustalał jej plan, modyfikowany w toku działań. Podstawę tego planu stanowiło ustalenie miej-

---

⁸ Przykładem takich działań może być chociażby bitwa pod Austerlitz (1805), czy pod Lipskiem (1813). Szerzej na ten temat pisali: W. Tokarz, *Bitwa pod Lipskiem*, Kraków 1913; R. Bielecki, *Austerlitz 1805*, Warszawa 1993; J. Nadzieja, *Lipsk 1813*, Warszawa 1998.

sca przeprowadzenia głównego natarcia. Najczęściej miejsce to warunkowane było prawdopodobnym kierunkiem odwrotu wojsk przeciwnika. Znając *linię odwrotu* przeciwnika, Napoleon jako obiekt głównego natarcia wybierał to skrzydło przeciwnika, które było najbliżej jego linii odwrotu i uderzał w punkt styczności tego skrzydła z centrum ugrupowania strony przeciwnej⁹.

Cesarz Francuzów rzadko rozgrywał batalię operacyjną manewrem z położenia środkowego. Jednym z przykładów tego typu działań była rozegrana w dniach 16–19 października 1813 roku bitwa pod Lipskiem. Idea bitwy operacyjnej w położeniu środkowym polegała na zatrzymaniu, przy użyciu jak najmniejszych sił własnych, natarcia wojsk przeciwnika na pomocniczych kierunkach. Działania nieprzyjaciela na głównym kierunku nie były powstrzymywane dopóty, dopóki nie dokonano ześrodkowania zgrupowania uderzeniowego (*maximum sil*) zdolnego do zadania przeciwnikowi decydującego ciosu. Uderzenie na nacierającego nieprzyjaciela miało być tak mocne, aby mogło doprowadzić do całkowitego rozbicia jego wojsk (prowadzących działania ofensywne) oraz zmusić pozostałe siły do *ogólnego odwrotu*.

Ugrupowanie wojsk w przypadku prowadzenia tego rodzaju bitwy, czy operacji przyjmowało kształt wachlarza. Siły główne (wykonujące przeciwuderzenie) koncentrowane były niejako w rękojeści tego wachlarza. Na pozostałych *wycinkach wachlarza* grupowano wojska w ilości niezbędnej do zatrzymania lub spowolnienia posuwania się sił przeciwnika. Takie ugrupowanie bojowe zapewniało Napoleonowi możliwość tworzenia zdecydowanej przewagi na wybranym odcinku frontu. Niemniej przyjęcie takiego wariantu stoczenia bitwy (operacji) było uwarunkowane właściwościami terowymi, zapewniającymi osłonę (poważnymi przeszkodami) poszczególnych elementów *wachlarza* wojsk własnych. Ponadto musiały one

⁹ H. Camon, op. cit., s. 61–62.

również uniemożliwiać przeciwnikowi przerzucanie sił z jednego kierunku działań na drugi. W stosowaniu tego systemu operacji należało liczyć się z możliwością okrążenia wojsk własnych przez przeciwnika. Z tego względu przy stosowaniu wariantu z położenia środkowego trzeba było utrzymywać siły przeciwnika w możliwie dostatecznej odległości od środka swojego ugrupowania, a następnie przeprowadzić na głównym kierunku możliwie szybkie i rozstrzygające działania oraz zachować pewną drogę (linię) odwrotu wojsk własnych na wypadek niepowodzenia¹⁰.

Najsłynniejsza napoleońska batalia operacyjna miała miejsce pod Austerlitz 2 grudnia 1805 roku. *Pośród wszystkich bitew Napoleona – pisał gen. Camon – jest jedna, która mistrzostwem przeprowadzenia wzbudziła taki podziw, że często uznawano ją za najpiękniejszą i za przykład do naśladowania*¹¹. Podziwiając jej mistrzostwo postaramy się wyodrębnić te elementy, dzięki którym batalia ta stała się wzorcem bitwy operacyjnej okresu napoleońskiego.

Pamiętnego 2 grudnia na polach pod Austerlitz spotkały się armie trzech największych władców ówczesnej Europy. Ze strony francuskiej był nim Napoleon Bonaparte, stronę austriacką reprezentował cesarz Franciszek I¹², Rosję car Aleksander I¹³. Dla Napoleona była to pierwsza operacja wojenna

---

¹⁰ Ibidem, s. 69–72.

¹¹ Ibidem, s. 106.

¹² Franciszek I (1768–1835) – ostatni cesarz rzymsko-niemiecki (Franciszek II), od 1804 r. pierwszy cesarz Austrii (Franciszek I). W 1806 r. zrzekł się tytułu cesarza rzymskiego. W wyniku klęsk ponoszonych przez państwa niemieckie, a zwłaszcza Austrię – która aktywnie brała udział w koalicjach antynapoleońskich – Rzesza Niemiecka rozpadła się. Pod protektorem Napoleona został utworzony Związek Reński. W 1810 r. Franciszek wydał córkę Marię Ludwikę za Napoleona.

¹³ Aleksander I (1777–1825) – od 1801 r. cesarz rosyjski, od 1815 r. król Polski. Na początku panowania przeprowadził szereg reform w duchu liberalnym: w sądownictwie, administracji, szkolnictwie. W polityce zagranicznej lawirował między Wielką Brytanią, a Francją. W latach 1805–1807 brał

przeciwko tak dużej koalicji, a ponadto pierwsza wojna za czasów Cesarstwa¹⁴. Skierowane do działań przeciwko Napoleonowi armie sprzymierzonych liczyły 85 700 żołnierzy i 278 dział. Przed bitwą stan ten zwiększył się do 90 000. Wojska, którymi rozporządzał cesarz Francuzów liczyły 73 100 żołnierzy i 139 dział. Z tej liczby około 10 000 nie można było wykorzystać do walki z uwagi na stan wyczerpania i odniesione rany¹⁵.

Miejscem bitwy stały się okolice miejscowości Austerlitz (obecnie Sławków), leżącej w południowych Morawach. Najważniejszym elementem tego placu boju był płaskowyż Pratzen, zajmujący około 150 km². Teren ten przecinał strumień Goldbach, a na południu znajdowały się bagna i jezioro Saćan. Analizując różne warianty rozegrania bitwy Napoleon doszedł do przekonania, że czołowe natarcie na silniejszego przeciwnika nie zakończy się powodzeniem. Postanowił więc *zwabić* wojska nieprzyjacielskie i wydać im bitwę na własnych warunkach¹⁶. Batalia nie miała być *zwyczajną*, a *rozstrzygającą*. Myślą przewodnią napoleońskiego planu było *nie dać obejść swego lewego skrzydła, prawe zaś wystawić na obejście*. Poprzez obejście prawego skrzydła i natarcie z kierunku północnego, zamierzał odciąć wojska sprzymierzonych od Ołomuńca. W tym względzie słusznie założył, że armie przeciwników dążąc do

---

udział w koalicji antynapoleońskiej. Po pokoju w Tylży w 1807 r. przystąpił do blokady kontynentalnej przeciw Wielkiej Brytanii. Nieudana wyprawa Napoleona do Rosji w 1812 r. i jego upadek podniosły znaczenie Rosji i prestiż cara. Aleksander I był inicjatorem Świętego Przymierza, prowadził wówczas politykę zdecydowanie reakcyjną. Za jego panowania do Rosji zostały przyłączone: Gruzja (1801), Finlandia (1809), Besarabia (1812) i Azerbejdżan (1813). Na Kongresie Wiedeńskim doprowadził do utworzenia Królestwa Polskiego.

¹⁴ A. Jefimow, E. Tarle, Francuska rewolucja burżuazyjna 1789 r. i wojny napoleońskie, Warszawa 1950, s. 170–174.

¹⁵ C. Manceron, Austerlitz, Paryż 1960, s. 220.

¹⁶ H. Jomini, op.cit., s. 156.

odcięcia jego wojsk od Wiednia i Linzu, będą dokonywały obejść z tego właśnie kierunku¹⁷.

Po dokonaniu 21 listopada 1805 roku rekonesansie rejonu przyszłych walk, francuski wódz określił punkty terenowe, które będą miały decydujące znaczenie w przebiegu operacji. Stały się nimi: wzgórze Santon, płaskowyż (płaskowzgórze) Pratzen i linia rzeki Goldbach. Wykorzystując te punkty i linie operacyjne postanowił uderzyć głównym zgrupowaniem swoich wojsk na prawe skrzydło sił przeciwnika¹⁸. Stąd też na lewym skrzydle własnego ugrupowania bojowego skoncentrował dwa korpusy (IV. i V.). Zadaniem ich było wykonanie przeciwnatarcia wzdłuż szosy prowadzącej do Ołomuńca (V. Korpus) oraz uderzenie na płaskowyż Pratzen (IV. Korpus). Ponadto część sił IV. Korpusu miała prowadzić działania w okolicach wsi: Koblence, Sokolnice i Telnice. Na prawym skrzydle jedna dywizja piechoty i kawaleria z korpusu Louisa Nicolasa Davouta otrzymały zadanie uderzenia na kierunku dolnego Goldbachu, celem zabezpieczenia obrony wojsk prawego skrzydła. Gwardia Cesarska i grenadierzy z I. Korpusu (Jean Baptiste Jules Bernadotte¹⁹) mieli stanowić odwód ogólny, skoncentrowany na wschód od Girzikowic.

Wojska sprzymierzonych, zajmując ugrupowanie bojowe, przegrupowały się z Ołomuńca do Austerlitz i 1 grudnia zajęły płaskowyż Pratzen²⁰. Ugrupowując w tym rejonie swe siły, dowódcy sprzymierzonych liczyli na odcięcie armii francuskiej

---

¹⁷ M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Warszawa 1927, s. 108.

¹⁸ Napoleon skorygował swoje wstępne założenia. Rozwój sytuacji bojowej zmusił go do uderzenia w centrum ugrupowania przeciwnika. Szerzej zob. M. Kukiel, *op.cit.*, s. 108–112.

¹⁹ Jean Baptiste Jules Bernadotte (1763–1844) – od 1804 r. marszałek Francji, jeden z najwybitniejszych dowódców rewolucyjnej i napoleońskiej Francji. W 1810 r. został adoptowany przez króla szwedzkiego Karola XIII. W 1811 r. objął faktyczne rządy w Szwecji. Od 1818 r. król Szwecji i Norwegii jako Karol XIV Jan.

²⁰ Płaskowyż Pratzen został specjalnie opuszczony przez siły Napoleona.

od Wiednia i jej oskrzydlenie od południa. Zakładając, że wojska napoleońskie rozlokowały się za potokiem Schlapanitz i Golbach, mając lewe skrzydło oparte o szosę wiodącą do Ołomuńca, a prawe o stawy pod Kobelnicami i Sokolnicami, armie sprzymierzonych zamierzały przekroczyć Golbach poniżej Sokolnic w trzech kolumnach. Zadaniem ich było obejście prawego skrzydła wojsk francuskich. Kolejną kolumnę sprzymierzonych – stanowiącą oś manewru – postanowiono skierować na Kobelnice. Siły prawego skrzydła francuskiego miały związać wojska Piotra Iwanowicza Bagrationa²¹, a łącznikiem operacyjnym całości zgrupowania sił sprzymierzonych stała się kolumna kawalerii księcia Liechtensteina. Odwód tworzyła gwardia rosyjska. Całość sił sprzymierzonych liczyła blisko 90 000 żołnierzy²².

Batalia trwała od godz. 7.00 do 14.00 2 grudnia 1805 roku i składała się z trzech zasadniczych faz. Pierwsza obejmowała natarcie sił lewego skrzydła sprzymierzonych, którym po ciężkich walkach udało się wyjść na prawy brzeg Goldbachu i manewr pozostałych kolumn wojsk rosyjskich. Siły nacierających poniosły znaczne straty, przez co nie mogły kontynuować dalszych działań. Dało to asumpt stronie francuskiej do przejęcia inicjatywy. Działania ofensywne wojsk Napoleona rozpoczęły drugą fazę batalii. Głównym jej punktem stało się zdobycie przez Francuzów płaskowzgórza Pratzen. Natarcie to całkowicie zaskoczyło wojska rosyjskie. Po opanowaniu Pratzen, wojska napoleońskie uzyskały dogodny punkt terenowy do prowadzenia dalszych działań, a przede wszystkim znakomite pozycje dla stanowisk ogniowych artylerii. Francuzi niezwłocznie ustawili na Pratzen swoje działa, z których rozpoczęli ostrzeliwanie wycofujących się wojsk austriacko-rosyjskich²³. Zdobycie Prat-

²¹ Piotr Iwanowicz Bagration (1765–1812) – książę gruziński i generał rosyjski. Wsławił się w walkach prowadzonych z Napoleonem w latach 1805 i 1806–1807. Śmiertelnie rany pod Borodino.

²² M. Kukiel, op.cit., s. 109.

²³ J. Macdonald, *Wielkie bitwy historii*, Warszawa 1995, s. 66.

zen spowodowało dezorganizację w siłach sprzymierzonych i przejęcie pełniej inicjatywy przez Francuzów. Rozwijając dalsze działania ofensywne wojska napoleońskie przeszły do pościgu, który stanowił trzecią fazę batalii. W wyniku rozpoczętych około godz. 14.00 działań pościgowych, wojska sprzymierzone zostały całkowicie rozbite. Ogólny bilans strat po stronie sprzymierzonych wyniósł w jeńcach, zabitych i rannych około 27 000 żołnierzy oraz 180 dział. Straty strony francuskiej wyniosły około 9000 żołnierzy, w tym 1308 zabitych i 7000 rannych²⁴.

Oceniając batalię pod Austerlitz należy zauważyć, że cesarz Francuzów trafnie przewidział zamiary przeciwników. Skoncentrował siły w wybranym miejscu, uwzględniając jedną z podstawowych zasad sztuki wojennej, a mianowicie ekonomię sił. Doskonale zdawał sobie sprawę, że: *z systemami wojowania jest tak, jak z oblężeniem twierdz. Trzeba wszystkich ogień skupić na jeden punkt; kiedy zrobi się wyłom, równowaga zostanie zwichnięta, reszta staje się zbędna, twierdza upada*²⁵. W przypadku batalii stoczonej pod Austerlitz udało się mu w decydującym momencie rzucić na skrzydło sprzymierzonych, liczące około 25 000 żołnierzy, blisko 50-tysięczne siły. Tym samym zapewnił sobie prawie dwukrotną przewagę na wybranym kierunku działań. Dodając do tego efekt zaskoczenia osiągnął powodzenie²⁶.

Na podkreślenie zasługuje też właściwy wybór przez Napoleona *środką operacji*, który jako *punkt grawitacyjny* wejdzie do kanonu sztuki operacyjnej. W tym przypadku było to Płaskowzgórze Pratzen, na którym francuski wódz pozwolił rozłożyć się Rosjanom. Sam zaś ukrył swe siły w terenie, tworząc mocne zgrupowanie przeciwuderzeniowe. Camon podaje,

²⁴ M. Kukiel, op.cit., s. 110; J. Macdonald, op. cit., s. 68. Ten ostatni autor podaje liczbę 8 000 poległych po stronie francuskiej.

²⁵ M. Kukiel, op.cit., s. 113.

²⁶ J. Sikorski, Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX, Warszawa 1972, s. 421.

że było to 65 000 żołnierzy²⁷. Swymi działaniami Napoleon sprawiał wrażenie podjęcia walki obronnej na innych kierunkach. Ale w momencie, gdy siły przeciwnika odstępowały główny *punkt ciężkości*, zamierzając okrążyć pozostałe wojska francuskie, wyprzewodził uderzenie na Pratzen. Uderzenie to pozwoliło mu zaatakować przeciwnika od tyłu i całkowicie go pokonać²⁸.

Opisany napoleoński system wojny, obejmujący system operacji i bitew, znalazł swoje odzwierciedlenie w działaniach militarnych I wojny światowej. Świadczyć o tym mogą chociażby początkowe działania wojsk niemieckich na kierunku zachodnim, które możemy przyrównać do operacji napoleońskich z początkowego okresu kampanii wojennej 1812 roku. Podobne cechy nosiły też działania bojowe prowadzone na kierunku wschodnim przez gen. Ericha Ludendorffa²⁹, a przykładem może być bitwa operacyjna do jakiej doszło w dniach 26–30 sierpnia 1914 roku pod Tannenbergiem³⁰.

²⁷ H. Camon, op. cit., s. 106.

²⁸ Ibidem, s. 106–107.

²⁹ Erich Ludendorff (1863–1937) – niemiecki generał i polityk. Podczas I wojny światowej szef sztabu 8. Armii w Prusach Wschodnich, a następnie w latach 1916–1918 kwatermistrz generalny. Wraz z Paulem von Hindenburgiem kierował operacjami wojskowymi, wywierał duży wpływ na polityczne i wojskowe decyzje cesarza i rządu. W 1923 r. wziął udział, wraz z Adolfem Hitlerem, w puczu monachijskim. Po 1925 r. poróżniony z Hitlerem poświęcił się działalności w organizacjach kombatanckich oraz piśarstwu. W 1935 r. opublikował pracę zatytułowaną: *Der Totale Krieg*.

³⁰ Plan bitwy operacyjnej pod Tannenbergiem (obecnie Sębark) opracował gen. Paul von Hindenburg wraz ze swym szefem sztabu gen. Erichem Ludendorffem. W założeniu plan ten zasadał się niejako na strategii Hannibala. Podobnie, jak wódz Kartaginy, stratedzy niemieccy przegrupowali swe siły tak, aby sformować słabe centrum, mające się wygiąć pod naporem Rosjan i mocne skrzydła, które miały wyjść na tyły przeciwnika i zamknąć go w *worku*. Plan ten udało się zrealizować pomimo przewagi Rosjan. W wyniku rozegranej w dniach 21–29 sierpnia 1914 r. batalii całkowitemu rozbiciu uległa 2. Armia rosyjska. Szerzej na ten temat pisali m.in.: B.W., Tuchman, *Sierpniowe salwy*, Warszawa 1988; D.E. Showalter, *Tannenberg 1914. Zderzenie imperiów*, Warszawa 2005; P. Szlanta, *Tannenberg 1914*, Warszawa 2005.

OPERACJE „DOBY” HELMUTHA VON MOLTKE
(STARSZEGO)

Działania operacyjne w wojnie 1866 roku

W 1851 roku reaktywowany został Związek Niemiecki³¹. Aby nie dopuścić do utraty wpływów w tej organizacji na rzecz Austrii, Prusy zamierzały zjednoczyć państwa niemieckie pod swoim berłem. Wobec takich działań, Habsburgowie nie mogli pozostać obojętni. Prusy zaczęły dążyć otwarcie do konfliktu z Austrią. Przygotowania polityczne do wojny rozpoczęły się pod egidą Otto von Bismarcka³² już w 1865 roku. Pokłosiem ich było podpisanie w lutym 1866 roku sojuszu z Włochami, którego ostrze skierowane zostało przeciwko Austrii³³.

25 maja 1866 roku w Berlinie odbyło się posiedzenie Rady Wojennej, na którym przedstawiony został ogólny plan wojny. Jego autorem był Helmuth von Moltke (starszy). W od-

---

³¹ Związek Niemiecki – konfederacja państw niemieckich utworzona w wyniku Kongresu Wiedeńskiego w 1815 r. Składała się z 35 państw i 4 wolnych miast: Bremy, Frankfurtu nad Menem, Hamburga i Lubeki. Organem Związku był Bundestag, w którym zasiadali przedstawiciele poszczególnych państw; przewodniczyła mu Austria. Po klęsce Austrii w 1866 r. Związek został rozwiązany. Szerzej P. Greiner, E. Gronkowska, R. Kaczmarek, K. Miroszewski, M. Paździora, Słownik historii Polski i świata, Katowice 2005, s. 934.

³² Otto von Bismarck (1815–1895) – pruski i niemiecki mąż stanu, pierwszy kanclerz zjednoczonego cesarstwa niemieckiego. Dążył do zjednoczenia Niemiec pod hegemonią Prus. Duże sukcesy Bismarck osiągnął w polityce międzynarodowej, zdobywając m.in. w latach 1884 i 1885 w Afryce pierwsze kolonie dla Niemiec. W polityce wewnętrznej w 1871 r. podjął walkę z opozycją katolicką (tzw. Kulturkampf) oraz socjalistami. W 1886 r. rozpoczęła działalność Komisja Kolonizacyjna. Narastające kłopoty Niemiec w polityce międzynarodowej i wewnętrznej doprowadziły w 1890 r. do jego dymisji.

³³ Szerzej na temat politycznych aspektów konfliktu pisał m.in. Ch. von Krockow, Bismarck biografia, Warszawa 1998, s. 123–135.

prawie uczestniczyli: król pruski Wilhelm I³⁴, kanclerz Otto von Bismarck oraz dowódcy armii: książę Fryderyk Karol – dowodzący I. Armią i książę Fryderyk Wilhelm – dowódca II. Armii³⁵. Przygotowania do wojny uruchomiła również Austria. Z uwagi na sojusz włosko-pruski jej siły musiały zostać podzielone na dwa fronty. Przeciwko armii pruskiej skierowano tak zwaną Armię Północną, pod dowództwem gen. Ludwiga von Benedeka³⁶. Składała się ona z siedmiu korpusów (1., 2., 3., 4., 6., 8. i 10.), dwóch dywizji lekkiej i trzech ciężkiej kawalerii. Ogółem siły te, liczące około 245 000 żołnierzy, rozlokowane zostały wzdłuż granicy z Prusami – od Töplitz (Cieplic) do Teschen (Cieszyna)³⁷. Działania Armii Północnej wspierać miały dwa korpusy: 8. Korpus Związkowy i Korpus Bawarski – ogółem 107 000 żołnierzy i 286 dział.

Główne siły pruskie, w sile około 255 000 żołnierzy, podzielone zostały na trzy armie: Armię Elby (46 000) – rozmieszczoną pomiędzy Halle, a Torgau; I. Armię (94 000) –

---

³⁴ Wilhelm I (1797–1888) – od 1861 r. król Prus, od 1871 r. cesarz Niemiec. Wraz z Otto von Bismarckiem realizował program zjednoczenia Niemiec poprzez podporządkowanie ich Prusom. Po zwycięstwie nad Francją w 1871 r. uznany za dziedzicznego cesarza Niemiec. W polityce wewnętrznej był konserwatystą, w polityce zagranicznej dążył do utrzymania przyjaźni z Rosją. Pod wpływem Bismarcka w 1879 r. zawarł jednak przymierze z Austro-Węgrami.

³⁵ F. Herre, Moltke, Warszawa 1999, s. 223–224.

³⁶ Ludwig August Ritter von Benedek (1804–1881) wywodził się z rodziny węgierskiej. Służąc w armii austriackiej brał udział m.in. w tłumieniu powstania polskiego w Galicji. W tym też okresie będąc w stopniu pułkownika rozbił 26 lutego 1846 r. pod Gdowem polski oddział powstańczy. W okresie wiosny ludów w latach 1848–1849 walczył we Włoszech i na Węgrzech. Następnie został generalnym kwatermistrzem i gubernatorem Węgier. W 1866 r. poniósł klęskę pod Sadową. Zmarł 27 kwietnia 1881 r. w Grazu.

³⁷ J. Dąbrowski, Krytyczny rys wojny w Niemczech i we Włoszech, Warszawa 1952, s. 38.

rozmieszczoną pomiędzy Hoyerswerda, a Görlitz (Zgorzelcem) i II. Armię (115 000) – rozmieszczoną w obszarze Śląska.

Przed rozpoczęciem działań zbrojnych przeciwko Monarchii Habsburskiej, Prusy postanowiły opanować Saksonię, na której przychylność mogła liczyć Austria³⁸. W ten sposób strona pruska, jeszcze przed rozpoczęciem wojny, znacznie poprawiła swe położenie strategiczne względem Austrii. Poza tym armii pruskiej udało się przenieść ciężar działań bojowych na terytorium przeciwnika. Nie bez znaczenia dla przeprowadzenia manewru operacyjnego miało pozyskanie saskich kolei. Zdobyto też znaczne ilości materiału wojennego, który pozostawiła wycofująca się na terytorium austriackie armia saksońska.

Przygotowując się do działań wojennych, strona austriacka skoncentrowała Armię Północną w okolicach Ołomuńca, która wraz z posiłkami saskimi liczyła około 270 000 żołnierzy i 810 dział. Stan wojsk pruskich wynosił 255 000 żołnierzy i 856 dział. Siły przeciwników przed rozpoczęciem zasadniczych działań wojennych były prawie wyrównane. Pewne różnice występowały w uzbrojeniu. Piechota pruska wyposażona była w lepsze karabiny iglicowe, ładowane od tyłu (karabin Dreysego)³⁹, natomiast żołnierze austriaccy posiadali odprzodowe sztucery. Przewaga technologiczna zauważalna była również w zakresie artylerii. W przypadku Prus większość, bo aż 5/8 ogólnego stanu dział, było stalowych, gwintowanych i ładowanych od tyłu. Artyleria austriacka miała wszystkie działa gwintowane, ładowane od wylotu⁴⁰.

---

³⁸ Ibidem, s. 40.

³⁹ Szybkostrzelność karabinów będących na wyposażeniu armii pruskiej wynosiła pięć strzałów na minutę, natomiast z karabinów austriackich można było oddać średnio nieco ponad jeden strzał na minutę. Szerzej na temat rozwoju uzbrojenia strzeleckiego w analizowanym okresie pisał m.in. J. Lugs, *Handfeuerwaffen. Systematischer Überblick über die Handfeuerwaffen und ihre Geschichte*, t. 1–2, Berlin 1979–1980.

⁴⁰ J. Sikorski, *op.cit.*, s. 503.

Działania operacyjne w wojnie prusko-austriackiej 1866 roku rozegrały się na terytorium północnych Czech i Moraw, a w początkowym okresie także środkowych Niemiec. Terytorium to pokryte jest pasmami górskimi, których wysokość nie przekracza 1800 m n.p.m. Owe pasma górskie, między innymi: Rudawy, Góry Łużyckie, Karkonosze i Sudety poprzecinane są systemem rzek, rozpoczynających tu swój bieg. Góry i rzeki stanowiły poważne przeszkody dla prowadzenia działań wojennych. Utrudnienia powodowała też słabo rozwinięta sieć kolejowa i drogowa⁴¹. Drogi i szlaki kolejowe oraz przełęcze górskie kanalizowały przemieszczanie się wojsk i utrudniały ich manewrowanie.

Opanowanie przez Prusy Saksonii, zmusiło gen. Ludwiga von Benedeka do skierowania swych głównych sił na Morawy i do Czech. 18 czerwca 1866 roku siły austriackie rozpoczęły marsz w kierunku Hradec Králové⁴². Helmuth von Moltke (starszy) postanowił zatrzymać wojska Benedeka na Morawach. Nakazał prowadzić działania demonstracyjne na Śląsku, a gros swych sił skierował na terytorium czeskie. Armia Elby otrzymała zadanie przejścia przez Rudawy i po dotarciu do miejscowości Gabel, utworzyć prawe skrzydło sił pruskich. I. Armia, z Rezerwą Kawalerii, miała przejść przez przełęcze Gór Łużyckich (Grotau, Frydland i Neustadt) i połączyć się w Reichenberg (Liberec) tworząc centrum, II. Armia po pokonaniu Karkonoszy utworzyła lewe skrzydło. Zadaniem wszystkich związków operacyjnych było wyprowadzenie działań ofensywnych w kierunkach dośrodkowych i po czterech dniach marszu spotkanie się nad rzeką Izerą. Punktem koordynacyj-

---

⁴¹ Pierwsza linia kolejowa przebiegała w kierunku: Jozefstadt-Turnow-Görlitz i dalej do Drezna; druga biegła z Kostelec przez Královéhradec, Pardubice do Brna i trzecia z Pardubic do Pragi.

⁴² W opracowaniach występują również nazwy Královéhradec lub Königgrätz.

nym (celem operacji) całości pruskiego zgrupowania operacyjnego został Iczyn⁴³.

Rozpoznawszy częściowo zamiar sił pruskich, gen. Benedek zdecydował się uderzyć w lewe skrzydło przeciwnika. Przeciwno II. Armii pruskiej Austriacy wystawili około 60 000 żołnierzy. Ich celem było zajęcie pozycji na Izerze i zatrzymanie, a następnie stworzenie warunków do rozbicia sił pruskich. Prusacy zniweczyli jednak ten zamiar i Austriacy wycofali się w kierunku Iczyna. Miejscowość ta, po ciężkich walkach ulicznych została przez nich utracona 29 czerwca 1866 roku. Główne siły Benedeka, wsparte posiłkami węgierskimi i saskimi, 1 i 2 lipca zajęły pozycje obronne w rejonie Sadowej i przystąpiły do rozbudowy inżynieryjnej rejonu obrony. Rozlokowanie sił austriackich obejmowało następujące ugrupowanie: na prawym skrzydle, między rzeką Trotiną, a Horzenowes znajdował się 2. i 4. Korpus, w centrum – od wsi Czystoweś do Langenhof bronił się 3. i 10. Korpus, na lewym skrzydle, od Prim do Probus stał 8. Korpus i Korpus Saski. W odwodzie gen. Benedek pozostawił 1. Korpus – w Rosnic i 6. Korpus – w Rosberic. Skrzydła ugrupowania bojowego Austriaków ponadto ubezpieczane były dywizjami kawalerii. W tym samym czasie wojska pruskie znalazły się – Armia Elby w rejonie Smidaru, I. Armia w rejonie: Miletyn-Horzicz-Wostromierz-Domosławice, II. Armia zaś zajęła rejon: Královédwor-Rettendorf-Ober Prausnitz-Gradlice-Kakus.

Moltke zorientowawszy się, że zamiarem dowódcy austriackiego jest stoczenie bitwy obronno-zaczepeknej nad Elbą, postanowił rozbić główne siły austriackie. Zgodnie z jego koncepcją I. Armia miała przegrupować się z Milowicza do Sadowy i zaatakować wojska austriackie, broniące się w pasie pomiędzy Benatakiem, a Mokrowus. Armia Elby, po zajęciu Niechanic otrzymała zadanie zaatakowania lewego skrzydła wojsk gen. Benedeka. II. Armia miała posuwać się pomiędzy

---

⁴³ J. Sikorski, op.cit., s. 504.

Elbą, a Bystrzycą i uderzyć na prawe skrzydło Austriaków. Powodzenie pruskiego planu rozegrania operacji zależało od tego, czy II. Armia i Armia Elby zdążą przybyć, zanim gen. Ludwig von Benedek rozbije atakującą go I. Armię. Działania tego związku operacyjnego rozpoczęły się o świcie 3 lipca 1866 roku. Armia ta, przegrupowując się na kierunku Hradec Králové, nie atakowana podeszła pod Sadową. Do pierwszego większego starcia z wojskami austriackimi doszło około 2 km od tej miejscowości. Pod osłoną artylerii, na Sadową uderzyła pruska piechota z 8. Dywizji, stanowiącej awangardę sił głównych I. Armii. Po godzinnej walce (około godz. 9.00) Prusacy opanowali most na Bystrzycy i zajęli Sadową. Dalsze natarcie pruskie zostało powstrzymane silnym ogniem artylerii austriackiej. Poza tym główne siły I. Armii nie nadciągnęły jeszcze do rejonu walk. Powstrzymanie natarcia pruskiego stworzyło warunki do przeprowadzenia przez Austriaków przeciwuderzenia, które miało duże szanse powodzenia. Generał Benedek zachował się jednak biernie. Umożliwiło to przeciwnikowi uporządkowanie swoich szeregów. Niewykorzystanie przez dowódcę austriackiego tej dogodnej sytuacji zaważyło na całości przebiegu batalii. Około godz. 10.00 nad Bystrzycę podeszła Armia Elby, opanowując wsie: Probluz i Przim. Prawe skrzydło sił pruskich wysunęło się daleko do przodu. Spowodowało to, że centrum ugrupowania bojowego wojsk pruskich znalazło się w poważnym niebezpieczeństwie i było zagrożone przeciwdziałaniem austriackim. Starając się zażegnać tę niekorzystną sytuację, dowódca Armii Elby wycofał swoje siły za Bystrzycę, pozostawiając na zagrożonym odcinku tylko jedną dywizję. Po przegrupowaniu, oddziały pruskie zajęły pozycje na wzgórzach w rejonie wsi Duba, a dywizja pozostająca poza Bystrzycą, lassek Benatański⁴⁴.

W tym czasie do rejonu walk pod Sadową podeszła I. Dywizja Gwardii z II. Armii. Oddziały tego związku tak-

---

⁴⁴ Ibidem, s. 505.

Rys. 2. Plan bitwy pod Sedanem (1870 r.)

tycznego zaatakowały lewe skrzydło austriackie. Natarcie to pociągnęło za sobą wojska prawego skrzydła pruskiego, które ponownie ruszyły do ataku. W wyniku tych działań udało się Prusakom opanować miejscowości: Horziniewes, Maslojedy, a nawet Chlum. Zdobycie tej ostatniej doprowadziło do rozdzielenia ugrupowania bojowego sił austriackich na dwie części, co zagroziło ich całkowitym rozbiciem. Jednocześnie kontynuowanie natarcia przez Armię Elby w kierunku Klacow, zagroziło Austriakom odcięciem od Hradec Králové. Benedek obawiając się oskrzydlenia, zdecydował się na wycofanie swych sił z rejonu Sadowej i nakazał odwrót. Początkowo miał on charakter uporządkowany, ale szybko przerodził się w chaotyczną bitwę. Nękanie ogniem artylerii siły austriackie zostały dodatkowo zaatakowane przez pozostające dotychczas w rezerwie szwadrony jazdy, które rozwinęły się do natarcia w kierunku na Bryzy. Atak ten miał odciąć siły gen. Benedeka od Hradec Králové. Chcąc ratować sytuację, dowódca austriacki skierował przeciwko kawalerii pruskiej szwadrony swojej ciężkiej jazdy. Kawalerzyści obu stron starli się na równinie pomiędzy miejscowościami: Strzeselicz, a Bryza. Jazda austriacka poniosła klęskę i wycofała się w kierunku Pardubic. Resztki rozbitej armii austriackiej przeszły Elbę i skierowały się do twierdzy w Hradec Králové.

Bitwa pod Sadową⁴⁵ była największą batalią drugiej połowy XIX wieku i pierwszą bitwą operacyjną doby nowożytnej. Stoczona została na obszarze o szerokości 8–10 km i długości 3–5 km. Bezpośrednio zaangażowanych w walce było 221 000 żołnierzy pruskich i 215 000 Austriaków. Straty po stronie pruskiej (polegli, ranni, zaginieni) wyniosły 359 oficerów i 8794 żołnierzy. Armia austriacka straciła (łącznie z wzię-

---

⁴⁵ Nazwę – bitwa pod Sadową wprowadzili Francuzi. W historiografii i oficjalnej terminologii niemieckiej nazywana jest ona bitwą pod Königgrätz.

tymi do niewoli) 1313 oficerów i 41 499 żołnierzy⁴⁶. Oceniając działania pruskie należy zauważyć pewną innowacyjność, która polegała na zerwaniu z dotychczasowymi doświadczeniami w zakresie rozwijania sił zbrojnych i przygotowania ich do decydującej rozgrywki. W okresie przed wojną prusko-austriacką, kampanie militarne obejmowały kilka wyraźnie dających się wyodrębnić faz. Zaliczyć do nich można: mobilizację, transport wojsk (przegrupowanie), koncentrację, wyjście na pozycje oraz przyjęcie ugrupowania bojowego i wreszcie początek operacji. Helmuth von Moltke (starszy) scalił te fazy w jedną wspólną akcję doprowadzając do oddzielnego przegrupowania sił i ataku na przeciwnika w miarę ich podchodzenia, bez uprzedniego zajmowania rejonu koncentracji. Planując przebieg operacji przyjął on formę skoncentrowanego ataku frontального. Zakładając, że koncentracja sił głównych nastąpi dopiero na polu bitwy zaplanował równoczesny atak na czoło i skrzydła przeciwnika. *W praktyce planu operacyjnego z 1866 roku – pisze niemiecki historyk, doktor Franciszek Herre – oznaczało to, że trzy pruskie armie oddzielnie wyruszą z Łużyc, Śląska i Saksonii, obchodząc przeciwnika będą maszerować w kierunku Czech, jednocześnie połączą się i uderzą z całą siłą na główne wojska austriackie, co doprowadzi do decydującego zwycięstwa w jednej bitwie. Moltke naturalnie nie wiedział, gdzie odbędzie się ta bitwa, było to zależne od miejsca stacjonowania wrogiej armii. Szczegółowy przebieg operacji zależał od konkretnej sytuacji i nie mógł być z góry określony*⁴⁷.

Jak nietrudno zauważyć, doszła tutaj do głosu potrzeba korygowania przebiegu operacji w czasie prowadzenia działań bojowych. Sposób rozegrania batalii operacyjnej uzależniony

⁴⁶ Z tego w poległych i rannych Austriacy stracili 30 533 żołnierzy. Por. Z. Ryniewicz, *Leksykon bitew świata*, Warszawa 2004, s. 371–372; F. Herre, op. cit., s. 242–243. Pierwszy z autorów podaje nieco wyższe straty po stronie pruskiej opiewające na 9172 poległych i rannych.

⁴⁷ F. Herre, op. cit., s. 227.

był od zachowania się przeciwnika, które należało rozpoznać, albo przewidzieć. Moltke raczej przewidział zachowanie swojego przeciwnika niż je rozpoznał. Przyczyną tego stanu rzeczy było słabe prowadzenie rozpoznania przez kawalerię pruską⁴⁸.

Nie ulega wątpliwości, że ważne w trakcie prowadzenia operacji jest wykorzystanie przez jej dowódcę sytuacji wynikających z błędów popełnionych przez przeciwnika. Strona austriacka popełniła ich kilka. Po pierwsze dowództwo austriackie nie wykorzystało warunków terenowych, jakie dawały mu pasma górskie na kierunku przemieszczania się sił pruskich. Po drugie siły gen. Ludwiga von Benedeka nie potrafiły manewrować po wewnętrznych liniach operacyjnych, co uniemożliwiło im stworzenie przewagi na kierunku głównego uderzenia sił pruskich. I co najważniejsze, Austria nie posiadała ogólnego planu kampanii wojennej⁴⁹.

Działania operacyjne w wojnie 1870–1871 roku

Genezy konfliktu pomiędzy Francją, a Prusami do którego doszło w roku 1870 należy doszukiwać się w sporze dotyczącym obsadzenia tronu hiszpańskiego. W wyniku rewolucji, jaka miała miejsce w roku 1868 w Hiszpanii, kraj ten stał się monarchią konstytucyjną. Na króla Hiszpanii zaproponowano księcia Leopolda Hohenzollerna. Kandydatura ta wywołała gwałtowny sprzeciw cesarza Francji Napoleona III⁵⁰. Narasta-

⁴⁸ Ibidem, s. 237.

⁴⁹ J. Sikorski, op. cit., s. 507; Szerzej na temat przebiegu bitwy pod Sadową zob. R. Dzieszyński, *Sadowa 1866*, Warszawa 2007.

⁵⁰ Napoleon III, Charles Louis Napoleon Bonaparte (1808–1873) – prezydent Francji w latach 1848–1852, a następnie w latach 1852–1870 cesarz Francuzów, uważający się za spadkobiercę Napoleona I. W polityce wewnętrznej popierał rozwój przemysłu i handlu, czym zyskał poparcie burżuazji. W polityce zagranicznej dążył do odzyskania przez Francję przewagi w Europie, angażując się w wiele konfliktów międzynarodowych. W 1870 r. wypowiedział wojnę Prusom. W bitwie pod Sedanem został wzięty do niewoli. W wyniku rewolucji wrzesniowej utracił tron. Resztę życia spędził w Wielkiej Brytanii.

jące sprzeczności dyplomatyczne spotęgowane dodatkowo tak zwaną depeszą emską⁵¹ w konsekwencji doprowadziły do wypowiedzenia przez Francję wojny Prusom, co nastąpiło 19 lipca 1870 roku⁵².

Siły zbrojne Francji w czasie pokoju liczyły około 400 000 żołnierzy. Obok armii zawodowej Francja posiadała jeszcze około 130 000 rezerwistów i 120 000 tzw. mobilów. Dowództwo francuskie nie przygotowało na potrzeby wojny planów przewozów kolejowych. Rozwinięcie mobilizacyjne przebiegało więc powoli. W ciągu trzech tygodni mobilizacji stronie francuskiej zamiast 600 000 żołnierzy udało się zgromadzić na granicy z Prusami siły liczące zaledwie 250 000 ludzi. W ciągu dalszych siedmiu tygodni mobilizacji, liczbę tę udało się zwiększyć tylko o 100 000 żołnierzy⁵³. Armia francuska posiadała znaczne zapasy uzbrojenia i sprzętu wojskowego. Szczególnie dobrze uzbrojona była piechota, która posiadała nowoczesne karabiny systemu *Chassepot*⁵⁴. Do karabinów tych przed wybuchem wojny zgromadzono około 13 000 000 naboii. Znacznie gorzej przedstawiał się sprzęt artyleryjski. Wojska

---

⁵¹ Francja obawiała się okrażenia przez posiadłości Hohenzollernów. Pod naciskiem Francji kandydatura ks. Leopolda została wycofana. Cesarz Napoleon III zażądał jednak gwarancji, że nie zostanie zgłoszona w przyszłości. Rozmowy na ten temat z królem Prus prowadził francuski ambasador. Na polecenie kanclerza Otto von Bismarcka spreparowano i opublikowano tzw. depeszę emską (od miasta z którego została wysłana – król pruski przebywał w Ems na kuracji), w której Bismarck w obraźliwej formie sfałszowanego tekstu depeszy informował cesarza Napoleona III o wynikach prowadzonych rozmów. Strona francuska uznała to za casus belli i wypowiedziała Prusom wojnę.

⁵² Szerzej na temat politycznych przyczyn wojny francusko-pruskiej roku 1870–1871 Ch. von Krockow, op. cit., s. 146–148.

⁵³ A. Owsieńska, *Wojna francusko-niemiecka 1870–1871*. Komuna Paryska, Warszawa 1956, s. 9–15.

⁵⁴ Karabin *Chassepot* był jednostrzałową bronią odcylkową z zamkiem iglicowym. Donośność tego karabinu wynosiła około 1800 m, a ogień skuteczny mógł być prowadzony na 1200 m. Swoimi parametrami znacznie przewyższał pruski karabin Dreysego.

francuskie dysponowały raczej starymi typami dział, które wprawdzie były gwintowane, ale wykonane ze spiżu i ładowane od przodu. W przededniu wojny, artyleria francuska posiadała 780 dział tego typu. Strona pruska dysponowała aż 1344 działami i to głównie nowoczesnymi, stalowymi i ładowanymi od tyłu⁵⁵. Francja posiadała też słabo zorganizowany system uzupełnień i dystrybucji zapasów. Zapasy ponadto zgromadzone były w centralnych, a nie okręgowych bazach, co utrudniało ich dystrybucję. Mimo dobrze rozwiniętych linii kolejowych w niewielkim tylko stopniu wykorzystano je w procesie mobilizacyjnego rozwinięcia wojsk.

Znacznie lepiej do wojny przygotowana była armia pruska. Przygotowując się do zbrojnej konfrontacji z Francją Prusy powołały pod broń, aż 1 200 000 żołnierzy. Całością przygotowań wojennych kierował dobrze funkcjonujący Sztab Generalny i Ministerium Wojny. W armii francuskiej organa te stały na niższym poziomie. Prusacy wykorzystali linie kolejowe do prowadzenia operacji wojskowych. Podczas omawianej wojny szczególne znaczenie miało dziewięć strategicznych linii kolei żelaznej, specjalnie wybudowanych w tym celu. Dzięki temu udało się stworzyć sprawny system zaopatrywania. Podczas wojny, dzięki kolei, dostarczono walczącym oddziałom około 30 000 000 sztuk amunicji i 362 000 pocisków artyleryjskich⁵⁶.

Przygotowując się do wojny z Prusami, Francuzi opracowali dwa warianty działań. Pierwszy z nich o charakterze ofensywnym przewidywał przekroczenie rzeki Ren i prowadzenie działań w celu oddzielenia państw południowoniemieckich od północnoniemieckich. Miało to doprowadzić do izolacji armii pruskiej, jeszcze przed zakończeniem przez nią mobilizacji. Wariant ten był mało realny, ponieważ mobilizacja sił francuskich przebiegała znacznie wolniej, niż pruskich.

⁵⁵ J. Sikorski, op. cit., s. 529.

⁵⁶ Ibidem, s. 530.

Drugi – za punkt wyjścia przyjmował przeprowadzenie przez wojska pruskie jednoczesnej ofensywy na Alzację i Lotaryngię. Przeciwdziałając manewrom nieprzyjaciela, sztab armii francuskiej przewidywał zgrupowanie na kierunku alzackim i lotaryńskim po jednym związku operacyjnym. Armia blokująca prawdopodobne kierunki podejścia przeciwnika miała prowadzić obronę na zawczasu przygotowanych rubieżach. Ten wariant francuskiego planu wojny miał zdecydowanie defensywny charakter. Porównując oba warianty możemy zauważyć, że były one trudne do zrealizowania. Pierwszy z nich nie uwzględniał realnych zdolności mobilizacyjnych wojsk francuskich, drugi zaś przez swoją pasywność oddawał inicjatywę operacyjną w ręce przeciwnika, czyli Prus.

Znacznie lepiej przedstawiała się kwestia planowania operacyjno-strategicznego po stronie pruskiej. Głównym autorem tego planu, podobnie jak i wojny z Austrią, był Helmuth von Moltke (starszy). Odchodząc od szczegółowej analizy procesu powstawania tego planu, z którą Czytelnik może się zapoznać studiując chociażby dzieła Moltkego⁵⁷, zasygnalizowane zostaną jego główne założenia operacyjne. Pruski plan wojny ewoluował od początkowo defensywnego do zdecydowanie ofensywnego. Jego głównym założeniem było przeprowadzenie operacji strategicznej kilkoma armiami. Ofensywę na kierunku Moguncja-Nancy realizować miała 2. Armia, tworząca główne zgrupowanie wojsk pruskich. Na jej skrzydłach miały działać zaczepnie armie: 1. i 3. W drugim rzucie znajdowała się 4. Armia, z zadaniem wsparcia działań głównego pruskiego zgrupowania operacyjnego. Moltke założył, że Francuzi zgrupują swe siły wokół głównych węzłów kolejowych, znajdujących

---

⁵⁷ Problem powstania planu wojny przeciwko Francji w 1870 r. poruszyli m.in.: H. von Moltke, *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten*, t. 1–8, Berlin 1891–1893; Idem, *Militärische Werke*, t. 1–4, Berlin 1892–1912.

cych się w Metz (Lotaryngia) i Strassburgu (Alzacja)⁵⁸. Pruski plan zakładał szybką mobilizację i koncentrację wojsk, co miało zapewnić uzyskanie przewagi liczebnej nad przeciwnikiem. Przyjęto, że przy jednostronnym wiązaniu od czoła sił francuskich, grupujących się na obszarze Lotaryngii, oddziały 3. Armii przegrupują się przez Wogezy w kierunku na Alzację i zmuszą znajdujące się tam wojska francuskie do odwrotu w kierunku południowo-zachodnim. *W rezultacie plan pruski, jak zauważył Janusz Sikorski, przewidywał obejście głównych sił francuskich od południa, odcięcie im dróg odwrotu, przyparcie do granicy belgijskiej, a następnie zniszczenie ich lub zmuszenie do kapitulacji i tym samym otwarcie drogi do Paryża*⁵⁹. Do realizacji tego zadania wyznaczono wojska, liczące około 500 000 żołnierzy, dysponujące 1500 działami.

Strona francuska wystawiła wzdłuż linii granicznej z Niemcami zaledwie 250 000 żołnierzy. Siły te organizacyjnie skupione były w dwóch związkach operacyjnych: Armii Lotaryńskiej, dowodzonej przez marszałka Francois Achille Bazaine'a⁶⁰, której główna baza znajdowała się w Metz i Armii Alzackiej pod

---

⁵⁸ W miastach tych oprócz węzłów kolejowych znajdowały się także twierdze, stanowiące ważne ośrodki w systemie zaopatrywania armii francuskiej.

⁵⁹ J. Sikorski, op. cit., s. 531.

⁶⁰ Francois Achille Bazaine (1811–1888) – francuski marszałek. Odznaczył się m.in. w kampaniach wojennych w wojnie krymskiej (1853–1856) i jako dowódca ekspedycji wojskowej w Meksyku. Podczas wojny francusko-pruskiej (1870–1871) dowodził m.in. obroną Metz. Podał jednak tę fortecę pomimo tego, że mogła się dalej bronić. Za czyn ten został osądzony. 10 grudnia 1873 r. po skazaniu Bazaine'a na degradację i śmierć, sąd zwrócił się do prezydenta o łaskę. Prezydent udzielił jej. Warto wspomnieć, że ówczesnym prezydentem był Patrice Mac-Mahon, który sam skapitulował pod Sedanem. Do degradacji nie doszło, a karę śmierci zamieniono na 20 lat więzienia. W sierpniu 1874 r. Bazaine zbiegł z fortu na Wyspie Świętej Małgorzaty i schronił się w Hiszpanii. Zmarł w nędzy i zapomnieniu 24 września 1888 r. w Madrycie.

dowództwem marszałka Edme Patrice de Mac-Mahona⁶¹ z główną bazą w Strassburgu. Jako pierwsza działania zaczepne rozpoczęła 3. Armia pruska, która 4 września 1870 roku ruszyła do ofensywy na kierunku Armii Alzackiej. Jej zadaniem było rozbić wojsk marsz. Mac-Mahona, a następnie po wykonaniu przegrupowania operacyjnego w kierunku południowo-wschodnim i zachodnim obejście poprzez Wogezy głównych sił Armii Lotaryńskiej. Po odniesieniu powodzenia w bitwie pod Wissembourgiem, Prusacy kontynuowali swoje działania operacyjne. Próbuąc im przeciwdziałać Mac-Mahon postanowił zablokować przejścia przez Wogezy i wydać bitwę 3. Armii. Do zamierzonej batalii doszło 5 września 1870 roku pod Woerth-Froeschwiller⁶². Zakończyła się ona jednak dla Francuzów klęską. Niepowodzenie podyktowane było głównie błędami popełnionymi przez dowództwo Armii Alzackiej. Stronie pruskiej udało się na tym kierunku działań uzyskać zdecydowaną przewagę. Wynosiła ona około 82 000 żołnierzy do 32 000 na korzyść Prus. Po oderwaniu się od przeciwnika siły marsz. Mac-Mahona przegrupowały się transportem kolejowym do Chalons, gdzie po połączeniu się z 12. Korpusem utworzyły Armię Chalońską. Najdłużej w Alzacji, bo aż do 28 września 1870 roku, bronił się garnizon Strassburga. Gdy 3. Armia toczyła bi-

⁶¹ Marie Edme Patrice Marice de Mac-Mahon (1808–1893) – francuski marszałek, w latach 1873–1879 prezydent Francji. Z pochodzenia był Irlandczykiem. Walczył w Algierii i w wojnie krymskiej (1853–1856). W tej ostatniej zasłynął jako zdobywca Fortu Małachowa pod Sewastopolem. Następnie brał udział w wojnie francusko-austriackiej we Włoszech. Za zasługi w tej wojnie otrzymał stopień marszałka i godność diuka Magenty. W latach 1864–1870 był generał-gubernatorem Algierii. Następnie walczył w wojnie z Prusami, a w 1871 r. stłumił Komunę Paryską. Po obaleniu II Cesarstwa został wybrany prezydentem III Republiki. Z urzędu tego zrezygnował na własną prośbę w 1879 r. Zmarł 16 października 1893 r. i został pochowany w Kościele Inwalidów w Paryżu.

⁶² Nazwa dwuczłonowa wynika z różnego nazywania tej miejscowości przez Francuzów i Niemców. Niemcy używają określenia Woerth, a Francuzi Froeschwiller.

twę z Armią Alzacką, 1. Armia pruska starła się z siłami Armii Lotaryńskiej. Również i na tym kierunku operacyjnym Prusacy odnotowali powodzenie. Po przegranej 6 września 1870 roku batalii pod Spicheren-Forbach marsz. Bazaine nakazał Armii Lotaryńskiej wycofanie się w kierunku Metz. Podobnie jak marsz. Mac-Mahon przyjął pasywną formę działań.

Francuzi dokonali reorganizacji swoich związków operacyjnych. W jej wyniku od 6 września tworzono liczącą około 150 000 żołnierzy Armię Metz, pod dowództwem marsz. Bazaine'a i wspomnianą już wcześniej Armię Chalońską, w sile około 120 000 żołnierzy, pod komendą marsz. Mac-Mahona. Wojska francuskie cały czas znajdowały się w odwrocie, a ściągające je pruskie związki operacyjne dążyły do ich rozbicia. 18 września 1870 roku główne siły Armii Metz zmuszone zostały do zamknięcia się w twierdzy, co świadczyło o braku inicjatywy ze strony marsz. Bazaine'a. Nie wykorzystał on sukcesu, jaki stworzyła nie rozstrzygnięta batalia pod Saint-Private i Gravelotte⁶³, która spowodowała znaczne osłabienie sił pruskich. Odstąpienie przez dowódcę francuskiego od działań zaczepnych było jednym z najpoważniejszych błędów tej wojny. Poprzez swoją bierność oddał on całkowicie inicjatywę w ręce Prusaków. Na całkowitą klęskę nie trzeba było długo czekać. Gdy pod Saint-Private i Gravelotte walczyła armia Bazaine'a, Armia Chalońska wcieliła uzupełnienia i osiągnęła liczbę 130 000 żołnierzy. Miała ona rozpocząć działania zaczepne

---

⁶³ Niejednokrotnie bitwy stoczone 18 września 1870 r. pod Saint-Private i Gravelotte uważane są za zwycięstwo pruskie. Wynika to z tego, że strona francuska pomimo możliwości prowadzenia działań zaczepnych nie podjęła ich. Co do wielkości strat, jakie strony konfliktu poniosły w tej batalii, to należy zauważyć, że po stronie pruskiej sięgnęły 20 000 żołnierzy. Francuzi stracili około 13 000 ludzi. Z punktu widzenia historii sztuki wojennej batalia ta miała doniosłe znaczenie, albowiem była to bitwa operacyjna, która rozpadła się na dwie części – pod Saint-Private i Gravelotte. Te dwie bitwy stanowiły jednak całość prowadzonej przez siły pruskie operacji pod Metzem. Zob. I.V. Hogg, *Słownik bitew świata*, Kraków 1997, s. 70–71.

w kierunku Montmedy, tym samym doszłoby do zbieżnego uderzenia, z wyprowadzoną z Metz armią Bazaine'a. Zrealizowanie tego zamiaru okazało się mało realne, ponieważ siły francuskie znajdujące się w Metz były skutecznie blokowane przez oblegające twierdzę wojska pruskie. Pomimo tej niekorzystnej sytuacji armia marsz. Mac-Mahona rozpoczęła działania ofensywne.

Dążąc do przecięcia linii komunikacyjnych Armii Chalońskiej, siły pruskie 28 września nawiązały styczność bojową z wojskami francuskimi i zmusiły je do zmiany kierunku operacji. Chcąc uniknąć okrążenia marsz. Mac-Mahon wykonał zwrot w kierunku północno-zachodnim i przez Mozę skierował się na Sedan. Podczas tego manewru Armia Chalońska 30 września stoczyła bitwy opóźniające pod Nouart i Beaumont, a następnie po sforsowaniu Mozy skoncentrowała się na północ od Sedanu. Przyjęty przez tę armię rejon koncentracji był wyjątkowo niekorzystny⁶⁴. Okazał się pułapką dla sił francuskich, które w obliczu przewagi pruskiej nie były już zdolne do prowadzenia skutecznej obrony. Ponadto pozycje zajęte przez Armię Chalońską łatwo mogły zostać okrążone przez podążające za nią wojska pruskie. 1 września 1870 roku doszło do batalii sedańskiej, w której przesądzone zostały losy nie tylko armii Mac-Mahona, ale całej wojny.

Bitwa pod Sedanem rozpoczęła się silnym ogniem artylerii pruskiej. Około 780 dział ostrzeliwało wojska francuskie ściśnięte na płaskowzgórzu Illy. W pierwszej fazie tej batalii główne działania rozegrały się na południowy-wschód od Sedanu, na linii rzeki Givonne i leżącej nad nią miejscowością Bazailles. Po jej opanowaniu przez Prusaków, dowództwo ar-

---

⁶⁴ Na trójkątnym płaskowzgórzu między Mozą, Givonne i strumykiem Stouing skupiło się około 130 000 wojsk francuskich. Obszar ten dodatkowo otaczały lasy Ardenów, przez które prowadziła tylko jedna dogodna droga operacyjna – cieśnina Falizatte.

mii francuskiej⁶⁵ główny wysiłek obrony oparto o linię Givonne. W czasie gdy główne siły Armii Chalońskiej prowadziły działania obronne, gen. Emanuel Felix de Wimpffen nakazał rozpoczęcie natarcia w kierunku na Bazailles. Uderzenie to nie poprawiło jednak niekorzystnej sytuacji, w jakiej znalazły się siły francuskie. Wykorzystując posiadaną przewagę Prusacy związali trzema korpusami z 4. Armii broniące się na linii Givonne siły francuskie, a dwoma korpusami przeszli do działań zaczepnych na północ od Sedanu. Ofensywę tę wsparł z kierunku południowego także 2. Korpus bawarski. W wyniku tych działań w drugiej fazie bitwy, siły francuskie zostały całkowicie okrążone i rozbite. Straty strony pruskiej wynosiły około 9000, Francuzi zaś stracili 17 000 poległych i rannych, a 104 000 żołnierzy dostało się do niewoli. Wśród jeńców wojennych był także Napoleon III⁶⁶.

Dostawszy się do niewoli pruskiej francuski cesarz zdecydował się na podpisanie kapitulacji. Wprawdzie wojna trwała dalej⁶⁷, ale zasadniczy jej akord miał miejsce pod Sedanem. Działania armii pruskiej w okresie od 4 sierpnia do 2 września 1870 roku stanowiły typowy przykład operacji wojennych no-

---

⁶⁵ Podczas bitwy pod Sedanem doszło do trzykrotnej zmiany dowódców sił francuskich. marsz. Mac-Mahona zastąpił gen. Auguste-Alexandre Ducrot, a następnie dowodzenie Armią Chalońską przejął gen. Emanuel Felix de Wimpffen. Ta częsta zmiana dowódców armii odbiła się negatywnie na przebiegu działań strony francuskiej.

⁶⁶ I.V. Hoog, op. cit., s. 142–143; Szerzej na temat. przebiegu batalii sedańskiej zob. m.in. G. Hooper, *The Campaign of Sedan. The downfall of the second empire*, London 1887 (reprint 2007).

⁶⁷ Na bitwie pod Sedanem zakończył się praktycznie pierwszy etap wojny francusko-pruskiej. W dalszych działaniach wojska pruskie musiały toczyć walki z odtworzonymi przez Francuzów armiami. Walki te stanowią także bardzo ciekawy rozdział w historii sztuki wojennej. Niemniej analiza ich wykracza poza ramy tematyczne niniejszego opracowania. Szerzej na temat dalszego przebiegu wojny m.in.: *Weltgeschichte Herausgegeben von professor dr J. von Plugk-Harttung; Neuzeit seit 1815*, Berlin 1909, s. 318–335; F. Herre, op. cit., s. 302–325.

wego typu. Za takim stwierdzeniem przemawia fakt, że po jednej, jak i po drugiej stronie konfliktu wystąpiły armie masowe. Strona pruska, za sprawą Helmutha von Moltkego (starszego), była zapoznana z *nowoczesną myślą operacyjną*. Zdecydowanie gorzej sprawa ta przedstawiała się po stronie francuskiej, której dowódcy byli raczej przygotowani do taktyki walk kolonialnych, gdzie nie stosowano na tak szeroką skalę działań operacyjnych.

Bardzo ważną rolę w prowadzeniu operacji zaczęła odgrywać kolej żelazna, stając się głównym środkiem manewru operacyjnego aż do zakończenia II wojny światowej. Po wojnie francusko-pruskiej w Sztabach Generalnych państw europejskich zaczęły powstawać specjalne komórki zajmujące się kwestiami kolejnictwa⁶⁸. Palmę pierwszeństwa w tym zakresie dzierżył pruski Sztab Generalny, w którym istniał specjalny wydział kolejowy. W zakres kompetencyjny tej agendy, oprócz spraw przewozowych, wchodziły także kwestie nadzoru nad budową nowych linii kolejowych⁶⁹. Prowadzone działania zbrojne wykazały absolutną konieczność posiadania planów wojny, obejmujących oprócz spraw stricte operacyjnych, także zagadnienia mobilizacji, koncentracji i przewozów. Typowym przykładem nieprzestrzegania tej zasady może być działanie dowództwa francuskiego w czasie operacji sedańskiej. Francuzi zaplanowali tę operację bez uwzględniania rozwoju sytuacji na froncie.

Reasumując, w kampaniach wojennych prowadzonych przez Helmutha von Moltkego (starszego) narodziła się nowoczesna operacja. Do jej powstania przyczyniły się takie czynniki, jak: rozwój armii masowych i ich uzbrojenia, a także rozbudowa środków transportu (kolej) i dowodzenia (łączność telegraficzna). Czynniki te umożliwiły tworzenie związków operacyjnych, które staczały batalie, wpływające w sposób bezpośredni na osiągnięcie strategicznego celu wojny.

---

⁶⁸ J.D. Hittle, Sztab wojskowy. Zarys historyczny, Warszawa 1961, *passim*.

⁶⁹ W. Görlitz, Niemiecki Sztab Generalny. Historia i struktura 1657–1945, Warszawa 1963, s. 111–130.

OPERACJE W WIELKIEJ WOJNIE (1914–1918)

Operacja gorlicka 1915 roku

Na początku 1915 roku w Galicji wyodrębniły się dwa fronty walk: zachodni i południowy. Front Zachodni przebiegał od Dunajca, aż pod Tarnów, wzdłuż rzeki Biała pod Gromnik, stamtąd przez Rzepienniki, Moszczenicę, Łużną, obok Gorlic przez Siary, Sękową, Małastów, aż do Bardiowa. Front Południowy przebiegał grzbietami Karpat (między innymi na przełęczy Dukielskiej i w dolinach rzek: Ondawy i Laboczcy). W końcu kwietnia 1915 roku sytuacja na Froncie Wschodnim przedstawiała się następująco: po stronie Państw Centralnych – od Bałtyku po granicę rumuńską rozmieszczono łącznie 11 zgrupowań armijnych, liczących około 80 dywizji piechoty i kilkanaście dywizji kawalerii. Częścią południową tego frontu – od Pilicy po granicę rumuńska – dowodził gen. Franz Conrad von Hoetzendorf⁷⁰. Podlegało mu 6 grup armijnych (1., 2., 3., 4. Armie austro-węgierskie, tzw. Armia Południowa i Grupa Pflanzer-Baltina⁷¹, przemianowana później na 7. Armię). Po

---

⁷⁰ Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925) – feldmarszałek i szef Sztabu Generalnego Armii Austro-Węgierskiej. Jego rodzina wywodziła się z Południowych Moraw. W latach 1867–1871 ukończył Akademię Wojskową w Wiener-Neustadt, a w 1876 r. Akademię Wojenną w Wiedniu (z wyróżnieniem) i został przydzielony do Sztabu Generalnego. Uczestniczył w zajęciu Bośni i Hercegowiny (1878) oraz w tłumieniu powstania w Południowej Dalmacji (1882). 18 listopada 1906 r. został mianowany szefem Sztabu Generalnego. Był głównym autorem austro-węgierskiego planu I wojny światowej i głównym dowódcą strategicznym w czasie jej trwania. 25 listopada 1916 r. otrzymał nominację na feldmarszałka. W marcu 1917 r. został dowódcą wojsk w Południowym Tyrolu. Po zakończeniu wojny opuścił Austrię i osiedlił się w Wirtembergii. Zmarł 25 sierpnia 1925 r. w Bad Merгентheim.

⁷¹ Carl Freiherr von Pflanzer-Baltin (1856–1925) – generał austro-węgierski. Urodził się w rodzinie wojskowego audytora, generała Wilhelma Pfanzerera. 1 października 1907 r. objął dowództwo 4. Dywizji w Brnie. W 1911 r. zo-

stronie rosyjskiej na odcinku południowym znajdowały się wojska Frontu Południowo-Zachodniego, dowodzone przez gen. Nikołaja Iwanowa⁷², w składzie: 3., 4., 8., 9. i 11. Armii.

Na odcinku południowym Frontu Wschodniego działania militarne po stronie Państw Centralnych prowadziły wojska austriacko-węgierskie, ponosząc poważne straty. Wyrazem ich słabości stała się utrata 23 marca 1915 roku twierdzy przemyskiej. Do niewoli rosyjskiej dostało się wówczas 120 000 żołnierzy i 2500 oficerów Kaiser und Königs Armii. Ponadto Rosjanie zdobyli 900 dział⁷³. Gen. Hoetzendorf zwrócił się do szefa niemieckiego Sztabu Generalnego gen. Ericha von Falkenhayna⁷⁴ z prośbą o niemieckie wsparcie, przedstawiając

---

stał generalnym inspektorem szkół korpusowych. W czasie wojny zrobił błyskotliwą karierę – zdołał zatrzymać w Karpatach przenikanie Rosjan na Nizinę Węgierską. 1 maja 1916 r. podniesiony do rangi generała pułkownika. W 1916 r. został skrytykowany przez dowództwo niemieckie, które mu nie ufało i odmówiło podporządkowania się w skali operacyjnej podczas ofensywy Brusilowa. Na osobiste polecenie następcy tronu Pflanzer-Baltin podał się do dymisji. Po objęciu tronu przez cesarza Karola, Pflanzer-Baltin powrócił w 1917 r. do służby. 8 marca 1918 r. został generalnym inspektorem piechoty, a w lipcu 1918 r. objął dowodzenie na froncie albańskim. Po wojnie osiadł w Wiedniu.

⁷² Nikołaj Iudowicz Iwanow (1851–1919) – generał rosyjski. Uczestnik wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878 r. oraz rosyjsko-japońskiej 1904–1905 r. W latach 1906–1908 był generałem-gubernatorem Kronsztadu. Od lipca 1914 r. do marca 1916 r. dowodził wojskami Frontu Południowo-Zachodniego. Był autorem planu działań w Karpatach, które doprowadziły w 1915 r. do opanowania przez Rosjan głównych przełęczy i upadku twierdzy przemyskiej. Po odwołaniu w 1916 r. ze stanowiska dowódcy Frontu został skierowany do Sztabu Generalnego *Stawki*. W 1917 r. wyznaczono go na stanowisko dowódcy Piotrogradzkiego Okregu Wojskowego. Po wybuchu rewolucji październikowej podjął działania, mające na celu jej stłumienie, bezskutecznie. Wyjechał do Kijowa, a stamtąd nad Don. Od października 1918 r. do stycznia 1919 r. dowodził Armią Południową, walczącą z bolszewikami. Zmarł na tyfus.

⁷³ F. Forstner, *Twierdza Przemysł*, Warszawa 2000, s. 165–166.

⁷⁴ Erich von Falkenhayn (1861–1922) – generał armii niemieckiej. W 1913 r. był pruskim ministrem wojny, a 14 września 1914 r. po ustąpieniu Helmutha

kilka wariantów potencjalnych działań zbrojnych. Przede wszystkim preferował manewr dwustronnego okrążenia, obejmujący całość ziem Kongresówki⁷⁵. Niemieckie wojska, działając od północy i austriackie od południa, miały się spotkać za Warszawą w okolicach Siedlec. Falkenhayn uznając ten plan za niewykonalny⁷⁶, przyjął koncepcję przeprowadzenia *ograniczonej niemieckiej operacji ofensywnej*, w ramach zwartego czasowo i miejscowo ograniczonego planu dla odciążenia frontu austriackiego. Operację miały przeprowadzić rezerwowe związki operacyjne⁷⁷. Zmniejszenie ilości pułków z czterech do trzech w dywizjach, znajdujących się na froncie zachodnim, pozwoliło na stworzenie dodatkowych 14 dywizji⁷⁸.

---

von Moltkego (młodsze) został szefem Sztabu Generalnego. Funkcję tę pełnił do 29 września 1916 r., kiedy to został odwołany z tego stanowiska. Następnie dowodził m.in. 10. Armią na Ukrainie i Specjalną Grupą Operacyjną. 5 czerwca 1919 r. przeszedł w stan spoczynku. Napisał kilka prac i artykułów z historii I wojny światowej, m.in.: *Der Feldzug der 9 Armee gegen die Rumänen und Russen 1916–1917* (1921). Z jego opracowań na język polski przetłumaczona została praca pt. *Niemieckie Naczelne Dowództwo w latach 1914–1916* (Warszawa 1926).

⁷⁵ Kongresówka – inaczej Królestwo Polskie, utworzone w 1815 r. decyzją Kongresu Wiedeńskiego z ziem Księstwa Warszawskiego, bez Poznańskiego, Bydgoskiego i Krakowa. W 1912 r. od Królestwa Polskiego oderwano Chełmszczyznę. Królestwo Polskie było monarchią, połączoną z Rosją (królem był car), bez możliwości prowadzenia odrębnej polityki zagranicznej. Po klęsce powstania listopadowego utraciło charakter odrębnego państwa, stając się odtąd integralną częścią imperium rosyjskiego. Stuletnie dzieje Królestwa Polskiego pod rosyjskimi rządami zakończyło zajęcie go w 1915 r. przez wojska niemieckie i austriackie. Okupacja niemiecko-austriacka trwała do listopada 1918 r.

⁷⁶ Erich von Falkenhayn uważał, że Rosjanom zawsze pozostanie możliwość odwrotu. Wielkość Rosji wykluczała całkowite zniszczenie jej wojsk. Był poza tym przekonany, że Rosjanie wyciągnęli wnioski z operacji tanenberskiej i nie dadzą się już wciągnąć w podobną sytuację.

⁷⁷ Rezerwy traktowane były wówczas jako odwód strategiczny.

⁷⁸ M. Klimecki, Gorlice 1915, Warszawa 1991, s. 65.

Planując operację zaczepną o ograniczonym celu, gen. Falkenhayn wybrał odcinek rokujący największe powodzenie, a mianowicie obszar rozpościerający się między górnym biegiem Wisły, a Beskidami, który zawężono do kierunku gorlickiego. Zdecydowały o tym warunki terenowe, które uniemożliwiały przeciwnikowi, ze względu na Karpaty od południa i Wisłę od północy, przeprowadzenie kontruderzeń skrzydłowych przeciwko posuwającemu się w głąb ugrupowania rosyjskiego klinowi niemiecko-austriackiej ofensywy. W tak nakreślonym wariantcie operacji, gen. Falkenhayn zamierzał wykorzystać nowoutworzoną 11. Armię niemiecką, która miała współdziałać z 4. Armią austro-węgierską. Dowódcą całości operacji został mianowany gen. August von Mackensen⁷⁹, a szefem sztabu płk Hans von Seeckt⁸⁰. Zadaniem armii gen. Mackensena było zmuszenie Rosjan do wycofania się z Zachodniej Galicji i tym samym doprowadzenie do ustabilizowania sytuacji na austriackim odcinku frontu wschodniego.

Przystępując do operacji, Państwom Centralnym udało się stworzyć przewagę w miejscu przełamania. Na odcinku przełomu gorlickiego (szerokość około 35 km) skupiono 18 dywizji oraz brygadę piechoty i dywizję kawalerii. Siły te liczyły łącznie 217 000 żołnierzy, 1045 dział i 70 moździerzy. Po stronie ro-

---

⁷⁹ Anton Ludwig Friedrich August von Mackensen (1849–1945) – feldmarszałek niemiecki. Po wybuchu I wojny światowej dowodził XVII. Korpusem, operującym w Prusach Wschodnich. Po zwycięstwie pod Tannenbergiem objął dowództwo 9. Armii, z którą walczył w bitwie łódzkiej (listopad–grudzień 1914 r.). W kwietniu 1915 r. objął dowództwo Grupy Armii *Mackensena*, z którą to dokonał przełomu gorlickiego i opanował obszar galicyjski. Za zdobycie Lwowa – 22 czerwca 1915 r. – został awansowany na feldmarszałka. Od jesieni 1915 r. dowodził na froncie bałkańskim, gdzie rozbił armię serbską, a następnie pokonał wojska rumuńskie. Do grudnia 1918 r. był wojskowym gubernatorem Rumunii. Po zakończeniu I wojny światowej, aż do 1945 r. mieszkał w swoim majątku Janowice koło Lęborka. Zmarł 8 listopada 1945 r. w Schmiedeberg.

⁸⁰ Szerzej o działalności tych generałów pisał J. Centek, Hans von Seeckt. Twórca Reichsheer, Kraków 2006.

syjskiej stało około 56 000 żołnierzy, skupionych w 5 dywizjach piechoty ze składu 3. Armii. Ponadto strona atakująca miała znaczną przewagę, szczególnie w artylerii ciężkiej (167:2)⁸¹. W początkowym etapie operacji zamierzano wykorzystać doświadczenia z walk we Francji – nie znane żołnierzom frontu wschodniego. O przełamaniu pozycji rosyjskich miał zadecydować zmasowany ogień artyleryjski, skierowany na stosukowo wąski odcinek frontu, a następnie przenoszony wzdłuż i w głąb pozycji przeciwnika. Nacierający zamierzali poruszać się tuż za własnym ogniem artyleryjskim⁸². Celem takiej formy wsparcia ogniowego operacji miało być wyparcie przeciwnika z jego rubieży obronnych. Artyleria miała torować drogę piechocie, towarzysząc jej przez cały czas walk.

Do przygotowania zgrupowania operacyjnego wojsk Państw Centralnych wykorzystano koleje. Opracowywanie planu przewozu wojsk rozpoczęto w drugiej połowie marca 1915 roku. Ogólne założenia tego planu obejmowały przerzut kilku dywizji na linię: Nowy Sącz–Tarnów (Bochnia). Istniejąca na tym kierunku sieć kolejowa pozwalała na przewiezienie – oprócz realizowanych dostaw frontowych – jednej dywizji piechoty dziennie. Przerzucenie 11. Armii do Galicji zamierzano rozpocząć 17 kwietnia 1915 roku. Do 24 kwietnia miały przybyć dowództwa korpusów i dywizji, do 27 kwietnia oddziały piechoty, a do 30 kwietnia służby. W celu maskowania zamierzonego miejsca przeprowadzenia operacji zaplanowano różne, często okrężne trasy transportów kolejowych. I tak na przykład: XLI. Korpus Rezerwowy wyruszył z rejonu Busigny przez Namur i Szczecin, Korpus Gwardii ze Strassburga przez Frankfurt nad Menem, Lipsk i Poznań, a dywizje Korpusu

---

⁸¹ M. Klimecki, op. cit., s. 78–79.

⁸² Z. Pałski, *Działania na ziemiach południowo-wschodnich w latach I wojny światowej*, [w:] *Działania militarne w Polsce południowo-wschodniej* (red. W. Wróblewski), Warszawa 2000, s. 248.

Kombinowanego załadowywały się w Morgingen i Lilie. Jechały na front wschodni przez Kolonię i Berlin⁸³.

Główne zadanie przypadło 11. Armii niemieckiej, dowodzonej przez gen. Mackensena i 4. Armii austro-węgierskiej, dowodzonej przez arcyksięcia Józefa Ferdynanda. Operacja rozpoczęła się 2 maja 1915 roku przygotowaniem artyleryjskim, w którym wykorzystano ponad 1000 dział. Ogień trwał 4 godziny. O godz. 10.00 został przeniesiony na drugą pozycję rosyjskiej obrony. W tym czasie piechota ruszyła do ataku. Atak piechoty w głębi obrony przeciwnika wspierały baterie artylerii konnej. Nie wszędzie jednak ogień artylerii zdołał zdeorganizować i zniszczyć obronę rosyjską. Atakująca na prawym skrzydle 11. Armii, 11. Bawarska Dywizja Piechoty dopiero pod wieczór 2 maja, po wznowieniu ognia artyleryjskiego zdobyła wzgórze Zamczysko. 119. Dywizja Piechoty, atakująca na odcinku Sękowa–Gorlice, również napotkała silny ogień. Dopiero około godz. 15.00 udało jej się opanować wzgórze Magierka i dzielnicę Gorlic – Zawodzie. 82. Dywizja Piechoty atakowała Gorlice i wzgórze 357. Po opanowaniu tego wzgórza zainstalowano tam stanowiska ogniowe artylerii, które zmusiły rosyjską załogę Gorlic do poddania się. Dalej na północy, na odcinku Mszanka–Wola Bużańska atakowała 81. Dywizja Piechoty. Miała ona opanować Zagórzany, jednak natrafiła na silny opór i poniosła znaczne straty. Dopiero sukcesy sąsiednich dywizji umożliwiły jej zdobycie tej miejscowości.

Głównym celem ataku VI. Korpusu austriackiego były wzgórza: Pustki i Wiatrówki. Pierwsze z nich około godz. 11.00 zdobyła 12. Krakowska Dywizja Piechoty. Na większe trudności natrafiła 39. Dywizja Piechoty Honvedów walcząca o Wiatrówki. Wzgórze to zostało opanowane dopiero po wsparciu jej przez 12. Dywizję. Na lewym skrzydle 11. Armii walczył pruski Korpus Gwardii. Obie dywizje tego korpusu atakowały pozycje rosyjskie na odcinku: Staszówka–Rzepiennik Strzyżew-

---

⁸³ M. Klimecki, op. cit., s. 80.

ski. Walki były bardzo ciężkie. 2. Dywizja Gwardii straciła przeszło 20% swojego stanu osobowego. Dopiero po powtórnym przygotowaniu artyleryjskim udało się Niemcom, wspólnie z 39. Dywizją Honvedów, opanować Staszówkę. Mniejsze straty poniosła 1. Dywizja Gwardii, która szturmowała wzgórze 358 pod Rzepiennikiem Strzyżewskim. Austro-węgierska 4. Armia pomimo konieczności odpierania kontrataków rosyjskich opanowała Rzepiennik Marciszewski i Chojnik. X. Korpus austro-węgierski zajął Dragaszów i Ostrą Górę⁸⁴.

Pierwszy dzień operacji dla Państw Centralnych okazał się pomyślny. Mackensen wykorzystał powodzenie i przystąpił do dalszych działań ofensywnych. W ciągu pierwszych trzech dni trwania operacji (2–4 maja), na 45 km odcinku natarcia zdobyto trzy pozycje obronne przeciwnika. Do połowy maja 1915 roku atakujący zdołali posunąć się o 180 km. Rosjanie stracili w rejonie przełomu gorlickiego, podczas sześciu dni operacji, około 210 000 żołnierzy. Do końca maja 1915 roku ich straty sięgnęły 400 000 żołnierzy⁸⁵.

Batalia pod Gorlicami zakończyła się ogromnym sukcesem. Z punktu widzenia operacyjnego była to pierwsza wielka operacja przełamująca, wykonana w formie uderzenia czołowego. Zwycięstwo to zapoczątkowało szereg zwycięstw Państw Centralnych, które do jesieni 1915 roku zmusiły armię rosyjską do opuszczenia całej Kongresówki, Litwy i Kurlandii. Operacja gorlicka i następujący po niej marsz armii niemieckiej był największym sukcesem militarnym Państw Centralnych w I wojnie światowej. Żadna inna bitwa nie przyniosła im tak znacznych osiągnięć terytorialnych. Warto również zauważyć, że operacja gorlicka została zaplanowana jako wyłącznie operacja przeła-

⁸⁴ Szerzej na temat przebiegu walk na poszczególnych pododcinkach przełomu gorlickiego zob. m.in.: M. Zgórnjak, 1914–1918. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej, Kraków 1987, s. 159–174; M. Klimecki, op. cit., s. 86–108.

⁸⁵ Z. Palski, op.cit., s. 250.

mania frontu o ograniczonych celach. Nie zakładano podczas jej realizacji manewrów oskrzydających, co jest tak charakterystyczne dla niemieckiej *szkoły operacyjnej*. Odstąpienie od tradycji operacji okrążającej w tym przypadku okazało się słuszne i wykazało skuteczność ataku czołowego. Niemniej, aby osiągnąć sukces przełamania należało w odpowiednim miejscu i czasie utworzyć takie zgrupowanie wojsk, które zapewniłoby osiągnięcie sukcesu. To zadanie strona niemiecko-austro-węgierska wykonała bardzo dobrze. Na sposób jego realizacji niewątpliwie miało też duży wpływ zachowanie zasady jednoosobowego dowodzenia. Pomimo zaangażowania wojsk dwóch państw, całością operacji dowodził gen. August von Mackensen.

Ofensywa Brusilowa 1916 roku

Operację (ofensywę) tę⁸⁶ przeprowadziły wojska rosyjskie pod dowództwem gen. Aleksieja Brusilowa⁸⁷ przeciwko wojskom austro-węgierskim i niemieckim. Trwała ona od 4 czerwca do 10 sierpnia 1916 roku. Decydujące wydarzenia rozegrały się pod Łuckiem 4–7 czerwca. Niemiecko-austriackie działania zaczepne przeprowadzone w kampanii letniej 1915 roku przeciwko Rosji doprowadziły do opanowania obszarów po linię:

---

⁸⁶ Nazwę *ofensywa Brusilowa* przyjęto w 1925 r. Wcześniej działania te określano mianem *operacji łuckiej*.

⁸⁷ Aleksiej Brusilow (1853–1926) – generał rosyjski. W latach 1912–1913 był zastępcą dowódcy Wojsk Warszawskiego Okręgu Wojskowego. Podczas I wojny światowej dowodził 8. Armią (1914–1916), a od marca 1916 r. Frontem Południowo-Zachodnim. W 1916 r. przeprowadził operację manewrową, w wyniku której udało mu się przełamać front austro-węgierski na Wołyniu. Od maja do lipca 1917 r. był wodzem naczelnym armii rosyjskiej, a potem doradcą Rządu Tymczasowego. Od 1920 r. w Armii Czerwonej, m.in. w latach 1923–1924 był inspektorem kawalerii.

Dynenburg-jezioro Narocz-Baranowicze-Pińsk-Czerniowce⁸⁸. Nie było to jednak równoznaczne z pokonaniem wojsk rosyjskich i wyeliminowaniem tego państwa z wojny. Armia rosyjska zachowała zdolność bojową. Pomimo poniesienia znacznych strat odbudowała swoją siłę militarną i już w styczniu 1916 roku jej Armia liczyła blisko 4,4 miliona żołnierzy⁸⁹. Wojska te były jednak słabo zaopatrzone, przemysł rosyjski nie posiadał bowiem mocy produkcyjnych, zdolnych do wyposażenia tak wielkiej armii w środki bojowe. Niemniej z uwagi na zaangażowanie się Niemców w bitwę pod Verdun⁹⁰ wytworzyła się dla strony rosyjskiej korzystna sytuacja do przeprowadzenia operacji zaczepnej⁹¹. Plany operacji rosyjskiej zostały nakreślone w memoriale gen. Michaiła Aleksiejewa⁹² i 4 kwietnia

---

⁸⁸ J. Dąbrowski, *Wielka Wojna 1914–1918*, Warszawa 1937 (reprint Poznań 2000), s. 56.

⁸⁹ I. Rostunow, *Russkij front pierwoj mirowoj wojny*, Moskwa 1976, s. 276.

⁹⁰ Bitwa pod Verdun (Francja) – jedna z najkrwawszych i najdłuższych bitew w czasie I wojny światowej, prowadzona przez wojska niemieckie i francuskie w okresie od 21 lutego do 18 grudnia 1916 r. Ofensywa francusko-angielska nad Sommą oraz ofensywa Brusilowa na froncie wschodnim, zmusiły dowództwo niemieckie do pewnej dekoncentracji sił i osłabienia nacisku na Verdun. Następstwem niepowodzeń niemieckich pod Verdun było odwołanie Ericha von Falkenhayna. Jego miejsce zajął gen. Paul von Hindenburg.

⁹¹ Za nową ofensywą rosyjską optowała strona francuska. Dla Francji rozpoczęcie działań na froncie wschodnim stanowiło odciążenie działań prowadzonych pod Verdun.

⁹² Michaił Aleksiejew (1857–1918) – rosyjski generał. W czasie I wojny światowej zajmował stanowisko szefa sztabu Frontu Południowo-Zachodniego, od marca 1915 r. dowódcy Frontu Północno-Zachodniego, od września 1915 r. szefa sztabu naczelnego wodza Mikołaja II Romanowa. Po rewolucji lutowej, od marca do maja 1917 r. był naczelnym wodzem armii rosyjskiej, a następnie doradcą Rządu Tymczasowego. Po rewolucji październikowej walczył przeciwko bolszewikom nad Donem i na Kaukazie. Był współinicjatorem powołania Armii Ochotniczej i szefem powołanego przez nią rządu tzw. Rady Specjalnej.

1916 roku przedstawione carowi Mikołajowi II⁹³. Armie rosyjskie Frontu Północnego i Zachodniego liczyły 1 200 000 żołnierzy, a niemieckie 620 000. Wojska austro-węgierskie dysponowały na tym kierunku siłami liczącymi 441 000 ludzi. Łącznie trzy fronty rosyjskie miały 1 732 000 żołnierzy, a Państwa Centralne 1 061 000⁹⁴.

Plan operacji został omówiony 14 kwietnia 1916 roku na posiedzeniu rosyjskiego Sztabu Generalnego w Mohylewie. Zdecydowano wówczas, że główne uderzenie wykona Front Zachodni w kierunku na Oszmianę i Wilno. Front Północny miał prowadzić działania pomocnicze z rejonu Dźwińska w kierunku południowo-zachodnim, a wojska Frontu Południowo-Zachodniego uderzyć siłami 8. Armii w kierunku Łucka. Działanie tej armii miało wesprzeć walki związków operacyjnych Frontu Zachodniego na zasadniczym kierunku operacji. Na odprawie w Mohylewie zmieniono pierwotny zamiar operacji – zamiast dwóch głównych uderzeń, postanowiono wykonać tylko, powierzając je Frontowi Zachodniemu⁹⁵.

W planie nie określono precyzyjnie celu operacji i przewidywanych rezultatów, a co najważniejsze nie sprecyzowano głębokości operacyjnej natarcia. Ponadto, jak słusznie zauważył Stanisław Czerep: *wojskom rosyjskim postawiono zadanie: uderzyć w celu zadania dużych strat przeciwnikowi i zawładnąć jego pozycjami. Natomiast nie określono sposobu rozwi-*

---

⁹³ Mikołaj II (1868–1918) – ostatni cesarz rosyjski. W polityce zagranicznej i wewnętrznej kontynuator polityki prowadzonej przez ojca – Aleksandra III. Przeciwnik wszelkich reform. Wciągnął Rosję w wojnę z Japonią (1904–1905). Podczas rewolucji 1905–1907 r. początkowo nieustępliwy wobec żądań ludności, później podpisał *Manifest październikowy*. W wyniku sojuszu z Francją z 1893 r. i Wielką Brytanią z 1907 r. Rosja zaangażowała się w działania I wojny światowej, walcząc po stronie Ententy. Po wybuchu rewolucji październikowej Mikołaj II abdykował, zamordowany wraz z rodziną przez bolszewików w Jekaterynburgu.

⁹⁴ Z. Palski, op. cit., s. 253.

⁹⁵ Ibidem, s. 253–254.

nięcia ewentualnego przełamania⁹⁶. Warto odnotować, że plan operacji luckiej nie uwzględniał też specyfiki rodzajów wojsk, jak i terenu działań.

Obszarem, na którym rozegrane zostały główne działania militarne było Polesie, stanowiące teren równinny o powierzchni około 115 000 km². Rzeka Prypeć dzieli Polesie na dwie części: północną i południową. Od strony południowej Polesie jest ograniczone Wyżyną Wołyńską. Najwyższe wzniesienia znajdują się w rejonie Krzemieńca (409 m n.p.m.) i Dubna (324 m n.p.m.). Duży obszar, bo około 25% powierzchni Polesia zajmują torfy i bagna. Największe obszary błotne występują nad Prypecią i na północ od niej między Jasiołdą, a Słuczą. Duże błota znajdują się też między Stochodem a Styrem. Znaczną część Polesia pokrywają lasy iglaste lub mieszane. Z rzek poleskich ważną rolę w operacji Brusilowa odegrały Styr i Stochód⁹⁷.

Polesie posiadało bardzo ubogą sieć dróg. Dominowały drogi gruntowe, błotniste i piaszczyste, które w czasie opadów stawały się nieprzejezdne. Stosunkowo nieliczne były drogi bite. Występowały one głównie na obrzeżach Polesia. Mosty były przeważnie drewniane, niewiele było murowanych, czy betonowych. Słabo rozwinięta była również sieć kolejowa. W obszarze działań operacji Brusilowa znajdowały się linie kolejowe: Kijów–Korosteń–Sarny–Brześć nad Bugiem (linia strategiczna), Kijów–Równe–Kowel–Brześć nad Bugiem, Brańsk–Rzeczyszczce–Łuniniec–Brześć nad Bugiem oraz mające mniejsze znaczenie, linie kolejowe biegnące ze wschodu do Galicji. Na Polesiu funkcjonowała też lokalna kolej wąskotorowa, która

---

⁹⁶ S. Czerep, Łuck 1916, Warszawa 2002, s. 102.

⁹⁷ Szerzej na temat charakterystyki wojskowo-geograficznej Polesia zob. m.in. R. Umiastowski, *Geografia wojenna Rzeczypospolitej i ziem ościennych*, Warszawa 1924; W. Sikorski, *Polesie jako węzeł strategiczny naszego frontu wschodniego*, „Bellona”, 1924, t. XIII.; J. Niezbrzycki, *Polesie opis wojskowo-geograficzny i studium terenu*, Warszawa 1930.

odegrała poważną rolę, jako linia zaopatrzeniowa i manewru⁹⁸. Ze względu na błotnisty teren i bardzo słabą sieć komunikacyjną, obszar poleski w zasadzie nie nadawał się do prowadzenia większych operacji wojennych. Przeszkody te utrudniały przegrupowywania się wojsk, jak i ich zaopatrywanie⁹⁹.

18 kwietnia 1916 roku dowódca Frontu Południowo-Zachodniego gen. Brusilow zapoznał z planem działań militarnych podległych mu dowódców związków operacyjnych. Główne zadanie otrzymała 8. Armia, realizując działania zaczepne pomiędzy Styrem, a Prutem. Związki taktyczne tej armii miały osiągnąć gotowość do wykonania zadania do dnia 11 maja. W ramach rozbudowy inżynieryjnej wykonano 6–8 transzei, oddalonych od siebie o 70–100 m. Stopień przygotowania pozycji rosyjskich wahał się od 25 do 65%. Głównym utrudnieniem w prowadzeniu prac inżynieryjnych było gliniaste podłoże i opady¹⁰⁰.

W przygotowaniu ogniowego wsparcia ofensywy, artyleria miała zniszczyć okopy pierwszej, a nawet drugiej linii, wykonać przejścia w zaporach i częściowo obezwładnić artylerię przeciwnika. Głównym sposobem oddziaływania artylerii miał być tak zwany *gęsty ogień*. Polegał on na krótkotrwałym, 15–20 minutowym ześrodkowaniu ognia na wybranych obiektach. Z tego też względu podczas prowadzenia operacji artyleria miała ściśle współpracować z piechotą. Kooperację tę zamierzano zapewnić poprzez powierzenie kierowania wsparciem ogniowym, dowódcom oddziałów piechoty. Całość artylerii znajdującej się w korpusach podzielono na trzy kategorie (grupy). Zadaniem zgrupowania baterii dział lekkich było wykonywanie przejść w zaporach przeciwnika i zwalczanie nieosłoniętych stanowisk broni maszynowej. Baterie dział ciężkich i haubic miały niszczyć (obezwładniać) schrony, gniazda karabinów

⁹⁸ S. Czerep, Łuck, op.cit., s. 95–100.

⁹⁹ A. Sujkowski, Geografia ziem dawnej Polski, Poznań 1921, s. 383.

¹⁰⁰ S. Czerep, Łuck, op.cit., s. 104–105.

maszynowych i punkty obserwacyjne nieprzyjaciela. Artylerii ciężkiej przypadło prowadzenie walki z artylerią przeciwnika. Ten sposób wykorzystania artylerii zastosowany został po raz pierwszy w armii rosyjskiej. Warto również zauważyć, że podział zadaniowy był dość elastyczny co oznaczało, że dana grupa artylerii mogła wykonywać również inne zadania ogniowe, warunkowała je sytuacja bojowa.

Myśl przewodnia współdziałania piechoty i artylerii sprowadzała się do zasady, że artyleria zdobywa, a piechota zajmuje teren. Stąd piechota uczyła się nacierać pod osłoną ognia artylerii. Natarcie starano się prowadzić *falami tyralier*¹⁰¹. Pierwsza fala miała przełamać pierwszą i drugą linię obrony przeciwnika oraz umocnić się na opanowanym terenie. Druga fala uzupełniała straty pierwszej. Trzecia wspierała dwie pierwsze, a czwarta stanowiła odwód dowódcy. Ogólnie dwie ostatnie fale przeznaczone były do zdobywania dalszych pozycji obronnych przeciwnika. Ten sposób walki pozwalał umocnić się na zdobytym terenie i skutecznie odpierać nieprzyjacielskie kontrataki¹⁰².

Bardzo ważną kwestią było zaplanowanie przez Brusilowa sposobu przeprowadzenia pierwszego etapu operacji. Licząc się z faktem mocno rozbudowanej i trudnej do obejścia pozycji obrony przeciwnika, przyjął wariant czołowego jej przełamania. Nie wybrał jednak, tak jak stało się to w operacji gorlickiej, jednego zasadniczego odcinka przełamania, ale nakazał każdej armii i niektórym korpusom określić własne odcinki przełamania. W sumie wybrano 20–30 takich pozycji. Uniemożliwiło to przeciwnikowi rozpoznanie głównego uderzenia i tym samym skuteczne przeciwdziałanie.

---

¹⁰¹ Stosowano od 3 do 4 fal tyralier, które posuwały się 150–200 kroków jedna za drugą.

¹⁰² S. Czerep, Łuck, op.cit., s. 106–111; Szerzej na temat taktyki walki w operacji Brusilowa zob. także Idem, Operacje wołyńskie ofensywy Brusilowa 4 VI – 10 VIII 1916, Białystok 1999.

Na głównym kierunku operacyjnym, działania prowadziła 8. Armia. Związek ten składał się z 4. i 5. Korpusu Kawalerii oraz z 8., 30., 32., 39 i 40. Korpusu Armijnego. Korpusy: 8., 39. i 40. otrzymały zadanie uderzyć na Łuck. 30. Korpus Armijny oraz 4. i 5. Korpus Kawalerii miały osłaniać prawe, a 32. Korpus Armijny lewe skrzydło 8. Armii. Dodatkowo przed rozpoczęciem operacji gen. Aleksiej Brusilow sformował 46. Korpus Armijny, w celu wykonania natarcia na Kowel. Pozostałe armie przeznaczone do ofensywy, otrzymały następujące zadania: 11. Armia składająca się z: 6., 7., 17. i 18. Korpusu Armijnego miała nacierać na odcinku od Janowic do Tarnopola w kierunku na Krasne i Lwów; Zamujska Dywizja Kawalerii z 11. Armii miała w razie powodzenia nacierać na Złoczów i przerwać linię kolejową Brody–Krasne; 7. Armia posiadająca w swym składzie: 2., 16. i 22. Korpus Armijny, 2. Korpus Kawalerii i 3. Turkiestańską Dywizję Piechoty miała nacierać z rejonu Jazłowca w kierunku północno-zachodnim – w wypadku osiągnięcia powodzenia miała kontynuować natarcie w kierunku Równego i Dubna; 9. Armia złożona z: 11., 33. i 41. Korpusu Armijnego, 3. Korpusu Kawalerii i Korpusu Zbiorczego otrzymała zadanie wykonania uderzenia między Onutem, a Dobronowcami¹⁰³.

Stosunek sił przed rozpoczęciem ofensywy był następujący: 8. Armia posiadała łącznie 202 125 bagnatów i 22 819 szabel, 640 dział lekkich i 76 ciężkich. Siły przeciwnika brońące się na kierunku uderzenia tej armii liczyły około 137 600 bagnatów i 9700 szabel, 375 dział lekkich i 74 ciężkie. 11. Armia liczyła łącznie 124 707 bagnatów i 5914 szabel, 360 dział lekkich i 22 ciężkie. Przeciwnik na jej kierunku działania – 128 000 bagnatów i 4600 szabel, 312 dział lekkich i 159 ciężkich. 7. Armia miała łącznie 101 081 bagnatów i 12 273 szable, 322 działa lekkie i 23 ciężkie. Przeciwnik: 81 540 bagnatów i 3000 szabel, 264 działa lekkie i 62 ciężkie. 9. Armia miała na

¹⁰³ Z. Palski, op.cit., s. 254–255.

swoim stanie łącznie 145 394 bagnety i 19 030 szabel, 448 dział lekkich i 47 ciężkich. Analogicznie wojska przeciwnika posiadały: 101 000 bagnatów i 10 000 szabel, 350 dział lekkich i 150 ciężkich. W sumie Rosjanie mieli 573 307 bagnatów, 60 036 szabel, 1770 dział lekkich i 168 ciężkich. Strona austro-węgierska – 448 140 bagnatów, 27 300 szabel, 1301 dział lekkich i 545 ciężkich. Przewaga rosyjskich wojsk Frontu Południowo-Zachodniego wynosiła w sile żywej 1,3:1, a w artylerii wszystkich kalibrów 1,1:1. Na głównym kierunku uderzenia Rosjanom udało się osiągnąć przewagę 2–2,5:1, a w artylerii 1,5–1,7:1¹⁰⁴.

W dniach od 14 do 15 maja 1916 roku zakończyło się przegrupowanie wojsk rosyjskiego Frontu Południowo-Zachodniego. 1 czerwca wydano rozkazy do zajęcia pozycji wyjściowych. Termin rozpoczęcia ofensywy został określony na 4 czerwca 1916 roku. Datę tę wybrano rozmyślnie, ponieważ przypadają wówczas 60-te urodziny dowódcy 4. Armii austro-węgierskiej, arcyksięcia Józefa Ferdynanda. Artyleryjskie przygotowanie ataku okazało się skuteczne i 5 czerwca korpusy 8. Armii przerwały pierwszą linię obrony i dwa dni później opanowały Łuck. Zgrupowanie uderzeniowe osiągnęło sukces. Natomiast oddziały 46. Korpusu Armijnego i 4. Korpusu Kawalerii, prowadzące walki na jego skrzydłach nie odnotowały powodzenia.

W pasie natarcia 11. Armii przeciwnikowi udało się powstrzymać działania 6. Korpusu Armijnego. Powodzeniem natomiast zakończył się atak 17. Korpusu Armijnego, który doprowadził do opanowania trzech linii okopów. Dalsze posuwanie się Rosjan na tym kierunku zostało powstrzymane kontratakami austro-węgierskimi. Związki taktyczne 7. Armii do 7 czerwca zajęły Jałowiec, a następnego dnia wyszły nad rzekę Strypę. Powodzenie uzyskała także 9. Armia, która już pierwszego

---

¹⁰⁴ Ibidem, s. 255–256.

dnia operacji opanowała pierwszą linię obrony i rozpoczęła szybki marsz na zachód.

W ciągu pierwszych trzech dni trwania operacji wojska Frontu Południowo-Zachodniego osiągnęły znaczne sukcesy. Największe odnotowano w pasie natarcia 8. Armii, której zgrupowanie uderzeniowe przerwało front na szerokości 70–80 km i posunęło się o 25–30 km w głąb pozycji przeciwnika. 8 czerwca gen. Brusilow nakazał kawalerii 8. Armii przystąpić do pościgu. Inne związki operacyjne Frontu miały wykonywać poprzednio postawione zadania i dopiero wówczas przejść do działań pościgowych. 10 czerwca wojska rosyjskie rozpoczęły uderzenie na rubież: Kowel, Włodzimierz Wołyński, Sokal¹⁰⁵.

Po pierwszych trzech dniach operacji straty 4. Armii austro-węgierskiej wyniosły około 77%. Z blisko 120 000 bagnętów i szabel, 8 czerwca pozostało zaledwie 28 000 żołnierzy. Niemalę straty poniosła też 8. Armia rosyjska. Wyniosły one w poległych – 87 oficerów i 6167 żołnierzy, w rannych – 327 oficerów i 25 747 żołnierzy oraz w zaginionych bez wieści – 3 oficerów i 1043 żołnierzy¹⁰⁶.

Sukcesy rosyjskie na Wołyniu zmusiły Państwa Centralne do wzmocnienia frontu wschodniego. W rejonie Kowla postanowiono utworzyć grupę uderzeniową pod dowództwem gen. Alexandra von Linsingena¹⁰⁷. Jej zadaniem było odebranie Rosjanom inicjatywy operacyjnej. Tworząc tę grupę, przerzu-

¹⁰⁵ Ibidem, s. 256; J. Dąbrowski, op. cit., s. 59–62.

¹⁰⁶ S. Czerep, Łuck, op. cit., s. 161–162.

¹⁰⁷ Alexander Adolf August Karl von Linsingen (1850–1935) – generał niemiecki. Służbę wojskową rozpoczął w armii pruskiej w 1868 r. Od 1905 r. dowodził dywizją a następnie korpusem. W I wojnie światowej dowodził II. Korpusem w 1. Armii niemieckiej. Po ofensywie Mackensena w 1915 r. Linsingen objął dowództwo *Grupy Linsingena*, na czele której walczył podczas ofensywy Brusilowa w 1916 r. Po podpisaniu traktatu w Brześciu nad Bugiem w 1918 r. Alexander von Linsingen powrócił do Niemiec i został dowódcą Berlińskiego Okręgu Wojennego. Po rewolucji 9 listopada 1918 r. w Berlinie, złożył ten urząd. Zmarł w 1935 r.

cono w rejon Kowla X. Korpus niemiecki (19. i 20. Dywizja Piechoty) z frontu zachodniego i austro-węgierską 29. i 61. Dywizję Piechoty z frontu włoskiego. Przeciwuderzenie wojsk Państw Centralnych rozpoczęło się 16 czerwca 1916 roku. Ogólnym kierunkiem działań był Łuck. Zostało ono jednak powstrzymane przez wojska 8. i 11. Armii rosyjskiej. W tym samym czasie Rosjanie odnotowali kolejne powodzenia. 17 czerwca 9. Armia przekroczyła Prut, a następnego dnia opanowała Czerniowce¹⁰⁸. Do 19 czerwca oddziały rosyjskie wyszły nad rzekę Seret.

Oceniając działania 8. Armii rosyjskiej w pierwszej połowie czerwca 1916 roku należy zauważyć, że odniosła ona duży sukces. Udało jej się przerwać obronę przeciwnika na odcinku około 80 km i posunąć w głąb o 75 km. W trakcie tych działań Rosjanie zdobyli duże ilości sprzętu wojskowego. Zdobycza ta jednak nie poprawiła ogólnie złego stanu zaopatrzenia armii rosyjskiej. Brakowało jej przede wszystkim amunicji artyleryjskiej, której nie dostarczono w niezbędnej ilości, mimo interwencji gen. Brusilowa. Wpłynęło to na dalszy rozwój działań bojowych, w których inicjatywę powoli zaczęły odzyskiwać wojska niemieckie i austro-węgierskie. Spowodowało to, że sytuacja w obszarze operacyjnym Frontu Południowo-Zachodniego zaczęła się szybko zmieniać i o kolejne sukcesy było coraz trudniej. Pomimo tego, że rozbiciu uległa 4. i częściowo 7. Armia przeciwnika, silna pozostała ciągle grupa gen. Linsingena na północy oraz austro-węgierska 1. i 2. Armia, a także niemiecka Armia Południowa w centrum. Te związki operacyjne prowadziły jednak działania opóźniające, albowiem nie były przygotowane do podjęcia samodzielnej kontrofensywy¹⁰⁹. Tego typu walki prowadzone były do 25 czerwca 1916 roku, kiedy nastąpiło praktycznie wyhamowanie działań. Zastniała sytuację wykorzystała strona rosyjska do przygotowa-

---

¹⁰⁸ J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 1991, s. 367.

¹⁰⁹ S. Czerep, Łuck, op.cit., s. 177–178.

nia kolejnej operacji. Miały w niej wziąć udział wszystkie wojska podporządkowane gen. Brusilowowi oraz przydzielona mu z Frontu Zachodniego 3. Armia, której zadaniem było uderzenie w rejonie Gródka Jagiellońskiego i dalej w kierunku Pińska, tak aby wspomóc ofensywę Frontu Zachodniego na kierunku baranowickim. Pozostałe armie miały nacierać na Kowel, Włodzimierz Wołyński (8. Armia), Brody i Poryck (11. Armia), Brzeżany, Podhajce, Monasterzyska (7. Armia) oraz Halicz i Stanisławów (9. Armia). Główny wysiłek działań Frontu miał być skoncentrowany na kierunku Kowla. Nacierać tam miała 8. Armia składająca się z 5. Korpusu Kawalerii, 5. Syberyjskiego i 1. Turkiestańskiego Korpusu Armijnego oraz 1., 30., 23., 39. i 40. Korpusu Armijnego¹¹⁰. Działania zaczepne strony rosyjskiej planowano rozpocząć w pierwszych dniach lipca 1916 roku.

Zanim to jednak nastąpiło, w ostatnich dwóch dniach czerwca tego roku wojska austro-węgierskie i niemieckie podjęły kolejne próby ofensywy. Działania zaczepne przeprowadzone zostały z rejonu Kowla i Włodzimierza Wołyńskiego. Natarcia te zostały jednak powstrzymane przez Rosjan. Pomimo lokalnego sukcesu, działające na tym kierunku wojska rosyjskie zostały znacznie osłabione. Szczególny spadek zdolności ofensywnych miał miejsce w związkach taktycznych 8. i 11. Armii rosyjskiej. Nie spowodowało to jednak rezygnacji z zaplanowanej przez stronę rosyjską operacji. 3 lipca 1916 roku rozpoczęła się kolejna ofensywa rosyjska. Największe sukcesy odnotowały w niej oddziały 3. i 8. Armii, jednak nie udało im się przerwać linii frontu. Zacięte walki toczyły się na linii rzeki Stochód. Lokalne sukcesy Rosjanie odnotowali też na innych odcinkach frontu, zdobywając: Brody, Halicz i Stanisławów¹¹¹.

---

¹¹⁰ Z. Palski, op.cit., s. 257.

¹¹¹ Miasto to zostało zdobyte kosztem ogromnych strat poniesionych przez stronę rosyjską. Po opanowaniu Stanisławowa, Rosjanie wzięli do niewoli około 7000 Austriaków i 3500 Niemców. Zob. M. Gilbert, Pierwsza Wojna Światowa, Poznań 2003, s. 290.

Wojska Państw Centralnych broniły się jednak skutecznie. Walki przybrały charakter pozycyjny. Był to praktycznie koniec powodzenia rosyjskiego w operacji Brusilowa. Oprócz strat bojowych, utratę zdolności ofensywnej strony rosyjskiej spowodowały poważne braki w amunicji, zarówno artyleryjskiej, jak i strzeleckiej. Ponadto pogarszające się warunki atmosferyczne oraz brak rezerw osobowych doprowadziły do tego, że z końcem sierpnia 1916 roku działania ofensywne Rosjan zostały zdecydowanie zatrzymane. Na początku września linia frontu ustabilizowała się, a wojska rosyjskie utraciły zdolności zaczepne¹¹².

Działania prowadzone w ramach ofensywy Brusilowa okupione zostały znacznymi stratami. Ogółem strona niemiecka i austro-węgierska straciła w poległych, rannych, wziętych do niewoli i zaginionych bez wieści około 1 500 000 żołnierzy (z tego strona austriacka 600 000), 581 dział oraz 1800 karabinów maszynowych. Straty rosyjskie, w samej sile żywej, oceniane są na około 500 000 żołnierzy¹¹³.

Operacja Brusilowa zaliczana jest do największych operacji zaczepnych I wojny światowej. Przyjmuje się, że jest jedną z trzech operacji przełamujących, które do 1916 roku przeprowadzono na froncie wschodnim. Zakończyła się sukcesem, który zaskoczył samych jej realizatorów¹¹⁴. Dlatego też w decydującym momencie nie podjęto stosownych do rozwoju sytuacji bojowej decyzji o przegrupowaniu wojsk. Pozwoliło to

---

¹¹² Rosjanie jeszcze dwukrotnie podjęli próby działań ofensywnych, ale już na znacznie mniejszą skalę. Przeprowadzone one zostały we wrześniu pomiędzy Karpatami i linią rzeki Stochód oraz w drugiej połowie października 1916 r.

¹¹³ Por. J. Pajewski, op. cit., s. 367; Z. Palski, op.cit., s. 258. Niektóre opracowania podają, że straty rosyjskie sięgały 1 000 000 żołnierzy. Prawdopodobnie do liczby tej doliczane zostały straty poniesione w operacjach karpackich, rozegranych już po zakończeniu operacji luckiej (Brusilowa), zob. I. V. Hogg, op. cit., s. 34.

¹¹⁴ Na froncie zachodnim nie zanotowano takiego powodzenia.

przeciwnikowi na zgromadzenie niezbędnych sił do powstrzymania ofensywy. *Zastosowana przez Brusilowa idea nacisku na całym froncie*, jak zauważył przywoływany już na kartach niniejszego opracowania Stanisław Czerep, *z uderzeniami początkowo na wielu odcinkach, idea raptowności, była dużym osiągnięciem rosyjskiej sztuki wojennej. Próbowano ją zastosować na innych frontach Europy. Brytyjczycy szczególnie upodobali ideę brusilowskiego natarcia piechoty falami i zaadoptowali ją do swoich warunków, nazywając atak przeskokami*¹¹⁵.

Generał Aleksiej Brusilow wprowadził oryginalne rozwiązanie prowadzenia ofensywy na kilku, często odizolowanych od siebie kierunkach, nie stosowane dotychczas w historii sztuki wojennej¹¹⁶. Działania te, połączone wspólną ideą operacyjną można uznać za paradygmat wykształconej w późniejszym czasie koncepcji kolejnych operacji, wskazuje na to podział ofensywy rosyjskiej na dwie odrębne operacje: czerwcową i lipcowo-sierpniową roku 1916. Taka forma działań operacyjnych raczej nie występowała na zachodnio-europejskim teatrze działań wojennych w latach 1914–1918. Zaproponowana przez Brusilowa idea prowadzenia operacji znalazła odbicie w działaniach Armii Czerwonej w czasie wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920 roku, zwłaszcza w sierpniu 1920 roku pod Warszawą i we wrześniu tego roku nad Niemnem¹¹⁷.

Działania operacyjne wojsk niemieckich w początkowym okresie II wojny światowej na przykładzie kampanii polskiej 1939 roku

1 września 1939 roku wojska niemieckie przystąpiły do realizacji kampanii wojennej przeciw Polsce. Kampania ta

---

¹¹⁵ S. Czerep, Luck, op.cit., s. 196.

¹¹⁶ J. Orzechowski, Dowodzenie i sztaby, t. II, Warszawa 1975, s. 352.

¹¹⁷ Szerzej na temat przebiegu operacji warszawskiej i niemeńskiej 1920 r. pisał m.in.: L. Wyszczelski, Operacja Niemeńska 1920 roku, Warszawa 2003; Idem, Operacja Warszawska sierpień 1920, Warszawa 2005.

ukazała obraz nowej operacji strategicznej. W jej prowadzeniu czołowe znaczenie osiągnęły siły powietrzne oraz wojska pancerne i zmechanizowane (zmotoryzowane). W operacji tej zatarta się granica pomiędzy okresem mobilizacji, koncentracji i rozwinięcia sił zbrojnych w obszarach wyjściowych do operacji. Strategiczne rozwinięcie wojsk niemieckich zostało dokonane już w czasie pokoju, co umożliwiło im przypuszczenie silnego uderzenia od początku wybuchu wojny. Gwałtowność uderzenia gwarantowała osiągnięcie zaskoczenia strategicznego. Zaskoczeniem dla polskich dowództw szczebla operacyjnego były również nowe cechy walki zbrojnej. Najważniejszą z nich była wysoka manewrowość operacyjna, uniemożliwiająca poważniejszą stabilizację frontu, którego kształt pozwalał Niemcom na dokonanie dwustronnego głębokiego okrążenia sił polskich. Manewrowość zapewniły znaczne luki w rozwinięciu sił zbrojnych obu stron oraz siły i środki pozwalające nadać walce zbrojnej charakter dynamiczny – lotnictwo, wojska pancerne i zmotoryzowane oraz silna artyleria¹¹⁸.

Cechą charakterystyczną było również to, że bitwa nosiła znamiona głębokiej operacji, której celem stało się zniszczenie głównych sił polskich poprzez uderzenie na ich zewnętrzne skrzydła. Taki manewr prowadzony po liniach zewnętrznych nie był rzeczą prostą. Wymagał precyzyjnego współdziałania pomiędzy poszczególnymi zgrupowaniami wojsk, rozdzielonych dużymi odległościami. Lotnictwo, znaczny stopień zmechanizowania wojsk oraz dobra łączność radiowa umożliwiły Niemcom, stosującym manewr po liniach zewnętrznych, szybkie i skuteczne okrążenia sił polskich. Wysoka ruchliwość operacyjno-taktyczna wojsk lądowych i możliwości lotnictwa zniwelowały ryzyko strat podczas rozwijania sił zbrojnych. Narzucało to dowództwom poszczególnych szczebli wysoką operatywność w kierowaniu działaniami zbrojnymi¹¹⁹.

---

¹¹⁸ J. Orzechowski, op. cit., t. IV, s. 212–213.

¹¹⁹ Ibidem.

Operacja niemiecka przeciwko Polsce rozpoczęła się z frontu liczącego około 1600 km. Po szesnastu dniach trwania walk odcinek ten zawęził się do 400 km (Białystok–Brześć nad Bugiem–Lwów). Głębokość operacji sięgała 500 km (Poznań, Warszawa, Brześć nad Bugiem), zaś średnie tempo działań wynosiło około 30 km na dobę. Głębokość frontu walki była więc większa od szerokości. Było to zjawiskiem nowym w historii sztuki wojennej. Cała operacja rozpadła się na pięć silnych ognisk walk, toczonych na przestrzeni 200 tys. km². Obejmowały one: Pomorze i Poznańskie, bitwę nad Bzurą, walki o Warszawę, działania w Lubelskiem oraz walki na ogólnej rubieży: Białystok–Brześć nad Bugiem–Lwów¹²⁰.

Wszystkie bitwy, połączone w jedną całość, tworzyły nowoczesną głęboką operację strategiczną. Tego typu operacja rozpadła się na szereg operacji armijnych. Realizowane one były na różnych odcinkach frontu i w różnym czasie, ale łączył je jeden zamiar operacyjny. Tym zamiarem (celem) strony niemieckiej w omawianym okresie było: izolowanie, okrążenie i zniszczenie rozdzielonych zgrupowań wojsk polskich. Zmianie uległa też rola bitwy granicznej¹²¹. Podczas I wojny światowej batalia ta była prowadzona przez ograniczoną ilość sił i na określoną głębokość. Miała ona wówczas charakter walk spotkaniowych, toczyła się na określonych kierunkach operacyjnych na obszarze 80–100 km szerokości i 50–80 km głębokości (front wschodni 100–150 km). Czas trwania bitwy (operacji) granicznej wynosił od 4 do 10 dni. Żadna z bitew granicznych (nadgranicznych) nie miała wówczas decydującego znaczenia dla

¹²⁰ Szerzej na temat przebiegu tych walk zob. m.in. T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990.

¹²¹ Pod pojęciem bitwy granicznej należy rozumieć *sumę (całokształt) walk i operacji zgrupowań nadgranicznych, mające określone strategiczne (operacyjne) cele, zgodnie z opracowanymi w okresie pokoju planami operacyjnymi względnie wynikającymi z zaistniałej przed wybuchem wojny sytuacji operacyjno-strategicznej*. Zob. J. Orzechowski, op. cit., t. IV, s. 214.

dalszego przebiegu wojny (Tannenberg, Marna)¹²². II wojna światowa bitwie granicznej nadała nowe znaczenie. Rezultaty tej batalii rzutowały teraz na cały początkowy okres wojny. W kampanii wrześniowej 1939 roku przesądziły o dalszym przebiegu wojny polsko-niemieckiej.

Po rozwinięciu strategicznym armie niemieckie znajdowały się od siebie w odległości 200–300 km. Bitwa graniczna rozpoczęła się 1 września 1939 roku. Rozgrywana była na pięciu głównych kierunkach odpowiadających planowi operacji pięciu armii. Na kierunkach tych działało od 4–5 do 8–9 dywizji niemieckich. Ponadto oprócz kierunków głównych, uwidoczniło się w niej wiele kierunków pomocniczych, na których nacierało od 1 do 3 dywizji¹²³. Głównymi kierunkami działań bitwy granicznej w 1939 roku były: bitwa pod Mławą (1–3 września), która zakończyła się odwrotem Armii *Modlin*, odsłaniając kierunek warszawski; bitwa Armii *Pomorze* w Borach Tucholskich, w wyniku której Niemcy uzyskali swobodę komunikacyjną w *korytarzu pomorskim*; bitwa Armii *Łódź* nad górną Wartą i prawoskrzydłowej 7. Dywizji Piechoty z Armii *Kraków*. Przedzierając się przez styk pomiędzy armiami *Łódź* i *Kraków* przeciwnik uzyskał swobodę operacyjną na kierunku Piotrkowa Trybunalskiego i Skarżyska-Kamiennej. Dodatkowo rozbitcie 7. Dywizji Piechoty odsłoniło kierunek Częstochowa–Kielce. W ten sposób zagrożono odwodom Naczelnego Dowództwa polskiego w rejonie Tomaszowa i Skarżyska-Kamiennej. Wreszcie bitwa Armii *Kraków*, w której ten związek operacyjny zmuszony został do wykonania ponad 200 km odskoku na linię Nidy i Dunajca. Odwrot ten wykonany już w drugim dniu wojny był wynikiem szybkiego tempa natarcia niemieckiego¹²⁴.

¹²² J. Dąbrowski, op. cit., s. 101–137 i 172–179.

¹²³ J. Orzechowski, op. cit., t. IV, s. 216.

¹²⁴ Ibidem. Szerzej na temat przebiegu poszczególnych walk zob. m.in.: W. Steblik, *Armia „Kraków” 1939*, Warszawa 1975; J. Wróblewski, *Armia „Łódź”*

W wojnie polsko-niemieckiej wyodrębniły się charakterystyczne cechy bitwy (operacji) granicznej nowego typu. Zaliczyć do nich należy przede wszystkim to, że oprócz sił osłony uczestniczyły w niej siły główne przeciwstawnych stron i to już od pierwszego dnia wojny. Operacja graniczna miała gwałtowny charakter, a pobite siły polskie zostały pozbawione możliwości uzupełnienia strat oraz oderwania się od przeciwnika, podczas odchodzenia na kolejne rubieże obrony. Polskie plany operacyjne załamały się już 3 września. Spowodowane to było dużą przewagą przeciwnika. Wygrana przez Niemców bitwa graniczna zadecydowała o całościowym przebiegu wojny. Warto również odnotować fakt, że w operacjach początkowego okresu II wojny światowej istotną rolę odgrywało lotnictwo, które stało się nieodzownym elementem współdziałającym z siłami lądowymi. Wejście operacji w nowy wymiar, a mianowicie przestrzeń powietrzną, spowodowało zagrożenie obszaru tyłowego broniących się wojsk.

Oceniając działania wojenne prowadzone przez Wehrmacht w kampanii 1939 roku należy zauważyć, że podczas trzech dni operacji granicznej Niemcy uzyskali sukces na obydwu strategicznych skrzydłach polskiej obrony. Udało się zrealizować przeciwnikowi potężne oskrzydlenie sił polskich. Praktycznie została zweryfikowana teoria wojny błyskawicznej (pancernej). Nieliczne próby powstrzymania zagonów pancernych przeciwnika przez polskie związki taktyczne i oddziały nie miały decydującego znaczenia. Dużym zaskoczeniem dla polskiego Naczelnego Dowództwa było szybkie załamywanie się frontów obronnych. Paraliżowało to jego zdolności organizacyjne, albowiem nie było ono odpowiednio przygotowane do prowadzenia nowoczesnych operacji.

1939, Warszawa 1975; K. Ciechanowski, Armia „Pomorze” 1939, Warszawa 1983; T. Jurga, W. Karbowski, Armia „Modlin” 1939, Warszawa 1987.

* * *

Reasumując rozważania dotyczące analizy wybranych przykładów operacji wojennych, można sformułować następujące konkluzje. W odniesieniu do napoleońskiego systemu operacji, do głównych czynników warunkujących jego rozwój zaliczyć należy: właściwe skonstatowanie położenia wojsk własnych i przeciwnika, wykorzystanie rozwoju sytuacji bojowej oraz celowość działania. Zasadniczymi elementami operacji militarnych w dobie napoleońskiej były manewry na tyły przeciwnika, bądź z położenia środkowego. Bardzo ważną kwestią był wybór punktu ciężkości działań, który miał zapewnić uzyskanie lokalnej przewagi na decydującym kierunku bitwy operacyjnej.

W kampaniach wojennych prowadzonych przez Helmuta von Moltke (starszego) stoczona została pierwsza, największa bitwa operacyjna doby nowożytnej, którą była batalia pod Sadową (1866). Zarówno ona, jak i późniejsze działania w wojnie francusko-pruskiej (1870–1871) wprowadziły do sztuki wojennej nowe sposoby realizowania operacji (kampanii) wojennych. Odmienność ich od dotychczasowych form polegała przede wszystkim na scaleniu w jedną wspólną akcję etapów przygotowawczych wojny. Wyznacznikiem tej *wspólnej akcji* było rozdzielenie przegrupowywania się związków operacyjnych, prowadzących działania na samodzielnych kierunkach. Do walki wchodziły one w miarę zbliżania się do przeciwnika, bez uprzedniego zajmowania rejonów koncentracji. Należy także zauważyć, że operacje wojenne te prowadzone były według wcześniej opracowanych planów. Wykazały one, że plany powinny zawierać kilka wariantów działania, i muszą być uaktualniane wraz ze zmianami sytuacji bojowej. Istotną rolę w operacjach militarnych drugiej połowy XIX-tego stulecia zaczęła odgrywać kolej żelazna. Ta forma transportu

stała się głównym środkiem przegrupowania wojsk, aż do zakończenia II wojny światowej.

W operacji gorlickiej 1915 roku wyraźnie daje się zauważyć ograniczony cel tego przedsięwzięcia, wynikający z konieczności dostosowania celu operacji do posiadanych przez stronę niemiecką i austro-węgierską sił i środków. Ofensywa Brusilowa wprowadziła nowe rozwiązania z zakresu realizowania działań zaczepnych. Owe novum polegało na prowadzeniu ofensywy na kilku kierunkach. Kierunki natarć często były odizolowane od siebie, ale łączyła je wspólna idea operacyjna. Doświadczenia zdobyte pod Gorlicami (1915) i pod Łuckiem (1916) wskazują, że batalia gorlicka była pierwszą wielką operacją przełamującą wykonaną w formie uderzenia czołowego. Operacja Brusilowa natomiast poprzez swoją wielokierunkowość praktycznie stworzyła podstawy kolejnych i głębszych operacji.

Działania Wehrmachtu w kampanii wrześniowej 1939 roku prowadzone były po liniach zewnętrznych. Realizacja operacji zasadzające się na idei wyprowadzenia koncentrycznych uderzeń na zewnętrzne skrzydła sił polskich stanowiła nawiązanie do doświadczeń Helmutha von Moltke (starszego), wyniesionych z pól bitewnych Sadowy i Sedanu.

HENRY HUMPHREY EVANS LLOYD (1720–1783)

Henry Humphrey Evans Lloyd z pochodzenia był Anglikiem, ale służbę wojskową w zasadzie pełnił w innych armiach¹. Urodził się prawdopodobnie w 1720² roku w rodzinie pastora kościoła anglikańskiego, mieszkającej w Wrexham w Północnej Walii. Otrzymał staranne wykształcenie, szczególnie w zakresie matematyki i języków obcych.

Interesowała go jednak służba wojskowa. W szesnastym roku życia wstąpił w szeregi armii holenderskiej. W czasie wojny o sukcesję austriacką³ zetknął się z Maurycym Saskim⁴,

---

¹ Szerzej na temat wątków biograficznych i dokonań teoretycznych Lloyda zob. m.in.: W. Hahlweg, *Klassiker der Kriegskunst*, Darmstadt 1960, s. 190–193 i 209.

² Co do daty urodzenia Lloyda istnieją pewne rozbieżności. Część opracowań (m.in.: P. A. Rotmistrow i P. Simanskij) podaje, że miało to miejsce w 1729 r. Biorąc jednak pod rozwagę dalsze koleje życia tego teoretyka data ta wydaje się mało prawdopodobna. Z tego też względu przyjęty został rok 1720 jako rok urodzenia Lloyda.

³ Austriacka wojna sukcesyjna (1740–1748) – wywołana została wystąpieniem Prus, Francji, Hiszpanii i Bawarii przeciwko sukcesji Marii Teresy, w posiadłościach habsburskich. Z pretensją do dziedzictwa wystąpił elektor bawarski Karol Albrecht, poparty przez Francję i Hiszpanię. Król pruski Fryderyk II w 1740 r. wtargnął na Śląsk. Wojska bawarskie i francuskie w 1741 r. uderzyły na Austrię i opanowały Czechy. Po zawarciu pokoju z Prusami w 1742 r. oraz po uzyskaniu pomocy Wielkiej Brytanii, Holandii i Sardynii, Austriacy odzyskali Czechy, a w 1743 r. zajęli Bawarię. Od 1745 r. działania wojenne skoncentrowały się we Włoszech i austriackich Niderlandach (Maurycy Saski). Sojusz rosyjsko-austriacki przyspieszył zawarcie w 1748 r. pokoju (akwizgrański pokój), w którym uznane zostały dziedziczne prawa Marii Teresy do posiadłości Habsburgów.

który uchodził wówczas za znakomitego stratega i dowódcę, potrafiącego odnosić zwycięstwa nawet nad znacznie silniejszym przeciwnikiem. Umiał skutecznie wykorzystać ogień artylerii i muszkietów, przez co załamywał natarcie przeciwnika, a następnie przechodził do kontrataku. Dużą uwagę przykładał do miejsca rozegrania bitwy. Zazwyczaj starał się narzucić przeciwnikowi *plac boju*, a nie oczekiwać, aż nieprzyjaciel podejmie inicjatywę w tym zakresie. Poza tym preferował rozgrywanie batalii w otwartym polu, rezygnując z długotrwałego oblegania miast.

Zaobserwowane rozwiązania spowodowały, że Lloyd doszedł do przekonania, że teren odgrywa pierwszorzędne znaczenie: *Wszelka operacja, nieuwzględniająca warunków terenowych jest bezsensowna i śmieszna. Teren to wielka i jedyna księga wojny. Każdy, kto nie umie w niej czytać, powinien zadowolić się mianem męznego żołnierza i nie pretendować do rangi generała.*

Poznawszy Maurycego Saskiego, Lloyd nawiązał z nim bliższy kontakt, który utrzymywał się, aż do śmierci tego wielkiego wodza w 1750 roku. Dla niego wykonał między innymi analizę przebiegu bitwy pod Fontenoy⁵, dokonując klasyfikacji przebiegu poszczególnych etapów działań bojowych tej batalii oraz określając jej fazy. Całość swoich rozważań dotyczących

---

⁴ Maurycy Saski (1696–1750) – pozamałżeński syn Augusta II Mocnego. W 1744 r. otrzymał stopień marszałka Francji. Uważany jest za wybitnego przedstawiciela działań manewrowych. W dorobku teoretycznym pozostał m.in.: *Mes reveries* (1757) i *Lettres et Memoires* (1794).

⁵ Bitwa pod Fontenoy – rozegrana została 11 maja 1745 r. podczas wojny francusko-austriackiej (1745–1747). Batalia ta zakończyła się zwycięstwem armii francuskiej, dowodzonej przez Maurycego Saskiego, która pokonała połączone siły austriacko-angielsko-holenderskie. Była to bitwa obronna, w której Maurycy Saski załamał impet natarcia przeciwnika ogniem artylerii. Po zatrzymaniu sił nacierających, wojska francuskie ruszyły do przeciwuderzenia i rozbiły oddziały sprzymierzonych. Zarówno odpieraniem ataku, jak i prowadzeniem przeciwuderzenia kierował, pomimo choroby, osobiście Maurycy Saski.

analizy bitwy, Lloyd udokumentował szeregiem szkiców sytuacyjnych. Przedłożony Maurycemu Saskiemu opis bitwy, autorstwa Lloyda spotkał się z dużą aprobatą.

W służbie francuskiej, w której przebywał od 1744 roku, dosłużył się stopnia majora. Następnie przeszedł na służbę do armii pruskiej. Szeregi armii Fryderyka II Wielkiego⁶ opuścił w 1754 roku i powrócił do służby w armii francuskiej. Końcem lat pięćdziesiątych XVIII stulecia po raz kolejny zmienił swoich *mocodawców wojskowych*, zaciągając się pod komendę austriacką. Został przydzielony do sztabu feldmarszałka Franza Moritza von Lascyego⁷. Księżę Lascy powierzył mu dowództwo *znaczniejszego* oddziału składającego się z piechoty i kawalerii. Głównym zadaniem, które miała realizować podporządkowana Lloydowi jednostka, było prowadzenie rozpoznania posunięć armii pruskiej⁸. Pomimo faktu, że jego działania jako dowódcy *oddziału rozpoznawczego* spotkały się z uznaniem przełożonych, Lloyd nie zamierzał na dłuższy czas wiązać się z Austriakami. Jeszcze przed zakończeniem działań zbrojnych w wojnie siedmioletniej⁹ złożył dymisję z zajmowanego sta-

---

⁶ Fryderyk II Wielki (1712–1786) – król pruski z dynastii Hohenzollernów. Był zwolennikiem bitew polowych o charakterze zaczepnym. Na polu walki szeroko stosował manewr. Ulubionym sposobem walki Wielkiego Fryderyka był tzw. szyk skośny. Polegał on na tym, że trzymając słabszą flankę w oddaleniu od przeciwnika, starał się mocniejszym skrzydłem rozbić jedno ze skrzydeł jego wojsk.

⁷ Franz Moritz von Lascy (1725–1801) – feldmarszałek austriacki. Odznaczył się w bitwach pod Lovosicami, Pragą i Wrocławiem. W 1765 r. mianowany został generalnym inspektorem piechoty. W latach 1766–1774 był prezesem Nadwornej Rady Wojennej, a w 1788 r. objął stanowisko głównodowodzącego w wojnie tureckiej. Zreorganizował armię wprowadzając m.in.: system obozów ćwiczebnych.

⁸ J. Ślipiec, T. Kośmider, op. cit., s. 173.

⁹ Wojna siedmioletnia (1756–1763) – konflikt militarny pomiędzy Austrią, Prusami, Francją i Anglią oraz sprzymierzoną początkowo z Austrią Rosją. Działania wojenne toczyły się w Europie, Ameryce Północnej i Indiach. Z uwagi na swój zasięg terytorialny, wojna ta uzyskała miano *wojny światowej XVIII wieku*.

nowiska. Po podpisaniu traktatów pokojowych, kończących wojnę siedmioletnią, Henry Lloyd powrócił na krótko do Anglii. Jednak, jako *miłośnik wojowania* niedługo zabawił w swojej ojczyźnie. Ponownie zaciągnął się do służby pod obcymi sztandarami, tym razem rosyjskimi. Służąc w armii rosyjskiej wziął udział w wojnie przeciwko Turcji (1768–1774)¹⁰. Po podpisaniu traktatu pokojowego, kończącego wojnę rosyjsko-turecką, Henry Lloyd opuścił terytorium rosyjskie i powrócił do Anglii, chociaż w Rosji otwierała się nim możliwość zrobienia kariery.

Powróciwszy do Anglii gen. Lloyd zajął się pisarstwem. Podjął się między innymi analizy zagadnień związanych z problematyką *bezpieczeństwa wyspy*. W tym zakresie rozważał koncepcję obrony Wielkiej Brytanii przed ewentualnym zaatakowaniem jej przez desant przeciwnika. Swoje rozważania zawarł w pracy pod tytułem: *A political and military rapsody on the defence of Great Britain* (Londyn 1776). Następnie wyjechał do Niderlandów, gdzie zamieszkał w okolicach Huy (tereny obecnej Belgii). Tam też zmarł 19 czerwca 1783 roku¹¹.

Główna praca teoretyczna Lloyda dotycząca analizy sztuki wojennej w wojnie siedmioletniej ukazała się jeszcze w 1766 roku. Publikacja ta nosząca tytuł: *The History of the late War in Germany between the King of Prussia and the Empress of Germany and Her Allies* miała być w zamyśle autora pierwszym tomem historii wojny siedmioletniej. Jednak w czasie jej pisania Lloyd zmienił zamysł i nadał swojej pracy częściowo charakter traktatu teoretycznego. Niejako jego uzupeł-

---

¹⁰ Wojna z Turcją, prowadzona w latach 1768–1774 zakończyła się sukcesem Rosji. W wyniku tego zwycięstwa Rosja uzyskała wybrzeże Morza Czarnego oraz prawo do przepływu okrętów rosyjskich przez Bosfor i Dardanale. Po drugiej wojnie z Turcją (1787–1791) Rosja podporządkowała sobie Krym i ziemie między Bohem, a Dniestrem.

¹¹ P. Simanskij, Henry Lloyd (1729–1783), „Przegląd Historyczno-Woj-skowy” 1929, t. 1, z. 2, s. 244–245.

nieniem miał być dopisany przez niego w trzy lata przed śmiercią wstęp, noszący tytuł: *Military Memoirs*¹².

Główna treść *The History of the late War in Germany between the King of Prussia and the Empress of Germany and Her Allies* skupiona została w pięciu częściach, które omawiają zagadnienia: taktyki i administracji, czynnika moralnego armii, formy dowodzenia, problematykę strategii oraz geografii wojennej. Jako novum zawarte w analizowanej pracy należy uznać poszukiwanie przez jej autora odpowiedzi na pytanie: czy istnieje nauka wojenna? Poszukując odpowiedzi na tak sformułowany postulat badawczy, Lloyd doszedł do przekonania, że nauka wojenna nie tylko istnieje, ale także opiera się na stałych zasadach. Zasady te są niezmiennie, a tylko ich zastosowanie ulega pewnym zmianom. Wyodrębniając zasady sztuki wojennej, jako wartości niezmiennie uznawał on następujące zalecenia:

- żołnierz musi być uzbrojony i ubrany zgodnie z potrzebami walki;
- szkolenie ma go przygotować do wszelkich ewentualności, jakie mogą wyniknąć, gdy stanie oko w oko z nieprzyjacielem;
- należy uczyć żołnierza tego, co przyjdzie mu robić w szczególnych warunkach, w których może się znaleźć¹³.

Podjmując próbę zdefiniowania i określenia obszaru badawczego nauki wojennej, Lloyd doszedł do przekonania, że zajmuje się ona tylko przygotowaniem armii do wojny, a nie samym jej prowadzeniem. Uważał, że prowadzenie działań wojennych nie podlega żadnym kryteriom naukowości (nauki) i należy jedynie do kompetencji naczelnego wodza. Sztuka wojenna nie podporządkowuje się żadnym prawom wojny, a największe znaczenie dla niej ma właściwie przeprowadzona kalkulacja przestrzeni i czasu. Ważną zasługą Lloyda jest również

¹² L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 121.

¹³ *Ibidem*.

to, że podjął się on nie tylko opisu przebiegu działań militarnych wojny siedmioletniej, ale również dokonał syntezy wpływających z nich konkluzji. Zapoczątkował uogólnianie doświadczeń wojennych na naukowych podstawach. Z tego też względu od Lloyda bierze swój początek nauka wojenna i strategia, które zostały włączone w system naukowy. W tym systemie (nauki wojennej) Lloyd dostrzegał operację nie tylko jako formę prowadzenia działań wojennych, ale również jako problem naukowy (teoretyczny), który uznawał za celowe opracować. Wprowadził on także do słownictwa wojskowego pojęcie bazy operacyjnej, linii operacyjnej i wskazał na konieczność wykorzystywania kolumn w walce¹⁴.

Generał Lloyd doszedł do przekonania, że operacje wojenne nie stanowią już ogólnych działań wojennych. Zaklasyfikował je natomiast jako określoną formę działań prowadzonych przez samodzielne zgrupowania. Zgrupowania te miały powstać w wyniku rozpadania się zwartego dotychczas szyku bojowego. Analizując operację Lloyd w jej treści wyróżnił trzy główne elementy składowe. Zaliczył do nich: bazę operacyjną, którą miał być obszar stanowiący podstawę wyjściową do operacji; obiekt operacji, którego upatrywał w twierdzy, obszarze lub innym punkcie terenowym oraz linię operacyjną, łączącą bazę operacyjną z obiektem operacji. Według omawianego teoretyka istota operacji zasadzała się w działaniu wojsk wzdłuż linii operacyjnej, stworzeniu zagrożenia dla wojsk przeciwnika i zmuszeniu go do wycofania się z danego obszaru walki. Celem tego typu operacji był obiekt terenowy, a nie siła żywa przeciwnika. Wydanie bitwy traktował Lloyd jako skrajną ostateczność i twierdził, że decyzję o jej stoczeniu należy wydać tylko wtedy, gdy zaistnieją realne warunki dla osiągnięcia sukcesu (zwycięstwa)¹⁵.

---

¹⁴ H. Hermann, op. cit., s. 11.

¹⁵ Ibidem, s. 67.

Henry Lloyd nie tylko uznawał istnienie nauki wojennej i jako pierwszy użył tej nazwy, ale uważał tę naukę za jedną z najtrudniejszych i twierdził, że nie można jej sprowadzać tylko do samych ćwiczeń w szykowaniu wojsk na polu bitwy. W pracach Lloyda odnaleźć można naukowe uogólnienia praw i zasad przygotowania oraz prowadzenia wojen oraz walki zbrojnej. Z tego też względu spuścizna generała Lloyda stanowi nowy etap w rozwoju myśli wojskowej. Poddając analizie treść i charakter strategii manewrowej, jako pierwszy dostrzegł on wyodrębnienie się zjawiska operacji i usiłował nadać mu teoretyczne uzasadnienie¹⁶.

Henry Humphrey Evans Lloyd wywarł wielki wpływ na europejską myśl wojskową XVIII stulecia, o czym świadczyć może chociażby fakt, że podczas Wielkiej Rewolucji Francuskiej w 1789 roku Komitet Ocalenia Publicznego rozesłał wszystkim generałom republikańskim jego *Military Memoirs*¹⁷. W Polsce dorobek tego teoretyka jest mało znany, a żadna z jego prac nie została przetłumaczona na język polski.

---

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 122.

The text on this page is extremely faint and largely illegible. It appears to be a single column of text, possibly a list or a series of entries, but the individual words and sentences cannot be discerned.

1. ...
2. ...

HEINRICH DIETRICH BÜLOW (1757–1807)

Heinrich Dietrich Bülow, pruski oficer i teoretyk wojskowy, urodził się w 1757 roku w Falkenbergu w Prusach. Był bratem generała Friedricha Wilhelma Bülowa¹. W roku 1773, mając 16 lat, rozpoczął służbę w pruskiej armii. W 1790 roku podjął decyzję o zdjęciu munduru pruskiego oficera. Bezskutecznie próbował zaciągnąć się do wojska austriackiego. Wyjechał na Zachód Europy i w 1790 roku stanął po stronie Belgów, walczących przeciwko austriackiej dominacji.

Trudności życiowe spowodowały podjęcie decyzji o wyjeździe do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, lecz nie osiągnął tam sukcesu. Powrócił więc do Europy. Wraz z bratem zamierzał zająć się eksportem szkła do Ameryki. Przedsięwzięcie to zakończyło się niepowodzeniem. Przez kilka lat wiódł niepewne życie w Berlinie, próbując utrzymać się z pisarstwa. W 1799 roku napisał pracę zatytułowaną: *Geist des neueren Kriegssystem*, a dwa lata później rozprawę: *Der Feldzug von 1800*. Pierwsza wydana została w Hamburgu, druga w Berlinie. Zamierzał powrócić do wojska, zamysł ten jednak nie zakończył się sukcesem².

Bülow zdecydował się na wyjazd do Francji. Państwo to, ze względu na wydarzenia rewolucyjne oraz dorobek epoki oświecenia było miejscem interesujących przemian w obszarze

---

¹ Friedrich Wilhelm Bülow (1755–1816) – pruski generał. W 1813 r. osłaniał Berlin przed wojskami Napoleona. Odznaczył się pod Lipskiem. Dowodził korpusem pod Waterloo.

² Encyklopedia Britannica. Edycja polska, t. 5, Poznań 1998, s. 351.

polityki, wojskowości i umysłowości europejskiej przełomu XVIII i XIX stulecia. Bülow odwiedził też wiele państw niemieckich. W roku 1804 powrócił do Berlina. Wkrótce opublikował kilka prac, a mianowicie: *Lehrstze des Neueren Kriege* oraz *Geschichte des Prinzen Heinrich von Preussen* oraz *Neue Taktik der Neuern wie sie sein solite*. Był także jednym z autorów pracy zbiorowej pod tytułem: *Annalen des Kriege*³. Rozprawy te, które ukazały się w latach 1805–1806, odznaczały się dość oryginalnym i niekonwencjonalnym spojrzeniem na wiele spraw dotyczących funkcjonowania państwa i jego armii.

Za krytykowanie działań wojennych prowadzonych przez trzecią koalicję antynapoleońską⁴ został w 1806 roku aresztowany. Próbowano przypisać mu chorobę umysłową, przeprowadzone badania lekarskie nie wykazały jednak żadnych objawów choroby psychicznej. Osadzony został jako więzień w Kołobrzegu, gdzie był poddany dość surowym rygorom. Wkrótce wydano go Rosjanom. Zmarł w więzieniu w Rydze w 1807 roku, mając 50 lat. Śmierć nastąpiła prawdopodobnie w wyniku złego traktowania⁵.

Twórczość Bülowa przypadła na przełom XVIII i XIX wieku. Najbardziej znanym jego dziełem jest: *Geist des neueren Kriegssystem*. Tuż po opublikowaniu zostało ono prze-

³ Who's Who in military history. From 1453 to the present day (red. J. Kegan, A. Wheatcraft), London 1996, s. 43.

⁴ Trzecia koalicję tworzyły: Wielka Brytania, Austria, Szwecja, Rosja i Królestwo Neapolu. Prusy formalnie pozostały neutralne, 3 listopada w Poczdamie zawarły jednak układ z Rosją zobowiązując się do wzięcia udziału w wojnie z Francją. Napoleon zreorganizował armię francuską i na jej czele ruszył jesienią 1805 r. przeciwko Austrii. 20 października 1805 r. zmusił część wojsk austriackich otoczonych pod Ulm do kapitulacji, zajął Wiedeń. 2 grudnia 1805 r. pokonał połączone wojska rosyjsko-austriackie pod Austerlitz. Austria wycofała się z wojny i zawarła pokój w Preszburgu. W roku następnym utworzona została czwarta koalicja do której formalnie przystąpiły Prusy. Wojska prusko-saksońskie Napoleon rozgromił pod Jeną i Auerstedt. Armia pruska praktycznie przestała istnieć.

⁵ The New Encyclopedia Britannica, t. 2, Chicago 1998, s. 628.

tłumaczone na język francuski, a następnie angielski. W rozprawie tej, bazując na doświadczeniach Wielkiej Rewolucji Francuskiej, podjął problem genezy wojen, opowiadając się za teorią geopolityczną. Uważał, że przyszłość mają jedynie duże państwa. W Europie widział miejsce, co najwyżej dla 12 państw, a mianowicie: Wysp Brytyjskich, Francji, Niemiec Północnych – skupionych wokół Prus, Niemiec Południowych – zdominowanych przez Austrię, Włoch, Zjednoczonego Półwyspu Iberyjskiego, Szwajcarii, Turcji, Rosji, Szwecji oraz Holandii i Belgii. Próbował ujedynolnić stosowaną terminologię wojskową. Podjął się zdefiniowania takich pojęć jak: strategia, taktyka, podstawa działań, przede wszystkim zaś nauka wojenna, zajmująca się wykorzystaniem sił państwa do umocnienia i obrony społeczeństwa w imię dobra społecznego. Strategia, dzieląca się na polityczną (dyplomacja) i wojenną (prowadzenie wojen), jego zdaniem, stanowiła naukę o ruchach wojsk w czasie działań zbrojnych poza widnokretem lub zasięgiem artylerii, a taktyka – o ruchach wojsk w tym obszarze⁶.

Z punktu widzenia wojskowości nie zauważył poważnej zmiany jakościowej, jaka dokonała się pod wpływem rewolucji, to znaczy tworzenia się armii narodowej. W jego przekonaniu jedynym osiągnięciem rewolucji była zmiana szyku zwartych kolumn na szyk rozrzedzony typu tyraliery. Był przekonany, że w swoich pracach stworzył nowoczesny system wojskowy, który zasadał się nie na zorganizowanych pozycjach obronnych, a na ruchu (manewrze). Twierdził, że nie istnieje taka pozycja obronna, której nie można byłoby obejść. Z tego też względu należy preferować przede wszystkim strategię manewrową. Jej założenia i sposoby realizacji najlepiej zaś wyrażają się w prowadzonych operacjach przez samodzielne zgrupowania wojsk, jakimi są korpusy⁷. Bliższa analiza jego dokonań, prowadzi jednak zdaniem Lecha Wyszczelskiego do

⁶ R.R. Palmer, op. cit., s. 69–70.

⁷ H. Hermann, op. cit., s. 67–68.

przekonania, że system ten nie był oryginalnym i nowym, a jedynie kontynuacją przemian jakie dokonywały się poczynając od XVIII stulecia⁸. Tymczasem Heinrich Bülow uważał, że skonstruował właściwy klucz do tego systemu w postaci koncepcji podstawy działań, którą miała być ufortyfikowana linia przygotowanych składnic, przy czym dwie linie, wychodzące z końców podstawy działań, powinny zbiegać się przed celem natarcia, pod kątem co najmniej dziewięćdziesięciu stopni⁹.

Bülow stał na stanowisku, że atakujące wojska nie powinny odchodzić dalej, niż na trzy dni marszu od swoich składnic. Kwestia zaopatrzenia stała się wręcz jego obsesją. Uważał, że podstawowym zadaniem dowódcy jest przede wszystkim troska o właściwe zaopatrzenie, opracowanie planu bitwy stanowi problem o mniejszym ciężarze gatunkowym. W operacji zaczepnej dowódca powinien koncentrować siły głównie przeciwko służbom zaopatrzeniowym przeciwnika. Preferowana przez niego filozofia walki miała charakter defensywny¹⁰.

Sukcesy odnoszone przez Francuzów wiązał z wielką ruchliwością ich wojsk. Zauważał też zmierzch fortyfikacji, konieczność zredukowania taborów i potrzebę uwolnienia armii od balastu składnic. Problemy te wyartykułował w pracy, zatytułowanej: *Der Feldzug von 1800*. Ostatnim jego dziełem była wydana w 1806 roku książka: *Der Feldzug von 1805, militär-sch-politisch betracht*. W rozprawie tej zauważyć można pewną ewolucję poglądów Bülowa. Stał się on bowiem zwolennikiem bonapartyzmu.

Heinrich Bülow położył poważne zasługi w rozwój teorii operacji. Podjął trud zdefiniowania samego pojęcia operacji. Uważał, że każde działania zgrupowań wojsk, które są skierowane przeciwko przeciwnikowi (nieprzyjacielowi), nazywamy

⁸ L. Wyszczelski, Historia myśli, op. cit., s. 124–125.

⁹ R.R. Palmer, op. cit., s. 70.

¹⁰ Ibidem.

operacją wojenną¹¹. W operacji wyróżniał subiekt (bazę operacyjną), linię operacyjną i obiekt operacji. Przy czym linia operacyjna nie powinna przekraczać stu kilometrów. Odległość ta odpowiadała pięciokrotnej długości marszu dobowego ówczesnych wojsk.

W rozumieniu Bülowa operacja stanowiła różnorodne działania określonych zgrupowań wojsk, prowadzone po linii operacyjnej, odznaczające się wysoką manewrowością. Działania te, stwarzając groźbę obejścia i okrążenia przeciwnika, prowadziły do wycofania się lub poddania jego wojsk na danym obszarze. Opanowanie zaplanowanego obiektu terenowego stanowiło zakończenie operacji. Główna aktywność zgromadzonego wojska obejmować miała prowadzenie manewru po liniach operacyjnych nieprzyjaciela, a nie toczenie bitwy. Walki nie powinny absorbować całości posiadanych sił¹².

W *Geist des neuern Kriegssystem* Bülow analizował różnorodne warianty planowania i prowadzenia operacji, nadając im charakter działań geometrycznych. Twierdził, że opanowanie sztuki operacji – i to zarówno planowania, jak i prowadzenia – w dużym stopniu uzależnione jest od poznania zasad matematyki, geografii, fortyfikacji oraz topografii. Stanowi to bowiem podstawowy warunek prowadzenia operacji z geometryczną wręcz dokładnością¹³. Planowanie operacji przez pryzmat geometrii i matematyki widoczne jest też w rozważaniach Lloyda, do których nawiązywał Bülow. Podejście to spotkało się krytyczną oceną Carla von Clausewitza, którego dzieło *Vom Kriege* przyćmiło nieco dorobek Bülowa mimo, że to on właśnie jest autorem wielu pojęć występujących w teorii wojskowości, nie tylko XIX wieku.

---

¹¹ *Militärische und vermischte Schriften von Heinrich Dietrich Bülow*, Leipzig 1853, s. 149, cyt. za H. Hermann, op. cit., s. 68.

¹² R.R. Palmer, op. cit., s. 69–70.

¹³ L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 124–126.

Jeszcze w XVII i XVIII wieku operację rozumiano, jako ogólnie rzecz biorąc działalność bojową armii. Poważna zmiana jakościowa w tym zakresie dokonała się za sprawą Lloyda, który przestał postrzegać operacje wojenne, jako działania wojenne par excellence, a zaczął traktować je jako określoną formę działań prowadzonych przez samodzielne zgrupowania. Pierwsza jednak próba teoretycznego uzasadnienia operacji podjęta została przez Heinricha Dietricha Bülowa. Z całą pewnością należy on do prekursorów rozwoju teorii operacji.

HENRI ANTOINE JOMINI (1779–1869)

Henri Antoine Jomini, wybitny generał i teoretyk wojskowy, urodził się 6 marca 1779 roku w Payerne w szwajcarskim kantonie Vaud. W przekonaniu generała Tadeusza Pióro był *typem wojskowego profesjonala, traktującego swoje wojenne rzemiosło, jako sztukę dla sztuki, służył temu, kto lepiej oceniał jego umiejętności zawodowe. Lwia część jego działalności przypada na liczne w owym czasie wojny, w których narażał życie w nieustających bitwach i podchodach. Jego ryzyko było jednak ryzykiem sztabowca, toteż mimo, że uczestniczył w licznych kampaniach, dożył szczęśliwie sędziwego wieku (90 lat), ciesząc się jako znakomity fachowiec ogólnym poważaniem*¹.

Służbę wojskową rozpoczął Jomini w 1798 roku jako dziewiętnastolatek w armii szwajcarskiej, a dokładnie w wojskach helweckich. Po zajęciu w tym samym roku Związku Szwajcarskiego przez rewolucyjne wojska francuskie utworzona została bowiem Republika Helwecka. W 1799 roku został sekretarzem generalnym szwajcarskiego Departamentu Wojny. W roku następnym objął stanowisko dowódcy batalionu. Jego przygodę wojskową przerywa zawieszenie działań zbrojnych, w wyniku podpisanego pokoju w Luneville. Udaje się wówczas do Paryża i prowadzi życie cywilne. W latach 1804–1805 opublikował pierwszą pracę pod tytułem: *Traité de grandem operations militaires*, którą zwrócił na siebie uwagę marszałka

---

¹ T. Pióro, Wstęp do książki H. Jominiego, *Zarys sztuki wojennej*, Warszawa 1966, s. 8–9.

Michela Ney². Po bitwie pod Austerlitz – 2 grudnia 1805 roku – przedstawił Napoleonowi obszerne studium z dziedziny strategii, które wzbudziło zainteresowanie cesarza Francuzów. W 1806 roku zostając pułkownikiem otrzymał przydział do sztabu cesarskiego. Wziął udział w bitwach pod Jeną i Auerstedt³, za co odznaczony został orderem Legii Honorowej. Wkrótce uzyskał godność barona i stanowisko szefa sztabu marszałka Ney, z którym udał się do Hiszpanii. Nieporozumienia spowodowały odejście z armii francuskiej i przejście do wojska rosyjskiego. W roku 1810 powrócił jednak do służby francuskiej, otrzymując przydział do Sztabu Generalnego, kierowanego przez marszałka Louisa Alexandre Berthiera⁴, wraz z awansem generalskim (generał brygady)⁵.

Zachowując lojalność wobec Rosjan, nie angażował się bezpośrednio w kampanię 1812 roku, choć został gubernatorem zdobytego przez Napoleona Wilna, a potem Smoleńska.

---

² Michel Ney (1769–1815) – od 1804 r. marszałek Francji, od 1808 r. księżę Elchingen, od 1812 r. księżę Moskwy. Jeden z najwybitniejszych dowódców napoleońskich. Wsławił się zwycięstwami pod Hohenlinden (1800), Elchingen (1805), Jeną (1806), Iławą i Friedlandem (1807). W 1812 r. osłaniał odwrót Napoleona spod Moskwy. Par Francji i członek Rady Wojennej Ludwika XVIII. W czasie tzw. 100 dni przeszedł na stronę Napoleona za co po klęsce Napoleona został skazany za zdradę Burbonów i rozstrzelany.

³ Jena i Auerstedt – bitwy do jakich doszło 14 października 1806 r. Wojska prusko-saksońskie zostały rozgromione przez Napoleona. Tym samym armia pruska de facto przestała istnieć. Nigdy przedtem, ani nigdy potem nie udało się Napoleonowi osiągnąć takiego sukcesu, jak jesienią 1806 r., w tak krótkim czasie całkowicie pokonać jedno z czterech wielkich państw europejskich.

⁴ Louis Alexandre Berthier (1753–1815) – marszałek Francji, księżę Neuchatel i Wagram. W latach 1780–1783 walczył w Stanach Zjednoczonych, od 1789 r. w rewolucyjnej armii francuskiej, od 1796 r. szef sztabu Napoleona Bonaparte, w latach 1800–1807 minister wojny, w latach 1805–1814 szef sztabu Wielkiej Armii Napoleona. W 1814 r. przeszedł na stronę Burbonów.

⁵ Encyklopedia wojskowa (red. O. Laskowski), t. III, Warszawa 1933, s. 693; Mała Encyklopedia Wojskowa, t. 1, Warszawa 1967, s. 595.

Wiosną 1813 roku ponownie został szefem sztabu marszałka Ney'a. Po bitwie pod Budziszynem⁶ porzucił służbę w armii francuskiej i ponownie zaciągnął się do wojska rosyjskiego. U boku rosyjskiego cesarza Aleksandra I w 1815 roku wjechał do Paryża, a następnie uczestniczył w Kongresie Wiedeńskim⁷. Przez kolejnych kilka lat pozostał w służbie rosyjskiej. Był wychowawcą wojskowym późniejszego cara Mikołaja I⁸, a na-

⁶ W bitwie pod Budziszynem – 20 maja 1813 r. Napoleon odniósł zwycięstwo nad wojskami rosyjsko-pruskiemi. Wkrótce zawarł rozejm w Pieleszkowie (4 czerwca). Chciał zyskać na czasie, poza tym zależało mu na pozyskaniu Austrii, ale ta 27 czerwca w Reichenbach (obecnie Dzierżonów) zawarła tajne przymierze z Rosją i Prusami, a 12 sierpnia wypowiedziała Napoleonowi wojnę. Dało to początek VI koalicji, którą tworzyły: Rosja, Prusy, Austria, Wielka Brytania i Szwecja. W dniach 26–27 sierpnia Napoleon odniósł zwycięstwo pod Dreznem, ale jego dobra passa skończyła się i w dniach 16–19 października 1813 r. poniósł klęskę pod Lipskiem.

⁷ Kongres Wiedeński – zjazd władców i ministrów spraw zagranicznych 16 państw europejskich, walczących z Napoleonem. Jego obrady trwały od 29 września 1814 r. do 9 czerwca 1815 r., przerwane na wieść o powrocie Napoleona z Elby. Celem Kongresu Wiedeńskiego było wprowadzenie nowego ładu w Europie po klęsce Napoleona. Główną rolę odgrywały: Rosja, Austria, Anglia i Prusy. Pokonaną Francję reprezentował minister spraw zagranicznych Charles Marice de Perigord-Talleyrand, który wykorzystując spreczne interesy mocarstw potrafił przywrócić znaczenie Francji. Zgodnie z zasadami legitymizmu i restauracji Kongres Wiedeński przywrócił trony władcom, obalonym przez rewolucję francuską i Napoleona. Utworzony został Związek Niemiecki pod przewodnictwem Austrii. Belgię połączono z Holandią, Szwajcaria otrzymała gwarancję wieczystej neutralności. Utworzono Wielkie Księstwo Poznańskie, pozostające w składzie Prus i Królestwo Polskiego połączone z Rosją. Kraków wraz z okolicami otrzymał status wolnego miasta, jako Rzeczpospolita Krakowska. Dla zabezpieczenia postanowień kongresu utworzone zostało Świąte Przymierze

⁸ Mikołaj I (1796–1855) – od 1825 r. cesarz rosyjski i król Polski. Panowanie rozpoczął od stłumienia powstania dekabrystów. W polityce zagranicznej, dzięki traktatowi adrianopolskiemu, po wojnie rosyjsko-tureckiej 1828–1829 r., wzmocnił pozycję Rosji na Bałkanach. Dążył do utrzymania w Europie systemu ustalonego przez Kongres Wiedeński. W 1849 r. wojska rosyjskie wysłał do tłumienia rewolucji na Węgrzech. Po upadku powstania listopadowego zniósł konstytucję Królestwa Polskiego i wprowadził w 1832 r.

stępnie jego adiutantem. Kierował też edukacją wojskową carycicy Aleksandra⁹. Uczestniczył w prowadzonej przez Rosję, w latach 1828–1829 wojnie z Turcją. Miał poważny wkład w reorganizację rosyjskiej Akademii Wojskowej. Na początku lat trzydziestych dziewiętnastego wieku, ze względu na stan zdrowia zrezygnował ze służby wojskowej i przeniósł się do Paryża, gdzie poświęcił się działalności pisarskiej. Poważne zmiany w jego życiu wywołała, prowadzona w latach 1853–1856 wojna krymska. W 1854 roku na zaproszenie strony rosyjskiej 75-letni generał przyjechał do Petersburga i został wojskowym doradcą cara Mikołaja. Po raz ostatni, choć pośrednio, wziął udział w działaniach wojennych¹⁰.

Henri Jomini należy do najwybitniejszych teoretyków wojskowych XIX wieku. Jest autorem wielu rozpraw z zakresu historii wojskowości i teorii sztuki wojennej, między innymi: *Des Principales Combinaisons de la Stratégie, de la Grande Tactique et de la Politique Militaire; Histoire critique et militaire des campagnes de la Revolution; Vie politique et militaire de Napoleon; Meline, Cans et Copagnie*. Analizował ważne działania zbrojne XVIII i XIX stulecia, a mianowicie: wojnę siedmioletnią, pierwsze kampanie rewolucji francuskiej, wojny

---

Statut Organiczny, na mocy którego Królestwo Polskie stało się nieodłączną częścią imperium rosyjskiego. W ostatnich latach panowania spowodował niepomyślną dla Rosji wojnę krymską. Zmarł nagle przed jej zakończeniem, w nie wyjaśnionych okolicznościach.

⁹ Aleksander II (1818–1881) – od 1855 r. cesarz rosyjski. Objął rządy w czasie trwania wojny krymskiej, która ukazała słabość stosunków społeczno-gospodarczych, panujących w Rosji. Rozpoczął więc liberalne reformy w zakresie sadownictwa, działalności samorządowej, uwłaszczył chłopów. Od 1863 r. rozpoczął prowadzenie bardziej reakcyjnego kursu. W czasie jego panowania Rosja rozszerzyła granice na Kaukazie, w Azji Środkowej i na Dalekim Wschodzie. Po zwycięstwie w wojnie z Turcją w latach 1877–1878 umocniła swe wpływy na Bałkanach. Aleksander II zginął od bomby rzuconej przez członka Narodnej Woli, Polaka Ignacego Hryniewieckiego.

¹⁰ M. Lee Lanning, op. cit., s. 102–103.

okresu napoleońskiego oraz kampanie Wellingtona¹¹. W centrum jego zainteresowań badawczych znajdowały się przede wszystkim wojny napoleońskie. Stanowiły one dla niego podstawowe źródło wiedzy o zasadach sztuki wojennej¹². Nie oznacza to jednak, że Jomini był wyłącznie interpretatorem militarnych dziejów epoki napoleońskiej, starał się bowiem doszukiwać prawidłowości działań wojennych¹³. Najbardziej znanym jego dziełem jest wydana w Paryżu w 1830 roku książka pod tytułem: *Précis de l'art de la guerre*. Rozprawa ta została przetłumaczona na wiele języków, w tym również – w 1966 roku – na język polski (*Zarys sztuki wojennej*).

Jomini ma duży wkład w rozwój teorii wojskowości. To za jego sprawą do słownictwa wojskowego weszły takie pojęcia jak: teatr działań wojennych, bazy operacyjne, strefy operacyjne, granice konfliktu, ześrodkowanie podejścia i ataku¹⁴. Stał na stanowisku, że istotą koncepcji walki zbrojnej jest ści-

---

¹¹ Arthur Wellesley Wellington (1769–1852) – marszałek brytyjski i polityk. W latach 1794–1795 uczestniczył w kompanii prowadzonej we Flandrii w wojnie z rewolucyjną Francją. W latach 1797–1805 służył w Indiach. W 1808 r. odparł atak francuski na Portugalie. W latach 1809–1813 dowodził siłami brytyjsko-portugalsko-hiszpańskimi na Półwyspie Iberyjskim. W okresie od października 1813 r. do kwietnia 1814 r. prowadził działania wojenne na terenie południowo-zachodniej Francji. 18 czerwca 1815 r. stojąc na czele wojsk brytyjsko-holendersko-niemieckich, wsparty przez armię pruską, dowodzoną przez Gerhardta von Blüchera, pokonał Napoleona pod Waterloo, a następnie stał na czele sił okupujących Francję. W 1815 r. reprezentował Wielką Brytanię na Kongresie Wiedeńskim. W latach 1819–1827, 1834–35, 1841–1846 był członkiem brytyjskiego rządu. W latach 1828–1830 sprawował urząd premiera. W latach 1828–1846 był przywódcą torysów w Izbie Gmin. W latach 1842–1852 stał na czele brytyjskiej armii.

¹² Napoleońska sztuka wojenna w dużym stopniu oddziaływała na francuską myśl wojskową, z tego względu dla wielu francuskich teoretyków operacja pozostawała manewrem, przegrupowaniem na teatrze działań wojennych. Pod wpływem napoleońskiej sztuki wojennej pozostawał m. in.: Ferdinand Foch (1851–1929) i Louis Grandmaison (1861–1915).

¹³ T. Pióro, op. cit., s. 10.

¹⁴ H. Jomini, op. cit., s. 82–95.

śle określony plan działania, przystosowany do sytuacji i warunków naturalnych. Rozpatrywał zagadnienia dotyczące zgrupowania wojsk sojuszniczych, gwałtownego uderzenia na słabe punkty przeciwnika, wdarcia się w jego linie obronne i kontynuowanie natarcia w celu całkowitego rozbicia wroga. W przeciwieństwie do Henry'ego Humphrey'a Lloyd'a, Heinricha Dietricha Bülowa, czy Carla von Clausewitza, pojęcie nauka wojenna utożsamiał z pojęciem sztuka wojenna i wyodrębnił z nich następujące działy:

- polityka wojny;
- strategia;
- wyższa taktyka bitew i walk;
- sztuka inżynieryjna;
- niższa taktyka.

Nie wykluczał możliwości wyartykułowania jeszcze jednego działu, a mianowicie filozofii, jako moralnej strony wojny¹⁵.

Ważne miejsce w sztuce wojennej zajmowała wyższa taktyka, czyli *sztuka manewrowania armią na polu bitwy, walki, zakładanie obozów oraz przyjmowanie różnych szyków bojowych, w których należy wojska prowadzić do ataku*. Dużą wagę przywiązywał do ruchliwości wojsk. Uważał, że każdy manewr powinien być zmasowany, zmuszający do zmiany pozycji przeciwnika lub jego rozbicia. Był zwolennikiem zdecydowanego i zaczepnego charakteru walki zbrojnej. Dużą uwagę przywiązywał do jedności dowodzenia i morale wojsk.

W obszarze wyższej taktyki wyróżnił następujące elementy:

- zakładanie obozów przejściowych;
- wybór linii dla bitew obronnych;
- aktywną obronę w walce;
- różne szyki bojowe, czyli podstawowe manewry dla wykonania uderzenia na linię nieprzyjaciela;

---

¹⁵ Ibidem, s. 30–31.

- spotkanie się dwóch armii w marszu i nieprzewidziane stąd bitwy;
- zaskoczenie armii;
- zarządzenia do kierowania wojskami w walce;
- natarcie na pozycje i obozy umocnione¹⁶.

Oryginalnym rozwiązaniem, zaproponowanym przez niego, była teoria reguł i teoria linii. Pierwsza zbudowana została w oparciu o założenie, że strategia składa się z wartości ponadczasowych, tworzących niezmiennie zasady prowadzenia wojen. *Nie zmieniają się tylko zasady strategii które były jednakże zarówno za Scypionów¹⁷ i Cezara¹⁸, jak i za Fryderyka, Piotra Wielkiego¹⁹ i Napoleona one bowiem* – twierdził Jomini – *nie*

¹⁶ Ibidem, s. 80–81.

¹⁷ Scypion Afrykański Starszy (236–184 p.n.e.) – wódz rzymski z okresu drugiej wojny punickiej (218–201 p.n.e.). Odznaczył się w bitwie nad rzeką Ticinus i pod Kannami w 216 r. p.n.e. W latach 209–206 p.n.e. wyparł Kartagińczyków z Hiszpanii. W 202 r. p.n.e. pokonał Hannibala pod Zama, stąd przydomek Afrykański. Scypion Afrykański Młodszy (185–129 p.n.e.) – wódz rzymski z okresu trzeciej wojny punickiej (149–146 p.n.e.). Odznaczył się w prowadzonych działaniach militarnych w Hiszpanii. Zakończył wojnę z Kartaginą, stąd przydomek Afrykański i z polecenia Senatu w 146 r. p.n.e. zburzył miasto.

¹⁸ Gajusz Juliusz Cezar (101–44 p.n.e.) – rzymski wódz, polityk i pisarz. W latach 57–56 p.n.e. podbił całą Galię. W latach 55–54 p.n.e. przeprowadził 2 ekspedycje do Brytanii, choć nie zajął wyspy. W latach 52–51 p.n.e. stłumił powstanie Galów pod wodzą Wercyngetoryksa. W 49 r. p.n.e. zajął Italię, a w roku następnym pokonał Pompejusza Wielkiego pod Farsalos w Tesalii. Interweniował na korzyść Kleopatry w spory dynastyczne wśród Ptolemeuszy. W 44 r. p.n.e. przyjął urząd dożywotniego dyktatora. 15 marca tego roku został zamordowany. Autor: *Wojny galijskiej i O wojnie domowej*.

¹⁹ Piotr I, zwany Wielkim (1672–1725) – car rosyjski, od 1721 r. cesarz. Twórca nowożytnej Rosji. Głównym celem polityki zagranicznej Piotra było ułatwienie Rosji kontaktów z Zachodem, czemu służyło m.in. zdobycie dostępu do Morza Czarnego i Bałtyckiego. W czasie wojny północnej (1700–1721) wprowadził swe wojska do Polski, starając się ją uzależnić. W polityce wewnętrznej był zwolennikiem merkantylizmu. Ugruntował absolutyzm w Rosji. Wielkie osiągnięcia Piotra, jak chociażby budowa Petersburga, dokonywały się kosztem wielkiego ucisku społeczeństwa.

*zależą od rodzaju uzbrojenia, ani organizacji wojsk*²⁰. Druga zasada sprowadzała strukturę działań militarnych do form geometrycznych. *Jeżeli sztuka wojenna polega na tym, aby w miarę możliwości wprowadzać do walki, jak największe siły w decydującym punkcie teatru działań wojennych, to wybór linii operacyjnej, jako głównego środka do osiągnięcia tego celu, można uważać za fundamentalną podstawę dobrego planu kampanii*²¹. O wygraniu wojny, czy kampanii decyduje odpowiedni układ linii, na które składają się wszystkie elementy obszaru działania, a więc ugrupowanie wojsk, kierunki uderzeń, bazy zaopatrzenia, czy układy komunikacyjne²². Dał początek teoretycznemu rozpracowaniu kwestii działań dywersyjnych, prowadzonych przez wydzielone oddziały, a także problematyki związanej z desantem morskim, forsowaniem przeszkód wodnych, prowadzeniem działań odwrotowych i pościgowych oraz bojem spotkaniowym.

Twórczość Henri Jominiego w sposób zasadniczy wzbogaciła myśl wojskową XIX stulecia. Poważny wkład ma on w obszarze rozważań teoretycznych, dotyczących rozwoju operacji, choć zdaniem niektórych badaczy treść operacji w rozumieniu Jominiego stanowi manewr na teatrze działań wojennych, z reguły bez oddziaływania przeciwnika, zmierzający do narzucenia mu bitwy. Planowanie kampanii wojennych zaś zasadzało się nie na przewidywanych operacjach (manewrach), ale na bitwach²³. Oceniając dorobek Jominiego nie należy jednak zapominać o obowiązującym wówczas podziale sztuki wojennej na strategię i taktykę, w którym bitwa stanowiła *decydujące starcie dwóch armii walczących o wielkie cele polityczne i strategiczne, zaś strategia doprowadzała armie do decydujących punktów, zapewnia powodzenie bitwie i zawczasu warunkując jej wynik*²⁴.

²⁰ H. Jomini, op. cit., s. 63.

²¹ Ibidem, s. 107.

²² L. Wyszczelski, Historia myśli, op. cit., s. 193.

²³ H. Hermann, op. cit., s. 78.

²⁴ H. Jomini, op. cit., s. 190.

CARL PHILLIP GOTLIEB VON CLAUSEWITZ (1780–1831)

Carl Phillip Gotlieb von Clausewitz urodził się prawdopodobnie 1 czerwca 1780 roku¹ w rodzinie teologa, wykładowca na uniwersytecie w Halle. Karierę wojskową rozpoczął w 1792 roku, wstępując do 34. Pułku Piechoty Księcia Ferdynanda, stacjonującego w Ruppynie. Pierwsze doświadczenia wojenne zdobył w roku następnym biorąc udział w walkach w czasie oblężenia Moguncji, a później w kampanii w Wogezach (wojna z rewolucyjną Francją). Za zasługi w tych walkach otrzymał stopień oficerski (wówczas chorążego). Jak podaje jego biograf Dietmar Schössler, Clausewitz uświadomił sobie wówczas, że wojna stała się sprawą całego narodu i naród ten pojawił się na „szali wojny”, zamiast gabinetu i armii. Cennym doświadczeniem Clausewitza, wyniesionym tym razem z kampanii nadreńskiej², było przekonanie o przewadze obrony nad atakiem, prowadzonym nawet liczniejszymi siłami³. W 1801 roku Clausewitz poznał Gerharda Jana Dawida von Scharnhorsta⁴. Scharnhorst był osobowością niezwykle pod względem

---

¹ Taka data widnieje na nagrobku Clausewitza, niemniej jednak Dietmar Schössler autor biografii o Clausewitzu sugeruje, iż prawdopodobnie urodził się on 1 lipca 1780 r. Por. D. Schössler, Karol von Clausewitz, Lublin 1995, s. 9–10.

² Określenie stosowane zamiennie z kampanią w Wogezach.

³ D. Schössler, op. cit., s. 20–21.

⁴ Gerhard Jan Dawid von Scharnhorst (1755–1813) – generał pruski. Uczestnik kampanii lat: 1793, 1794 i 1795 prowadzonych w Niderlandach. Wyróżnił się podczas obrony Menin. Od lipca 1807 r. przewodniczył Komisji Reorganizacyjnej armii pruskiej. W latach 1809–1810 był dyrektorem Ogólnego Departamentu Wojny.

zarówno przymiotów intelektualnych jak i nowoczesnego, reformatorskiego spojrzenia na problematykę ówczesnej armii pruskiej.

W wojnie z Francją Napoleona I, Clausewitz już w stopniu sztabskapitana uczestniczył w bitwie pod Auerstedt. 14 października 1806 roku po kapitulacji wojsk pruskich pod Prenzlau⁵ dostał się do niewoli francuskiej. W czasie pobytu w niewoli opublikował szereg artykułów w wiodącym wówczas niemieckim czasopiśmie – *Minerwa*. Krytykował w nich nieskuteczność działań armii pruskiej w walkach z rewolucyjną armią francuską oraz słabe przygotowanie i nieudolność pruskich dowódców. Zwolnienie z niewoli nastąpiło w październiku 1807 roku. W listopadzie tegoż roku Clausewitz powrócił do Berlina. W lutym 1809 roku przeszedł na służbę do *Scharnhorsta*, obejmując stanowisko w Departamencie Wojny. Czynnie uczestniczył w pracach nad wygenerowaniem nowych regulaminów dla piechoty i kawalerii. Wiele wprowadzonych przez niego komend, obowiązuje do dziś w armii niemieckiej⁶. W 1810 roku Clausewitz został przeniesiony do Sztabu Generalnego, będąc jednocześnie wykładowcą w Allegemeine Kriegsschule. Poza działalnością dydaktyczną, zadaniem Clausewita było przygotowanie pod względem wojskowym następcy tronu – późniejszego króla Wilhelma I.

Obawiając się represji ze strony okupacyjnych władz francuskich, ze względu na bliskie związki z grupą oficerów pruskich o orientacji narodowej i antyfrancuskiej, Carl von Clausewitz w 1812 roku wyemigrował do Rosji i zaciągnął się do carskiej armii. W czasie służby w armii rosyjskiej walczył

---

⁵ Prenzlau – jedno z miejsc kapitulacji armii pruskiej w wojnie z Francją Napoleona I Bonaparte. Po przegranych bitwach pod Jeną i Auerstedt (14 października 1806 r.) wojska pruskie skapitulowały pod Prenzlau i Ratkau. Pod Prenzlau kapitulował m.in. gen. Fryderyk Ludwik von Hohenlohe-Ingelfingen. Jako głównodowodzący armii pruskiej poddał on 10 000 żołnierzy piechoty i 1800 kawalerii.

⁶ D. Schössler, op. cit., s. 55.

w szeregach I. Armii *Zachód*, uczestnicząc między innymi w krwawych walkach odwrotowych, prowadzonych przez tę armię na przełomie sierpnia i września 1812 roku. Następnie przydzielony został do korpusu jazdy gen. Fiodora Piotrowicza Uwarowa.

W roku 1813 Clausewitz pozostając w służbie rosyjskiej został oddelegowany do sztabu pruskiego marszałka Gerhardta von Blüchera⁷. Pod rozkazami tego marszałka brał udział w kampanii wiosennej 1813 roku, w czasie której w bitwie pod Lützen⁸ został lekko ranny w głowę. Po stoczeniu przez Korpus *Wallmoden* 16 września 1813 roku zwycięskiej bitwy pod Lüchowem, Clausewitz został awansowany do stopnia pułkownika armii rosyjskiej. Awans ten był bezpośrednio związany z zasługami, jakie odniósł w tej bitwie. Clausewitz zastosował wówczas wypracowaną jeszcze w czasie studiów w berlińskiej Szkole Wojennej koncepcję tzw. małej wojny, której realizacja przejawiała się w znakomicie przeprowadzonym manewrze, w wyniku którego francuski Korpus Armijny marszałka Louisa Davouta⁹ był skutecznie izolowany w północnych Niemczech, co uniemożliwiło mu udział w bitwie narodów pod Lipskiem¹⁰.

Po zakończeniu wojny z Francją Clausewitz powrócił do służby pruskiej i otrzymał przydział na stanowisko szefa sztabu

---

⁷ Gerhard von Blücher (1742–1819) – feldmarszałek pruski. W 1813 r. dowodził rosyjsko-pruską Armią Śląską. Przyczynił się do zwycięstwa pod Waterloo w 1815 r.

⁸ Bitwa pod Lützen – stoczona została 2 maja 1813 r. podczas kampanii saskiej Napoleona. Bitwa nie została do końca rozstrzygnięta, chociaż wojska sprzymierzonych wycofały się. Francuzi stracili 20 000 zabitych a wojska sprzymierzonych 11 500.

⁹ Luis Nicolas Davout (1770–1823) – marszałek Francji. Był jednym z najzdolniejszych marszałków Napoleona, wykazującym najwięcej samodzielności. W kampanii 1812 r. dowodził korpusem, a potem prawym skrzydłem Wielkiej Armii. W latach 1813–1814 bronił Hamburga. Podczas tzw. 100 dni był ministrem wojny.

¹⁰ Bitwa pod Lipskiem miała miejsce 16–19 października 1813 r., zwana jest *bitwą narodów*.

feldmarszałka Augusta Neitharda von Gneisenau¹¹. Wojska dowodzone przez Gneisenau stacjonowały wówczas w Nadrenii, która po zakończeniu wojny z Francją weszła w skład państwa pruskiego. W 1818 roku został przeniesiony do Berlina i wyznaczony na stanowisko dyrektora administracyjnego Szkoły Wojennej. Objęcie przez niego stanowiska administracyjnego, na którym przebywał przez 12 lat, bez możliwości prowadzenia pracy naukowo-dydaktycznej, było pokłosiem niechętnego stosunku kamaryli dworskiej. Postrzegano ją jako zwolennika i propagatora reform Gneisenau¹². Obejmując stanowisko dyrektora administracyjnego Szkoły Wojennej, Clausewitz został awansowany do stopnia generała-majora. W 1818 roku krótko pełnił funkcję komendanta wojskowego Akwizgranu. Podjął starania o skierowanie do służby dyplomatycznej. Nosił się z zamiarem objęcia stanowiska posła pruskiego w Londynie.

Rekompensując sobie krzywdy wyrządzone mu przez przeciwników, Clausewitz rzucił się w wir pracy intelektualnej i rozpoczął opracowywanie swojego dzieła *Vom Kriege (O wojnie)*. Zła passa życiowa Clausewitza znalazła swój kres w styczniu 1830 roku. Król pruski mianował go drugim inspektorem artylerii we Wrocławiu. Nastroje rewolucyjne, panujące w Europie 1830 roku, zmusiły Prusy do wystawienia tak zwanej armii obserwacyjnej, co wiązało się głównie z wybuchem powstania listopadowego w Polsce. Dowódcą tej armii mianowany został feldmarszałek Gneisenau, a szefem sztabu Clausewitz. Znow po latach rozłąki tych dwóch wojskowych stanęło w jednym ordynku. Armia Gneisenau miała za zadanie utrzymanie spoko-

---

¹¹ August Neithardt von Gneisenau (1760–1831) – feldmarszałek pruski. Wraz z generałem Gerhardem von Scharnhorstem przyczynił się do reformowania armii pruskiej. W latach 1813–1815 był szefem sztabu feldmarszałka Gerharda von Blüchera, miał udział w odniesieniu zwycięstw pod Lipskiem (1813) i Waterloo (1814).

¹² D. Schössler, op. cit., s. 74.

ju wśród ludności polskiej. Interweniująca na terenie Królestwa Kongresowego armia rosyjska przyniosła ze sobą epidemię cholery. Choroba ta dotarła również do Poznania. Jako pierwszy zmarł na cholere feldmarszałek Gneisenau. Wkrótce choroba dotknęła Clausewita, zmarł 16 listopada 1831 roku. Pochowany został we Wrocławiu. W 1979 roku szczątki jego zostały przeniesione do Berlina¹³.

Clausewitz opublikował szereg traktatów i rozważań, które zapewniły mu nieśmiertelność. W bogatej spuściźnie pisarskiej pozostawił między innymi: *Strategie aus dem Jahr 1804 mit Zusätzen von 1808 und 1809*¹⁴, stanowiącą rozwinięcie prawie wszystkich głównych myśli zawartych w dziele: *Vom Kriege*. Kolejnymi pracami Clausewita były opublikowane w *Hinterlassen Werken* studia historyczno-wojskowe, poświęcone kampaniom Gustawa II Adolfa z lat 1630–1632 – *Strategische Beleuchtung mehrerer Feldzüge von Gustav Adolph, Turenne, Luxemburg und andere historische Materialien zur Strategie*, czy zapiski (głównie o obronie) z wykładów Scharnhorsta z 1802/1803 roku i krytyczna analiza rozważań Bülowa zawarta w pracy: *Bemerkungen über die reine und angewandte Strategie des Herrn von Bülow oder Kritik der darin enthaltenen Ansichten*¹⁵. Największe jego dzieło, stanowiące dorobek życia ukazało się dopiero po jego śmierci. Pierwotnie osiem ksiąg *Vom Kriege* wydano w trzech tomach. Pierwszy zawierał rozważania: *O naturze wojny; O teorii wojny* oraz *O strategii i walce*. Ukazał się drukiem w 1832 roku. W rok później pojawił się tom drugi. Ostatni z tomów został wydany w 1834 roku i obejmował *Szkice do siódmej księgi; O ataku; Plan wojny* oraz zeszyty do ćwiczeń z lat 1810–1812. W okresach późniejszych dzieło to było wielokrotnie wznawiane i to nierzadko

¹³ J. Ślipiec, „Abitt non Obiit”, Carl von Clausewitz w 200-lecie urodzin, „Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej” 2000, nr 3, s. 312–314.

¹⁴ Opublikowana została dopiero w 1937 r.

¹⁵ „Neue Bellona” 1805.

w wysokonakładowych edycjach (największe nakłady osiągnęła wersja chińskojęzyczna).

Oceniając dorobek teoretyczny Clausewitza zauważyć można, że analizował on głównie zjawisko wojny (cele, charakter, naturę) oraz reguły prowadzenia działań zbrojnych. Wprawdzie dokonał podziału sztuki wojennej tylko na strategię i taktykę, nie wyodrębniając sztuki operacyjnej, ale przy omawianiu zagadnień dotyczących działań bojowych nie uniknął poruszenia kwestii operacji. Pierwszy tego rodzaju symptom zauważyć można w dociekaniach Clausewitza, czy sztuka wojenna jest nauką, czy sztuką? Przyjmując, że raczej jest sztuką, postulował opracowywać ją w oparciu o podstawy filozofii. Z tego też względu, jak twierdzi profesor Hermann, *jeśli przedmiotem sztuki operacyjnej są operacje, a sama sztuka operacyjna ma dwie płaszczyzny: praktyczną i teoretyczną, to istnieją wszelkie przesłanki, by stwierdzić, że właśnie od II połowy XVIII wieku takie okoliczności zaistniały*¹⁶. Przyjmując, że jeszcze niezdefiniowana jako zjawisko, operacja narodziła się w XVIII stuleciu, to wypada zwrócić uwagę na koncepcję bitwy walnej, lansowanej przez Clausewitza. Uważał on, że batalii tej należy nadać decydujące znaczenie, ponieważ w całości działań spełnia ona najważniejszą rolę. Zauważył, że w działaniach wojennych rozgrywane będą nie tylko bitwy walne. Zaistnieje również konieczność prowadzenia innego typu bitew i to zarówno zaczepnych, jak i obronnych. Umiejętne ich rozebranie doprowadzić może do osiągnięcia celu strategicznego.

Z czym więc mamy do czynienia, czyżby z bitwą operacyjną? W tym kontekście należałoby rozpatrywać clausewitzowską *inną bitwę*. Za postawioną tezę zdaje się przemawiać fakt, że Clausewitz wyodrębnił wspólną cechę tych bitew. Różniły się one jednak celem, którym w zależności od rozwoju sytuacji bojowej, miało być zdobycie lub obrona danej miej-

---

¹⁶ H. Hermann, op. cit., s. 72.

scowości, czy obszaru¹⁷. Niemniej wspólną cechą tych bitew było odniesienie zwycięstwa, poprzez pokonanie sił zbrojnych przeciwnika. Słuszność takiej koncepcji wojny i toczonych w jej ramach bitew potwierdziły konflikty ostatniego stulecia.

---

¹⁷ Ibidem, s. 176.

The following is a list of the names of the members of the American Medical Association, as reported in the official directory for the year 1917. The names are arranged in alphabetical order, and are given in full, including the name of the state or territory in which the member resides. The names are given in the order in which they appear in the directory, and are not necessarily in the order in which they were received by the Association. The names are given in the order in which they appear in the directory, and are not necessarily in the order in which they were received by the Association.

HELMUTH CARL BERNHARD VON MOLTKE
(STARSZY)
(1800–1891)

Helmuth Carl Bernhard von Moltke urodził się 26 października 1800 roku w Parchimiu, w Meklemburgii-Schwerinie. W 1811 roku, zgodnie z życzeniem ojca, wstąpił do Królewskiej Akademii Kadetów w Kopenhadze. Naukę w tej szkole ukończył w 1818 roku i z dniem 1 stycznia 1819 roku został mianowany podporucznikiem Królewskiego Pułku Piechoty Oldenburg w Rendsburgu¹. Pomimo tego, że kariera służbowa w armii duńskiej rozwijała się pomyślnie, młody Helmuth nie długo pozostał w jej szeregach. W 1821 roku złożył wniosek o wystąpienie ze służby duńskiej, z zamiarem przejścia pod komendę króla Prus. Jedną z przyczyn takiej decyzji tkwiła w nienajlepszej sytuacji materialnej Moltkego, której nie mogła poprawić niska gaża oficera duńskiego. Armia pruska znacznie lepiej opłacała swoich oficerów.

12 marca 1821 roku Moltke znalazł się w szeregach armii pruskiej, otrzymując patent podporucznika. Powierzono mu stanowisko dowódcy plutonu w batalionie fizylierów 8. pułku piechoty. Przełożeni szybko dostrzegli zdolności młodego oficera. W maju 1823 roku został więc wysłany na egzaminy do berlińskiej Allgemeine Kriegsschulle. Pięć miesięcy później rozpoczął Moltke edukację w murach tej uczelni. Wysokie oceny otrzymane w czasie studiów otwierały przed nim możliwości ubiegania się o stanowiska sztabowe w armii pruskiej². Po ukończeniu Szkoły Wojennej został skierowany na praktykę

---

¹ M. Lee Lanning, s. 146.

² F. Herre, op. cit., s. 52.

dydaktyczną. Polegała ona na dokształcaniu kandydatów na chorążych i podporuczników, w szkole mieszczącej się przy 5. Dywizji Piechoty we Frankfurcie nad Odrą. Z tego okresu pochodzi opracowane w 1828 roku przez Moltkego: *Compendium über militarisches Aufnehmen*.

Wiosną 1828 roku Helmuth von Moltke został przeniesiony do Biura Topografii. Do jego obowiązków należało między innymi przygotowanie opisu topograficznego prowincji śląskiej. 30 marca 1832 roku zakończył pracę w Biurze Topografii i został oddelegowany do Wielkiego Sztabu Generalnego. Pracując w tej instytucji nadal zajmował się oceną wojskową i opisem topograficznym krain i państw sąsiadujących z Prusami. Powstało wówczas opracowanie, zatytułowane: *Darstellung der inndern Verhältnisse und des gesellschaftlichen Zustandes in Polen*³. Praca ta uznana została za jeden z najlepszych niemieckich szkiców historyczno-politycznych XIX wieku. Oprócz opracowań o charakterze geograficzno-wojskowym, Moltke wykonywał też analizy z zakresu historii sztuki wojennej. Dotyczyły one głównie wojny siedmioletniej (1756–1763) i wojen napoleońskich⁴.

We wrześniu 1835 roku Moltke został wysłany do Turcji, rządzonej przez sułtana Mahmuda II⁵ i objął funkcję doradcy wojskowego w zakresie topografii. Efektem jego pracy była wykonana przez niego w latach 1836–1837 mapa Konstantynopola i Bosforu w skali 1:25 000, opublikowana w 1848 roku w Berlinie. Przebywając w Turcji, Moltke uczestniczył w ekspedycji karnej przeciwko Kurdom i w wyprawie wojennej

---

³ Ostatnie wydanie polskojęzyczne: H. von Moltke, O Polsce, Warszawa 1996.

⁴ F. Herre, op. cit., s. 53–66.

⁵ Sułtan Mahmud II (1785–1839) – sułtan turecki od 1808 r. Dążył do wprowadzenia reform i modernizacji Turcji na wzór europejski. Dbał o rozwój nauki i oświaty, m.in. w 1826 r. otworzył uczelnię medyczną w Stambule, w 1832 r. ukazała się pierwsza turecka gazeta. W wojsku w 1826 r. zlikwidował korpus janczarów.

przeciwko Syrii. Zebrane podczas podróży tureckiej doświadczenia przelał na papier. Na ich podstawie powstały memoranda: *Briefe uber Zustände und Begebenheiten in der Türkei* oraz *Der russisch-türkische Feldzug in der europäischen Türkei 1828–1829*. Opracowania te, podobnie jak poprzednie, spotkały się z wielkim uznaniem zarówno ze strony króla pruskiego, jak i oficerów Wielkiego Sztabu Generalnego.

18 kwietnia 1840 roku Moltke objął stanowisko oficera sztabowego w sztabie elitarnego IV. Korpusu, którego dowódcą był brat króla Prus, książę Karol. Służąc w sztabie tego korpusu, Moltke pełnił wielokrotnie funkcję adiutanta dowódcy korpusu, przez co często gościł na dworze królewskim⁶. 18 października 1845 roku wyruszył w kolejną podróż. Tym razem udał się do Rzymu – w charakterze adiutanta księcia Henryka. Pobyt w *wiecznym mieście* nie trwał jednak długo, w nocy z 11 na 12 lipca 1846 roku książę Henryk zmarł.

W wigilię Bożego Narodzenia 1846 roku Moltke został pierwszym oficerem sztabu VIII. Korpusu, stacjonującego w Koblencji, 22 sierpnia 1848 roku zaś został przeniesiony do Magdeburga i objął stanowisko szefa Sztabu IV. Korpusu. Siedem lat później został adiutantem następcy tronu Wilhelma I, a 29 października 1857 roku szefem Sztabu Generalnego. 31 maja 1859 roku otrzymał awans do stopnia generała-porucznika. Kierując Sztabem Generalnym wiele miejsca poświęcał analizie ówczesnych konfliktów. Jednym z nich była wojna stoczona w 1859 roku, pomiędzy koalicją francusko-piemoncką, a Austrią. Zakończyła się ona klęską Austrii, poniesioną pod Magentą⁷ i Solferino⁸.

---

⁶ F. Herre, op. cit., s. 108–110.

⁷ Wiktor Emanuel II, król Sardynii (Piemontu) – głównego ośrodka włoskich dążeń zjednoczeniowych – oraz jego premier Camillo Benso di Cavour w zamian za udział Królestwa Sardynii w wojnie krymskiej umiędzynarodowili problem zjednoczenia Włoch. W 1858 r. Wiktor Emanuel II zawarł sojusz z Francją i rozpoczął wojnę z Austrią. 4 czerwca 1859 r. Austriacy ponieśli klęskę pod Magentą (straty około 10 000). W wyniku klęski Francuzi zajęli Mediolan.

Doświadczenia z tych wojen wykorzystane zostały przez Prusy w kampanii wojennej przeciwko Danii w 1864 roku. Dwa lata później armia pruska wyruszyła na kolejną wyprawę wojenną. Tym razem przeciwko niedawnemu sojusznikowi – Austrii. Bezpośrednim powodem wojny, do której doszło latem 1866 roku był konflikt o Szlezwik i Holsztyn, które Prusy i Austria zdobyły wspólnie w 1864 roku na Danii. W rzeczywistości chodziło o zdobycie hegemoni w Niemczech⁹. Działania wojenne zostały precyzyjnie zaplanowane i przeprowadzone przez szefa Wielkiego Sztabu Generalnego, a ukoronowaniem ich była zwycięska dla Prus bitwa pod Sadową¹⁰.

Przygotowując wojnę przeciwko Francji, Moltke bardzo dokładnie przeanalizował doświadczenia kampanii 1866 roku i przedstawił je w opracowaniu zatytułowanym: *Der Feldzug von 1866 in Deutschland*¹¹. 19 lipca 1870 roku Francja wypowiedziała wojnę Prusom. Walki w początkowym okresie tej kampanii przebiegały jednak odmiennie od przewidywań Moltkego. Musiał on na bieżąco korygować przyjęty wcześniej wariant prowadzenia wojny. Stąd do zasad planowania wojennego wprowadził konieczność *elastyczności* planu kampanii i ciągłego jego uaktualniania w stosunku do rozwoju *sytuacji wojennej*¹². Z przebiegu tej wojny Moltke wyciągnął też ważny wniosek, dotyczący wzajemnych relacji pomiędzy sferą polityki, a sferą wojny – w czasie prowadzenia działań militarnych.

---

⁸ Bitwa pod Solferino – 24 czerwca 1859 r. Wojskami austriackimi dowodził cesarz Franciszek Józef. Bitwa zakończyła się klęską wojsk austriackich.

⁹ Wojna prusko-austriacka, 16 czerwca – 10 lipca 1866 r., pierwsza wojna nowego typu, w której na szeroką skalę zastosowano działania operacyjne. Zakończyła się całkowitym zwycięstwem Prus.

¹⁰ J. Ślipiec, Wielki Milczek, „Biuletyn Akademii Obrony Narodowej” 2004, nr 1, s. 33.

¹¹ Opracowanie to ukazało się w latach 1867–1868.

¹² J. Orzechowski, op. cit., t. I, s. 462–466.

Uważał, że nadrzędną powinna być sfera wojskowa, polityka nie może ingerować w przebieg operacji wojennych¹³.

9 sierpnia 1888 roku feldmarszałek¹⁴ Helmuth von Moltke przeszedł w stan spoczynku. Będąc na emeryturze nadal posiadał prawo zamieszkiwania w budynku Sztabu Generalnego. Tam też zmarł 24 kwietnia 1891 roku. Potomnym pozostawił szereg dzieł teoretycznych, które zgromadzone zostały głównie w wielotomowym opracowaniu, zatytułowanym: *Militarische Werke* (1892–1912) i *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten* (1891–1894).

Moltke (starszy) był nie tylko wybitnym teoretykiem, ale i praktykiem wojskowym dziewiętnastego stulecia. Jego zasługą było zorganizowanie nowoczesnego Sztabu Generalnego, który stał się faktycznym organem kierowniczym sił zbrojnych oraz sformułowanie aktualnej do dzisiaj teorii planowania wojennego (strategicznego), sztuki operacyjnej oraz rozwinięcia mobilizacyjnego sił zbrojnych. Dostrzegał znaczenie kolei w mobilizacji, przerzucaniu i zaopatrywaniu wojsk na wielką skalę. Spisane przez niego rozważania teoretyczne stały się podstawą prowadzonych wojen nie tylko za jego życia, ale były też wykorzystywane w planach strategicznych I wojny światowej.

Analizując zjawisko wojny Moltke uważał, że leży ona w naturze ludzkiej i jest nieodzownym elementem życia społecznego (ludzkiego). Twierdził, że pochodzenie wojny jest boskie, a jej przyczyn należy upatrywać w walce gatunku ludzkiego o byt. Dominującą rolę w wybuchu wojny odgrywa polityka, która określa jej cele i narzuca warunki pokoju. Polityka nie może jednak bezpośrednio ingerować w prowadzenie działań zbrojnych. Sferę tę należy pozostawić dowódcom, dążącym do osiągnięcia przede wszystkim celu militarnego.

---

¹³ Ch. von Krockow, op. cit., passim.

¹⁴ Stopień feldmarszałka Moltke otrzymał 16 czerwca 1871 r.

W czasie wojny Moltke dopuszczał pewną dozę improwizacji. Miała ona polegać na *uwzględnianiu wymagań chwili*, a nie na uporczywym trzymaniu się nakreślonego jeszcze w czasie pokoju planu działań. Był zwolennikiem stosowania manewrów na tyły przeciwnika, w celu odcięcia wojsk obszaru tyłowego nieprzyjaciela od jego sił głównych. Opowiadał się za wojną błyskawiczną, rozstrzyganą w wyniku przeprowadzenia generalnej bitwy operacyjnej. W tym przeświadczeniu można zauważyć wylansowaną przez niego teorię rozwinięcia mobilizacyjnego, opierającą się na rozwinięciu wszystkich posiadanych sił, bez wydzielania odwodu i jednoczesnego ich użycia w walce, na z góry określonym kierunku operacji. W tego typu działaniach bardzo ważną rolę odgrywała *sztuka operacyjna*. Główną jej zasadą było rozdzielanie wojsk maszerujących do walki, a następnie koncentrowanie ich w wybranych rejonach. Odpowiedni sposób skupiania (koncentracji) sił miał zapewnić oskrzydlenie wojsk przeciwnika¹⁵.

---

¹⁵ L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 182.

GIENRYK ANTONOWICZ LEER (1829–1904)

Gienryk Antonowicz Leer, rosyjski generał, teoretyk i historyk wojskowy, urodził się 16 kwietnia 1829 roku w Nowogrodzie. Służbę wojskową rozpoczął w 1847 roku, w wieku 18 lat. Trzy lata później ukończył Oficerską Szkołę Inżynierii. W 1851 roku wziął udział w działaniach wojennych na Kaukazie, jako oficer 3. rezerwowego baonu saperów. W roku następnym został skierowany na studia do Akademii Sztabu Generalnego, a po ich ukończeniu w latach 1854–1858 był oficerem sztabu Korpusu Piechoty. Przez krótki czas pełnił służbę w Sztabie Generalnym. Od 1858 roku wykładał taktykę w Akademii Sztabu Generalnego. W trakcie wykładów starał się wyjaśniać rolę i znaczenie twierdz, obozów warownych, linii obronnych, itp. ilustrując przy tym tok narracji interesującymi przykładami historycznymi. Kurs taktyczny podzielił na cztery grupy tematyczne, to jest: walkę, marsz, odpoczynek i użycie wojska w okolicznościach specjalnych¹.

W 1865 roku Leer został mianowany inspektorem Konstantynowskiej Szkoły Wojskowej. Dwa lata później wyjechał do Niemiec. Celem podróży było zapoznanie się z organizacją i funkcjonowaniem niemieckich szkół wojskowych. W tym samym roku wysłany został do Serbii z rosyjską misją wojskową, w celu przeprowadzenia reorganizacji serbskiej armii. Po powrocie do kraju ponownie został wykładowcą w Akademii Sztabu Generalnego i prowadził zajęcia ze strategii i histo-

---

¹ Encyklopedia wojskowa, op. cit, t. IV, s. 777; Mała Encyklopedia, op. cit., t. 2, s. 158.

rii wojskowej. Przedmioty te wykładał jednocześnie w Akademii Inżynieryjnej. W trakcie wojny francusko-niemieckiej 1870–1871 roku wygłosił szereg publicznych wykładów, poświęconych temu konfliktowi, wykazując przy tym wielką trafność przewidywań. W 1872 roku odbył podróż do Austrii i Włoch. Dwa lata później uczestniczył w międzynarodowej konferencji zorganizowanej w Brukseli, poświęconej zasadom i przemianom zachodzącym w sztuce wojennej.

Przed rozpoczęciem wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878² Leer napisał krótki memoriał o prowadzeniu wojny, jednak nie odegrał on większej roli w koncepcjach naczelnego dowództwa Rosji. W 1882 roku został wyznaczony do pełnienia obowiązków komendanta Akademii Sztabu Generalnego. Jednocześnie, jako rozjemca brał częsty udział w manewrach. W 1889 roku został komendantem Akademii Sztabu Generalnego i funkcję tę pełnił przez 9 lat. Doceniając znaczenie ogólnego wykształcenia przyszłych oficerów Sztabu Generalnego, Gienryk Leer wprowadził do programu nauczania szereg przedmiotów ogólnokształcących. W 1896 roku, mając 67 lat, otrzymał szlify generalskie. Dwa lata później przeszedł w stan spoczynku. Zmarł w Petersburgu 29 kwietnia 1904 roku³.

Gienryk Antonowicz Leer wniósł duży wkład w rozwój sztuki wojennej, historii wojskowej oraz metodologii badań prowadzonych w obszarze nauki wojennej. Pomimo tego, że w zasadzie był rzecznikiem teorii zachowawczych, zyskał duży autorytet międzynarodowy. Jest autorem licznych rozpraw i artykułów, publikowanych w wojskowych czasopismach naukowych. Do najważniejszych jego prac należą: 3-tomowa *Stratigija*; *O bojowych poriadkach Piechoty*; *Wlijanie narieznego oruzja na sowremiennoje sostojanie taktiki*; *Metod wojennych nauk*; *Zapiski taktiki dla wojennych uczliszcz*; *Prikladnaja tak-*

---

² W wyniku zwycięskiej wojny z Turcją – w latach 1877–1878, Rosja umocniła swe wpływy na Bałkanach.

³ *Wojennaja Encikłopedija*, t. 4, Moskwa 1999, s. 412–413.

tika; Opyt kritikoistoriczeskogo issledowanija zakonow isskustwa wiedenija wojny; Koriennyje woprosy. W latach 1883–1897 był redaktorem 8-tomowej Encyklopedii wojennych i morskich nauk, zaś w latach 1885–1896 4-tomowej pracy zatytułowanej: Obzora wojen Rosji ot Pietra Wielikowo do naszych dniej.

Leer uważał, że wojna i siły zbrojne są kategoriami stałymi. *Dopóki istnieje ludzkość, wojna nie zaniknie, zmienić się może tylko organizacja wojska. Zbrojna konfrontacja jawi się jako jeden z potężnych i nieuchronnych czynników rozbicia ludzkości, cywilizacji i kultury, istniejąc niezależnie od ludzkich poczynań i oczekiwań⁴. Na wojnę, zdaniem Leera, należy patrzeć jako na pewnego rodzaju spirytus movens przemian w obszarze cywilizacji i kultury. Działania militarne oczywiście generują nowe rozwiązania w zakresie praw wojny, mając odzwierciedlenie w teoriach wojennych. Jego zdaniem wojny – które należy dzielić na polityczne i niepolityczne – są zjawiskiem absolutnie naturalnym w życiu narodów, *bo wszak walka jest podstawą wszelkiego życia. Jakkolwiek zjawisko to ma wiele stron ujemnych, to jednak w rezultacie, przy rozumnym zastosowaniu tego środka, jest ona jednym z najszybszych i najpotężniejszych cywilizatorów ludzkości*⁵.*

Dużo miejsca w swoich rozważaniach poświęcił strategii, którą definiował, jako traktat o operacjach na teatrach wojennych. Interesowały go przede wszystkim zmiany, do jakich doszło w tym zakresie od czasów kampanii napoleońskich do wojny francusko-pruskiej z lat 1870–1871. Wnikliwa analiza problemu utwierdziła go w przekonaniu, że w okresie tym w zasadzie doszło do usystematyzowania przez pruskich teoretyków i planistów wojennych napoleońskich zasad sztuki wo-

⁴ Russkaja wojenno-tieoriczeskaja mysl XIX i naczala XX wiekow, Moskwa 1960, s. 21.

⁵ Cyt. za H. Giliner, Fryderyk Nietzsche, Warszawa 1965, s. 181.

jennej⁶. *Najważniejsza wojna prowadzona przez Niemców w latach 1870–1871* – twierdził Gienryk Leer – *przekonuje, że strategia ich była usystematyzowaniem błysków geniuszu Napoleona I. Poryw tego geniuszu Prusacy ujęli w karby ściśle logicznej metody. Czynności tej poświęcili znaczny nakład pracy, wiele umiejętności, metod i porządku, a jeszcze więcej może cierpliwości. Nad tą skromną i bijącą w oczy pracą ślęczały w ciągu lat 50 dwa pokolenia.* Strategia pruska stanowiła więc połączenie geniuszu strategicznego Napoleona z niemiecką systematycznością i cierpliwością, uzupełniona najnowszą techniką⁷. Rozważając przemiany zachodzące w XIX stuleciu w sztuce wojennej, Leer nie dostrzegł jednak ważnych tendencji, jakie dokonały się w sposobie prowadzenia wojen, a mianowicie wzrostu liczebnego wojsk i pojawienia się nowych środków walki.

W obszarze zainteresowań Gienryka Leera były także kwestie taktyczne, przede wszystkim problematyka związana z prowadzeniem natarcia bądź szturm. Sugerował aby natarcie prowadzone było przy użyciu dostatecznych sił, z dużym napięciem, nieprzerwanie i po najprostszych kierunkach⁸.

Jako jeden z pierwszych rosyjskich teoretyków zwrócił uwagę na nowe zjawisko zachodzące w sztuce wojennej, a mianowicie na operację strategiczną, stanowiącą część wojny. Zagadnienie to rozpatrywał w najważniejszej pracy zatytułowanej: *Strategieja*. Jego zdaniem, operacja strategiczna łączyła działania podejmowane w ramach operacji przygotowawczych, głównych i uzupełniających. Operacje przygotowawcze obejmowały: organizację armii, zorganizowanie bazy, zgromadzenie zapasów w bazie, rozwinięcie wojsk na teatrze działań wo-

⁶ L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 217–218.

⁷ Cyt. za J.G. Bloch, *Przyszła wojna pod względem technicznym, ekonomicznym i politycznym*, Warszawa–Kraków 1990, t. II, s. 112.

⁸ G.A. Leer, *Mietod wojennych nauk*, [w:] *Russkaja wojenno-tieorietičeskaja*, op. cit., s. 279.

jennych oraz inżynieryjne przygotowanie teatru działań wojennych. Operacje główne zaś: przygotowanie i wybór linii operacyjnej (opracowanie zasadniczej idei operacji, jej celu i kierunku), wykonanie marszu-manewru oraz walkę wraz z wykorzystaniem jej rezultatów. Wreszcie operacje uzupełniające zawierały problematykę dotyczącą organizacji tyłów armii, czyli urządzenie baz materiałowych, organizację i wyznaczenie dróg dowozu oraz odwrotu. Operacja strategiczna składała się z szeregu manewrów i walk prowadzonych w przestrzeni i w czasie, zespalałając w jedno operacje częściowe, pozostające we wzajemnej zależności. Ważne miejsce zajmował przedmiot działań, określane też mianem decydującego punktu teatru działań wojennych lub obiektu⁹.

Istotę operacji, według Leera, stanowiły dwa elementy, a mianowicie: cel i kierunki jej rozwoju, przy czym tylko ten pierwszy składnik był czynnikiem niezmiennym. Znaczenie operacji sprowadzało się głównie do wyboru kierunku, mniejsza była natomiast jej rola w postawieniu i sprecyzowaniu samego celu działania. W swoich rozważaniach Leer koncentrował się przede wszystkim na określeniu i sprecyzowaniu linii operacyjnej, traktowanej, jako podstawowej konstrukcji każdej operacji. Mniejszą uwagę zwracał na sposoby prowadzenia wojny *in extenso*. Będąc pod dużym wpływem Immanuela Kanta¹⁰, rozmyślaniami swoim starał się nadać głębszy sens fi-

⁹ H. Hermann, *op. cit.*, s. 187–188.

¹⁰ Immanuela Kant (1724–1804) – filozof niemiecki, twórca transcendentalnego idealizmu, zwanego też krytycyzmem teoriopoznawczym. Rozpatrując charakter sądów matematycznych, przyrodniczych i metafizycznych podzielił wszelkie sądy na analityczne i syntetyczne oraz aprioryczne i aposterioryczne. Możliwość sądów syntetycznych uzasadniał istnieniem w poznającym podmiocie apriorycznych form oglądu zmysłowego i kategorii intelektu, określanej łącznie ideami konstytutywnymi. Koncepcje filozoficzne Kanta stanowiły przełom w filozofii nowożytnej i zapoczątkowały okres tzw. klasycznej filozofii niemieckiej oraz wywarły ogromny wpływ na dalszy rozwój filozofii europejskiej.

lozoficzny stojąc na stanowisku, że to *idea rządzi zjawiskiem*¹¹, co pokazywał na podstawie działań militarnych prowadzonych w 1805 roku pod Ulm¹². Dążenie cesarza Napoleona do rozbięcia wojsk austriackich feldmarszałka Carla Leibericha von Macka – a więc idea – twierdził Leer, stanowiła siłę sprawczą wszystkich epizodów operacji, zlewających się w jedną operację – czyli zjawisko¹³.

Zasługą Gienryka Antonowicza Leera było postrzeganie operacji, jako pewnej organicznej całości, zespolonej celem i jednością działania. Poglądy te znalazły naśladowców nie tylko na gruncie rosyjskim.

---

¹¹ G.A. Leer, *Mietod wojennych nauk*, op. cit., s. 306–337.

¹² 20 października 1805 r. Napoleon Bonaparte pod Ulm zmusił wojska austriackie dowodzone przez feldmarszałka Carla Leibericha von Macka do kapitulacji. Z okrążenia zdołało wyjść zaledwie 16 tysięcy żołnierzy spośród 70 tysięcy, jakimi dysponował Mack.

¹³ H. Hermann, op. cit., s. 95.

SIGISMUND VON SCHLICHTING (1829–1909)

Sigismund von Schlichting, niemiecki generał i teoretyk wojskowy, urodził się 3 października 1829 roku w Berlinie, jako syn pruskiego generała. Jego ojciec był komendantem Akademii Wojskowej w Berlinie (Kriegsakademie). Służbę wojskową rozpoczął w 1847 roku, mając 18 lat. Początkowy jej przebieg był dość typowy. Ukończył Korpus Kadetów, a następnie został promowany na stopień oficerski. Zamiast studiów w Akademii Wojskowej rozpoczął jednak naukę na uniwersytecie w Bonn oraz w Gottingen. W 1861 roku został mianowany do stopnia kapitana i objął dowodzenie kompanią. Doświadczenia wojenne zdobył, uczestnicząc w roku 1866 w wojnie prusko-austriackiej. W końcu tego roku Sigismund von Schlichting otrzymał awans na majora i został skierowany do Sztabu Generalnego, co niewątpliwie traktować należy jako wyróżnienie.

Do linii powrócił w 1870 roku, kiedy doszło do wybuchu wojny francusko-pruskiej¹. Objął wówczas dowództwo batalionu piechoty. W 1872 roku został wyznaczony na stanowisko szefa sztabu VII. Korpusu Armijnego, stacjonującego w Münster. Na etacie tym pozostał przez dwa lata. W roku 1874 objął obowiązki dowódcy pułku piechoty w Spandau. Po czteroletnim okresie dowodzenia tym oddziałem, Schlichting przeszedł do pracy sztabowej, by w 1884 roku znowu powrócić do dowodzenia. Karierę wojskową zakończył jako dowódca XIV. Kor-

---

¹ Wojennaja Encykłopedija, op. cit., t. 8, s. 449.

pusu Armijnego. Korpusem tym dowodził przez osiem lat. W 1896 roku otrzymał szlify generalskie i w tym samym roku przeszedł w stan spoczynku. Zmarł w Berlinie 22 października 1909 roku, mając 80 lat².

Sigismund von Schlichting jest autorem wielu rozpraw z dziedziny sztuki wojennej, głównie strategii i taktyki. Na uwagę zasługuje przede wszystkim jego książka z 1898 roku opatrzona tytułem: *Taktische und strategische Grundsätze der Gegenwart*, w której podjął próbę uogólnienia doświadczeń płynących z wojen, które miały miejsce w drugiej połowie XIX wieku. Z kolei w pracy: *Moltke Vermächtniss* z 1901 roku starał się ocenić dokonania twórcy militarnej potęgi XIX-wiecznych Niemiec, feldmarszałka Helmutha von Moltke i przeanalizować jego wkład do nowożytnej sztuki wojennej. Oprócz Moltkego wysoko oceniał dorobek innego przedstawiciela niemieckiej myśli wojskowej XIX stulecia, a mianowicie Carla von Clausewitza³.

Badając problem zbrojnej konfrontacji dostrzegał zachodzenie poważnych zmian w jej strukturze. W swoich rozważaniach teoretycznych starał się zrozumieć i zdefiniować mechanizmy kierujące tym procesem oraz wskazać na przyczyny owych przemian. Doszedł do wniosku, że jest to rezultat oddziaływania wielu czynników, do których zaliczyć można chociażby rozwój techniki i uzbrojenia. Nowa *filozofia działania* na polu walki wymuszała, jego zdaniem, konieczność szerszego współdziałania poszczególnych rodzajów wojsk. Coraz większego znaczenia nabierała również idea prowadzenia rozpoznania w działaniach bojowych. Wiele miejsca w jego rozważaniach zajmują kwestie dotyczące boju spotkaniowego, jako nowej formie działań bojowych. Koncepcje prezentowane

---

² J.A. Echevarria, *After Clausewitz: German Military Thinkers before The Great War*, University Press of Kansas 2001, s. 78.

³ J.D. Hughes, *Schlichting, Schlieffen and The Prussian Theory of War in 1914*, „*Journal of Military History*” 1995, nr 2, s. 257–261.

przez Schlichtinga, o czym nie należy zapominać, to nie tylko spojrzenie teoretyka, ale także pragmatyka – sztabowca, dowódcy, a przede wszystkim uczestnika działań militarnych. Proponowane przez niego problemy i rozwiązania mają więc niewątpliwie szerszy kontekst⁴.

Analiza współczesnych Schlichtingowi konfliktów zbrojnych doprowadziła go do przekonania, że nie można bazować na starych rozwiązaniach, ale należy poszukiwać nowych w obszarze sztuki wojennej. Trzeba wprowadzić zmiany do obowiązujących regulaminów w armii niemieckiej, gdyż decydują one w dużej mierze o kondycji sił zbrojnych i możliwości realizowania przez nie strategicznych celów wojny. Spośród wojen mu współczesnych, jedynie konflikt rosyjsko-japoński lat 1904–1905 postrzegał jako mało istotny z punktu widzenia sztuki wojennej⁵.

Dość oryginalnie i nowatorsko zaprezentował Sigismund von Schlichting problematykę dowodzenia. Analizował wariant dowodzenia kilkoma armiami na teatrze działań wojennych. Rozpatrywał dość ciekawy scenariusz. Zakładał mianowicie, że armie będą przemieszczać się po oddzielnych, choć – co podkreślał – zbieżnych marszrutach, ale dla stoczenia bitwy będą koncentrowane w jednym rejonie. W tym względzie bazował na wypracowanym przez Helmutha von Moltke (starszego) wariantcie, realizowanym w wojnie prusko-austriackiej 1866 roku.

Zajmując się problemami sztuki wojennej Schlichting utwierdził się w przekonaniu, że właściwie nie jest ona, ani niezmienna, ani wieczna. Co do strategii to uważał, że niewątpliwie jest ona kreowana przez uwarunkowania polityczno-strategiczne i środki walki, będące w dyspozycji podmiotów sceny politycznej. Logika strategii w pewnym sensie jest po-

⁴ L. Wyszczelski, *Historia...* cit., s. 184.

⁵ J.D. Hughes, s. 250–277.

nadczasowa i niezmienna. Ewolucji ulegają, co najwyżej metody służące realizacji nakreślonych celów⁶.

Oceniając dorobek teoretyczny Sigismunda von Schlichtinga, nie sposób pominąć jego wkładu w rozwój teorii operacji. W książce: *Taktische und strategische Grundsätze der Gegenwart*, opublikowanej w 1898 stwierdził, że *operacja i bitwa nie stanowią już oddzielnych aktów, jak to było pod Austerlitz⁷, a także pod Pruską Hławą⁸ i Frydlandem⁹. Działania bez przerwy przechodzą jedno w drugie, a taktyka czerpie siły z całej, leżącej poza nią operacji. Odpowiednia do tego decyzja dowódcy odnośnie organizacji bitwy, która stanowi jej ostatni akt [operacji – T.K., J.Ś.], to uzgodnienie współdziałania różnych rodzajów wojsk. Wynika więc, że Schlichting traktował bitwę jako integralną część operacji. Analiza jego twórczości wskazuje jednoznacznie, że dostrzegał poważne zmiany zachodzące w sztuce wojennej¹⁰.*

⁶ L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 184.

⁷ Austerlitz – obecnie Sławków, miasto w Czechach. 2 grudnia 1805 r. doszło do bitwy wojsk cesarza Napoleona dysponującego armią liczącą 75 tysięcy żołnierzy z wojskami austriacko-niemieckimi cesarza Franciszka I i cesarza Aleksandra I, liczącymi ok. 90 tysięcy żołnierzy. Bitwa przeszła do historii jako tzw. *bitwa trzech cesarzy*. Świetnie dowodzone przez Napoleona wojska francuskie odniosły wielkie zwycięstwo.

⁸ Bitwa pod Hławą Pruską miała miejsce 8 lutego 1807 r. W bitwie tej Rosjanie stracili więcej niż jedną trzecią swoich wojsk. Duże straty poniósł też Napoleon. Po zarządzeniu odwrotu przez dowodzącego armią rosyjską gen Leontija Bennigseną Napoleon ogłosił komunikat o zwycięstwie wojsk francuskich.

⁹ Bitwa pod Frydlandem miała miejsce 14 czerwca 1807 r. Przeciwno 82 tysiącom żołnierzy i 400 działom rosyjskiej armii gen. Bennigseną Napoleon wystawił 67 tysięcy żołnierzy i 200 dział. Francuzi zdołali odciąć wycofującym się Rosjanom drogę na Frydland. Całkowitej klęsce wojsk rosyjskich zapobiegło opóźnienie oczekiwanego przez Napoleona Korpusu marszałka Neyą i akcja armii pruskiej, która przyszła z pomocą wojskom rosyjskim. Straty francuzów wynosiły ok. 18 tysięcy zabitych i rannych, straty pokonanych zaś 25 tysięcy.

¹⁰ H. Hermann, op. cit., s. 93–94.

Jego zdaniem problem włączenia bitwy do operacji traktować należy jako aksjomat pola walki. Co ważne w treści operacji, oprócz manewru i bitwy widział także inne elementy. Były to przede wszystkim przegrupowania, prowadzone w celu stworzenia przewagi na nowych kierunkach. Podkreślał również znaczenie uderzenia masą wojsk i ogniem, a także walkę mniejszych zgrupowań. Na taktykę, która dotyczy sposobu prowadzenia bitew, patrzył przez pryzmat jej powiązań z operacją, próbując ustalić w jaki sposób czerpie ona siły z operacji (przegrupowań, manewrów). Poglądy Schlichtinga na problematykę operacji są dość bliskie dzisiejszemu spojrzeniu na tę kwestię.

Oryginalność jego poglądów jest jeszcze bardziej widoczna, gdy jego postrzeganie operacji zderzy się ze stanem ówczesnej wiedzy, zawartej chociażby w wydany w 1911 roku w Niemczech leksykonie wojskowym. Pod hasłem operacja zapisano tam, że są *to ogólnie wszystkie ruchy (przemieszczenia) wojsk, które prowadzą do rozstrzygnięcia*. Pojęcie operacja zatem jest tożsame z ruchem, przemieszczeniem, manewrem. Anachronizm tak zaprezentowanego stanowiska, który wcale nie był wówczas odosobniony, jest aż nazbyt widoczny¹¹.

Dorobek generała Sigismunda von Schlichtinga w zakresie operacji wojsk lądowych w europejskiej myśli wojskowej stanowi interesujący obszar badawczy. Bez przeanalizowania go trudno w pełni zrozumieć rozwijającą się na Starym Kontynencie problematykę dotyczącą operacyjnego wymiaru walki zbrojnej.

---

¹¹ Ibidem.

Ich habe die Freiheit der Wissenschaften nicht nur als ein Recht, sondern als eine Pflicht angesehen. Die Wissenschaften sind die Grundlage der menschlichen Kultur, und es ist die Aufgabe der Regierung, sie zu fördern und zu schützen. In der Zeit der Aufklärung wurde die Freiheit der Wissenschaften als ein Recht angesehen, das jedem Menschen zuerkannt werden sollte. In der Zeit der Romantik wurde die Freiheit der Wissenschaften als eine Pflicht angesehen, die jedem Menschen auferlegt werden sollte. In der Zeit der Neuromantik wurde die Freiheit der Wissenschaften als ein Recht angesehen, das jedem Menschen zuerkannt werden sollte. In der Zeit der Gegenwart wurde die Freiheit der Wissenschaften als eine Pflicht angesehen, die jedem Menschen auferlegt werden sollte.

Ich habe die Freiheit der Wissenschaften nicht nur als ein Recht, sondern als eine Pflicht angesehen. Die Wissenschaften sind die Grundlage der menschlichen Kultur, und es ist die Aufgabe der Regierung, sie zu fördern und zu schützen. In der Zeit der Aufklärung wurde die Freiheit der Wissenschaften als ein Recht angesehen, das jedem Menschen zuerkannt werden sollte. In der Zeit der Romantik wurde die Freiheit der Wissenschaften als eine Pflicht angesehen, die jedem Menschen auferlegt werden sollte. In der Zeit der Neuromantik wurde die Freiheit der Wissenschaften als ein Recht angesehen, das jedem Menschen zuerkannt werden sollte. In der Zeit der Gegenwart wurde die Freiheit der Wissenschaften als eine Pflicht angesehen, die jedem Menschen auferlegt werden sollte.

Ich habe die Freiheit der Wissenschaften nicht nur als ein Recht, sondern als eine Pflicht angesehen. Die Wissenschaften sind die Grundlage der menschlichen Kultur, und es ist die Aufgabe der Regierung, sie zu fördern und zu schützen. In der Zeit der Aufklärung wurde die Freiheit der Wissenschaften als ein Recht angesehen, das jedem Menschen zuerkannt werden sollte. In der Zeit der Romantik wurde die Freiheit der Wissenschaften als eine Pflicht angesehen, die jedem Menschen auferlegt werden sollte. In der Zeit der Neuromantik wurde die Freiheit der Wissenschaften als ein Recht angesehen, das jedem Menschen zuerkannt werden sollte. In der Zeit der Gegenwart wurde die Freiheit der Wissenschaften als eine Pflicht angesehen, die jedem Menschen auferlegt werden sollte.

Ich habe die Freiheit der Wissenschaften nicht nur als ein Recht, sondern als eine Pflicht angesehen. Die Wissenschaften sind die Grundlage der menschlichen Kultur, und es ist die Aufgabe der Regierung, sie zu fördern und zu schützen. In der Zeit der Aufklärung wurde die Freiheit der Wissenschaften als ein Recht angesehen, das jedem Menschen zuerkannt werden sollte. In der Zeit der Romantik wurde die Freiheit der Wissenschaften als eine Pflicht angesehen, die jedem Menschen auferlegt werden sollte. In der Zeit der Neuromantik wurde die Freiheit der Wissenschaften als ein Recht angesehen, das jedem Menschen zuerkannt werden sollte. In der Zeit der Gegenwart wurde die Freiheit der Wissenschaften als eine Pflicht angesehen, die jedem Menschen auferlegt werden sollte.

ALFRED VON SCHLIEFFEN (1833–1913)

Alfred von Schlieffen z pochodzenia był Meklemburczykiem¹. Urodził się 28 lutego 1833 roku. W wieku 21 lat wstąpił do armii pruskiej. W 1863 roku został skierowany do Sztabu Generalnego na stanowisko oficera do zleceń. W czasie wojny prusko-austriackiej 1866 roku, w stopniu kapitana, wziął udział w bitwie pod Sadową. W wojnie francusko-pruskiej (1870–1871) służył w sztabie Wielkiego Księcia Meklemburskiego. Podczas toczonych wówczas walk zasłynął jako dobry organizator działań operacyjnych. W latach 1876–1884 był dowódcą kawalerii i członkiem Wielkiego Sztabu Generalnego. Kolejne lata jego służby związane były z działalnością sztabową. I tak w 1884 roku został wyznaczony na stanowisko szefa oddziału w Sztabie Generalnym, a cztery lata później objął stanowisko Generalnego Kwatermistrza i stał się zastępcą szefa Wielkiego Sztabu Generalnego. W 1891 roku Schlieffen został szefem niemieckiego Sztabu Generalnego². Funkcję tę sprawował do grudnia 1905 roku, kiedy został zdymisjonowany przez cesarza Wilhelma II³.

---

¹ B.H. Liddell-Hart, *Karmazynowe Bractwo. Generałowie Wehrmachtu*, Kraków–Miedzydroje 2006, s. 23.

² W 1903 r. Alfred von Schlieffen otrzymał awans na generała-pułkownika.

³ Wilhelm II (1859–1941) – ostatni niemiecki cesarz i król Prus. Tron niemiecki objął w 1888 r. po śmierci swojego dziada Wilhelma I. Jedną z jego pierwszych decyzji politycznych było zdymisjonowanie kanclerza Otto von Bismarcka. Był zwolennikiem polityki wojennej, prowadzonej w latach 1914–1918. W wyniku tzw. rewolucji listopadowej 1918 r. abdykował i wyjechał do Holandii. Rezydował w Amerongen, a potem w Doorn. Na wygnaniu poświęcił się m.in. działalności pisarskiej (*Pamiętniki*).

Pełniąc obowiązki szefa Sztabu Generalnego, Schlieffen dał się poznać jako znakomity organizator pracy sztabowej oraz twórca planów operacyjnych i strategicznych. Jego doświadczenie i wiedza była wysoko oceniana w środowisku oficerów sztabowych. Mając gruntowne wykształcenie dbał również o poziom intelektualny oficerów sztabu. Określał zakres potrzebnych umiejętności oficerów sztabowych i egzekwował je podczas sprawdzianów. Owe sprawdziany polegały między innymi na tym, że Schlieffen corocznie osobiście uczestniczył w egzaminach końcowych w Akademii Wojennej, zadając każdemu absolwentowi pytanie z zakresu dowodzenia związkiem operacyjnym. Schlieffen sprawdzał logiczność rozumowania i dojrzałość operacyjną oficerów. Najlepszych z nich zatrudniał w Sztabie Generalnym⁴. Praca sztabowa i zagadnienia wojny absorbowały go do końca. Warto się więc zastanowić, co spowodowało, że ten nietuzinkowy sztabowiec, zasłużony i zdolny żołnierz musiał niespodziewanie opuścić stanowisko szefa Sztabu Generalnego? Prawdopodobną przyczyną dymisji Schlieffena, była niechęć do jego osoby kręgów politycznych i przemysłowych. Nałożył się na to stosunek samego cesarza, który ulegał wpływom wspomnianych środowisk. Zarzewiem konfliktu było niedocenianie przez Schlieffena roli niemieckiej Marynarki Wojennej. Będąc zwolennikiem rozbudowy głównie sił lądowych, pomijał znaczenie floty morskiej. Miejsce Schlieffena zajął generał Helmuth von Moltke (młodszy)⁵.

Schlieffen prognozując przyszłe działania zbrojne duży nacisk kładł na decydujące starcie. Dla jego przeprowadzenia poszukiwał najlepszych rozwiązań. Studiując historię wojen

---

⁴ J. Orzechowski, op. cit., t. II, op. cit., s. 24.

⁵ Helmuth von Moltke (młodszy) (1848–1916) – generał niemiecki, uczestnik wojny francusko-niemieckiej (1870–1871). W latach 1906–1914 szef niemieckiego Sztabu Generalnego. Po przegranej bitwie nad Marną usunięty z tego stanowiska, w 1915 r. mianowany zastępcą szefa Sztabu Generalnego.

doszedł do przekonania, że aby osiągnąć zwycięstwo należy postępować według scenariusza, jaki 2 sierpnia 216 roku p.n.e. zastosował Hannibal⁶ pod Kannami. Owe podwójne *kanneńskie kleszcze* miały stanowić najlepszy sposób dla osiągnięcia sukcesu w decydującej bitwie. Było to myślą przewodnią opracowywanego przez niego planu działań armii niemieckiej. Konstruując plan wojny, zakładał on w pierwszej kolejności wykonanie uderzenia na Francję, poprzez terytorium Belgii i Luksemburga. Francuski system twierdz zagradzał bowiem główną i zarazem najkrótszą drogę prowadzącą do Paryża. Schlieffen postanowił więc obejść tę linię obronną. Uważał, że dopiero pokonaniu zachodniego sąsiada można będzie zaatakować Rosję, która mając nienajlepszą sieć komunikacyjną, potrzebować będzie około 6 tygodni do ofensywnego rozwinięcia wojsk. Terytorium rosyjskie, gdyby kolejność ataku została zmieniona, mogło wciągnąć wojska niemieckie w *swoje przestrzenie* i udaremnić błyskawiczne rozbitcie wojsk rosyjskich. Spowolnienie działań armii niemieckiej mogłaby wykorzystać Francja i zaatakować terytorium Rzeszy. Na jednocze-

---

⁶ Hannibal Barkas (247–183/182 p.n.e.) – dowódca wojsk kartagińskich w czasie drugiej wojny punickiej. Dowództwo nad siłami kartagińskimi objął w 221 r. p.n.e., po śmierci Hazdrubala. Poszerzał kartagińskie posiadłości w Hiszpanii. W 218 r. p.n.e. zajął sprzymierzony z Rzymem Sagunt. Na czele 40-tysięcznej armii, przez Alpy, wyruszył do Italii. Zadał Rzymowi wiele klęsk, przede wszystkim nad jeziorem Trazymeńskim – 24 czerwca 217 r. p.n.e. i pod Kannami – 2 sierpnia 216 r. p.n.e. Nie zajął jednak Rzymu. W 204 r. p.n.e. Scypion Afrykański działania wojenne przeniósł na teren Afryki, zmuszając Hannibala do wycofania się z Italii i w bitwie pod Zamą – 12 października 202 r. p.n.e. pokonał Hannibala. Kartagina utracił swoje posiadłości poza Afryką i musiała zapłacić kontrybucję. Hannibal udał się na wschód i schronił na dworze Antiocha III. Stamtąd uciekł do Bitynii, gdzie popełnił samobójstwo.

sne zaś prowadzenie wojny na dwóch frontach ówczesne Niemcy nie były gotowe⁷.

Główne zadanie, w ataku na Francję, miało wykonać prawe skrzydło niemieckie. Tworzące je wojska po dokonaniu obejścia przez terytorium Belgii, Luksemburga oraz południowej części Limburgii (prowincja holenderska), miały wejść do północnej Francji, na tyły zgrupowania armii francuskiej. Następnie po przekroczeniu dolnej Sekwany, skierować się na wschód i okrążyć armię francuską (*kleszcze*). Tę koncepcję działań Schlieffen wyłożył na przełomie 1898 i 1899 roku w memoriale, który uważany jest za *pierwszy plan Schlieffena*⁸. W kolejnych latach Schlieffen wielokrotnie modyfikował swój plan. W wyniku tych prac powstało kilka jego wariantów, które określają daty roczne: 1893–1894 – wariant wstępny, powstały jeszcze przed opracowaniem tak zwanego *planu pierwszego*; 1899–1900 – wariant modyfikujący założenia *planu pierwszego*, wariant z lat 1900–1903 i ostatni wariant z lat 1905–1906, będący podstawą do sporządzenia ostatecznej wersji planu wojny. Korekty dokonane w poszczególnych wersjach planu nie zmieniały jednak jego istoty. Konstruuąc ostatni wariant planu wojny, Schlieffen postanowił sprawdzić jego założenia w praktyce. W 1905 roku zorganizował podróż połową, w trakcie której rozpatrywano trzy warianty sytuacji operacyjno-strategicznej. Każdy z nich zakładał prowadzenie obrony operacyjnej systemem manewrowym, na wypadek ataku francuskiego⁹.

Pomimo odejścia na emeryturę, Schlieffen nadal żywo interesował się pracami Sztabu Generalnego. Wyrazem tego może być artykuł opublikowany w *Deutsche Revue*, w którym *anonimowy autor* zaprotełstował ostro przeciwko zmianom

---

⁷ B.W. Tuchman, op. cit., s. 39. Francja została uznana za główny cel ataku niemieckiego w memoriale Schlieffena z 1892 r. Por. J. Pajewski, op. cit., s. 130.

⁸ J. Pajewski, op. cit., s. 131.

⁹ D.E. Showalter, op. cit., s. 54–59 i 99–100.

wprowadzonym do planu wojny przez Helmutha von Moltkego (młodszeo). Mimo, że autor był bezimienny, szybko rozszyfrowano, że artykuł ten wyszedł spod pióra Schlieffena. Przemawiała za tym ostra krytyka wypaczenia przez nowego szefa Sztabu Generalnego idei *kolosalnych Kann*¹⁰. Ostatnią aktualizację do swojego planu wprowadził Schlieffen jeszcze w 1912 roku. Nie została ona jednak uwzględniona przez Moltkego¹¹. 4 stycznia 1913 roku Schlieffen zmarł. Do końca pozostał wierny *idei kanneńskiej*, zresztą ostatnie słowa, które wypowiedział na łóżu śmierci brzmiały: *Musi dojść do walki. Ale koniecznie wzmocnijcie prawe skrzydło*¹². *Wielkie Kanny* były największym pragnieniem Schlieffena. Tytuł *Kanny (Cannae)* noszą też wydane w 1925 roku jego wspomnienia¹³.

Co pozostało z *schlieffenowskiej idei Kann* i jaki wpływ miała ona na późniejsze teorie wojenne i działania zbrojne? Odpowiadając na to pytanie należy zauważyć, że zasadnicza treść poglądów Schlieffena wyrażała się w twierdzeniu, że wojny można wygrywać nie przez długotrwałe *ścieranie* sił przeciwnika, ale przez zdecydowanie manewrową strategię i właściwe rozegranie decydujących bitew. Schlieffenowską myśl kultywowało w okresie międzywojnia niemieckie Dowództwo Wojsk Lądowych¹⁴.

Na niemieckiej doktrynie wojennej lat trzydziestych ubiegłego stulecia zaważyło przekonanie o nieprzemijającej wartości teorii Schlieffena, która miała stać się podstawą rozgrywania operacji wojennych. Oprócz manewru kanneńskiego szczególnie podkreślana była jego idea wojny manewrowej, która stała się jednym z paradygmatów *Blitzkriegu*. Propono-

¹⁰ B.W. Tuchman, op. cit., s. 68–69.

¹¹ M. Gilbert, op. cit., s. 54.

¹² B.W. Tuchman, op. cit., s. 46.

¹³ A. von Schlieffen, op. cit.

¹⁴ W. Kozaczuk, Wehrmacht 1933–1939. Rozbudowa sił zbrojnych Trzeciej Rzeszy jako narzędzia presji, ekspansji terytorialnej i wojny, Warszawa 1978, s. 376.

wane przez niego rozwiązania stanowiły też podstawę efektywności niemieckich sił zbrojnych w początkowym okresie II wojny światowej. Efektywność ta zasadzała się nie tylko na przewadze materiałowo-technicznej, ale na metodach organizacji pracy sztabowej i dowodzenia.

Zdaniem Schlieffena, przy ciągle wzrastającej sile ognia, zwycięstw nie można osiągać tylko w starciach frontalnych. Należy przede wszystkim uderzać w czułe i odsłonięte skrzydła oraz linie komunikacyjne wojsk nieprzyjacielskich. Logiczną konsekwencją tego była idea całkowitego okrążenia, według wzorów klasycznych (Kanny). Potwierdziła ją chociażby operacja Paula von Hindenburga¹⁵ i Ericha von Ludendorffa¹⁶, przeprowadzona w sierpniu 1914 roku w Prusach Wschodnich i zakończona zwycięską bitwą operacyjną, stoczoną w dniach 21–29 sierpnia 1914 roku pod Tannenbergiem.

Ze schlieffenowską koncepcją *Vernichtungsgedanke* (zniszczenia) związany jest postulat uzyskania rozstrzygnięcia jednym potężnym uderzeniem, co w prosty sposób przekłada się na wojnę błyskawiczną. Aby osiągnąć cel bitwy, dowódca musi umieć łączyć upór z elastycznym wyszukiwaniem odpowiednich środków. Musi więc on wiedzieć nie tylko, jak długo powinien trwać przy pierwotnym zamiarze, ale również, w jaki sposób i kiedy go zaniechać. To szczególne połączenie upor

---

¹⁵ Paul von Hindenburg (1847–1934) – feldmarszałek niemiecki. W latach 1900–1911 dowodził 28. Dywizją Piechoty a następnie 4. Korpusem Armijnym. W 1914 r. objął dowództwo 8. Armii i odniósł zwycięstwo w bitwie pod Tannenbergiem i nad Jeziorami Mazurskimi. W latach 1916–1918 był szefem Sztabu Generalnego i faktycznym Naczelnym Dowódcą Sił Zbrojnych. W latach 1925–1934 pełnił urząd prezydenta Republiki Weimarskiej.

¹⁶ Erich von Ludendorff (1865–1937) – generał niemiecki, w latach 1908–1914 szef oddziału operacyjnego Sztabu Generalnego, a następnie (1916–1918) zastępca szefa Sztabu Generalnego. 25 października 1918 r. ustąpił z zajmowanego stanowiska z uwagi na niepowodzenia wojsk niemieckich na froncie zachodnim.

w osiągnięciu wytkniętego celu z elastycznością w sposobach i środkach, zwane *strategią środków*, czy też *strategią bez systemu* starano się wpoić niemieckim dowódcom. Połączenie idei radykalnego rozstrzygnięcia za jednym uderzeniem i *uporczywie elastycznej strategii* stanowiło oryginalną cechę niemieckiej myśli wojskowej trzeciej dekady dwudziestego stulecia¹⁷. Inną cechą charakteryzującą rozważania teoretyczne Schlieffena była koncepcja *całościowego poglądu na przeciwnika i sytuację* (*Totale Anschauung des Gegners und der Lage*). Jej myślą przewodnią był nakaz oceny sytuacji militarnej (strategicznej, operacyjnej, taktycznej), nie jako zespołu odizolowanych od siebie faktów, ale jako organicznej całości, z której dowódca miał wydobyć tkwiące w niej szanse i wykorzystać je w procesie *twórczego rozwiązania*. Prowadziło to do potrzeby wyznaczenia tak zwanego punktu ciężkości (*Schwerpunkt*), uważanego za główny kierunek działań. W latach trzydziestych XX wieku niemiecka myśl wojskowa, bazując na schlieffenowskim pojęciu *Vernichtungsgedanke* starała się znaleźć wszędzie możliwości rozstrzygającego rozwiązania. Tendencję tę zauważyć możemy zarówno w dziedzinie strategii, operacji, jak i taktyki. *Środki (punkty) ciężkości* starano się wprowadzić również w poszczególnych rodzajach wojsk, stąd mówiło się o *Infanterie-Schwerpunkt*, *Artilleristischer-Schwerpunkt*, czy *Technischer-Schwerpunkt*¹⁸.

W rozważaniach Schlieffena na plan pierwszy wysuwał się czynnik strategiczno-operacyjny, wpływając na utrwalenie w niemieckiej teorii wojskowej przekonania, że całość decyduje o części, a nie odwrotnie. Doskonała, holistyczna ocena sytuacji i stosownie do niej przeprowadzone działania powinny rekompensować błędy i niedociągnięcia, popełniane na niższych (taktycznych) szczeblach dowodzenia. Taki sposób my-

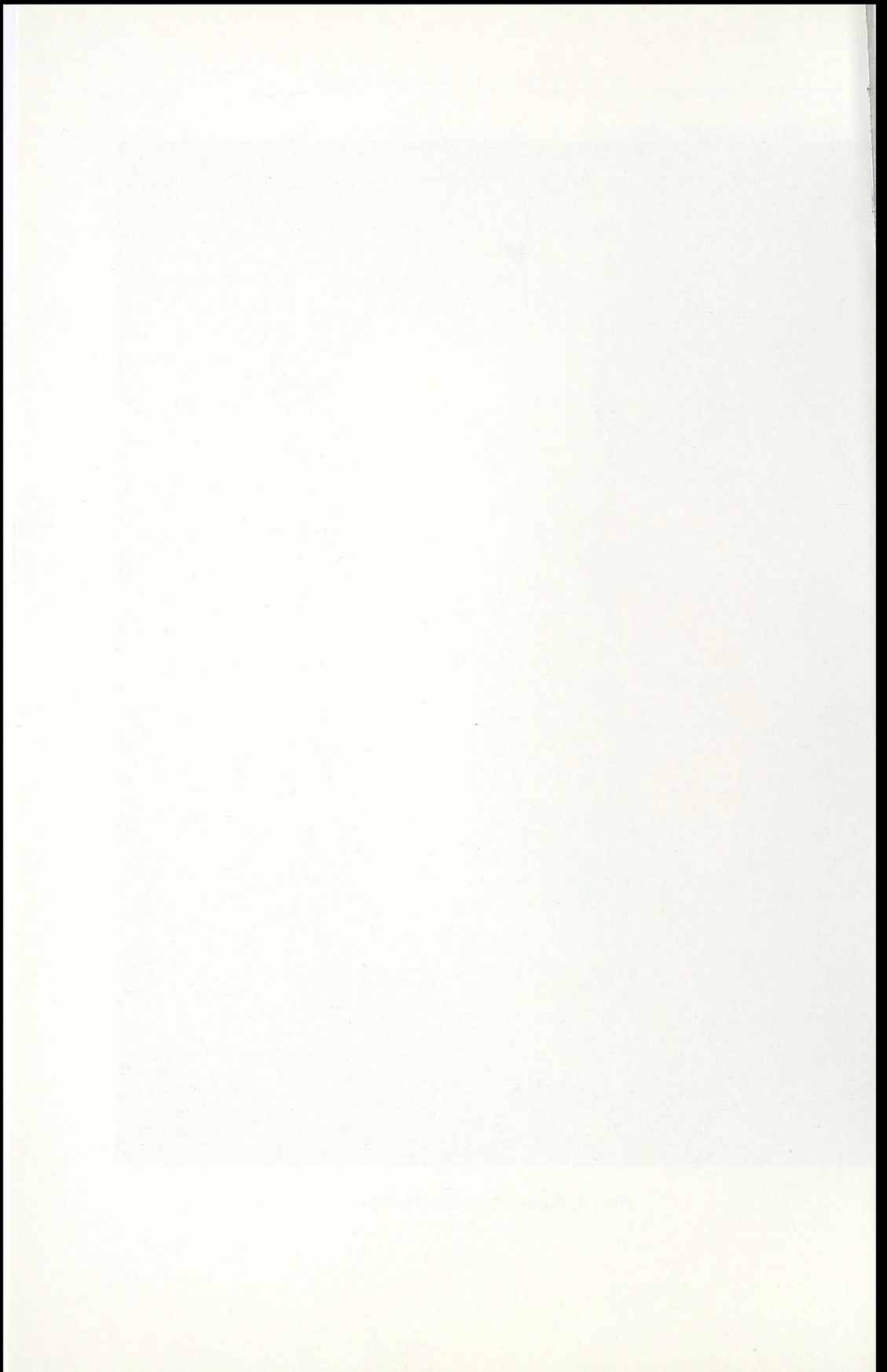
¹⁷ W. Kozaczuk, op. cit., s. 382.

¹⁸ Ibidem, s. 383.

ślenia przyznawał prymat strategii i działań operacyjnych przed taktycznymi. Teza ta jednak nie do końca sprawdziła się w II wojnie światowej, gdzie podstawą działań były operacje, dzięki którym osiągano cele strategiczne.

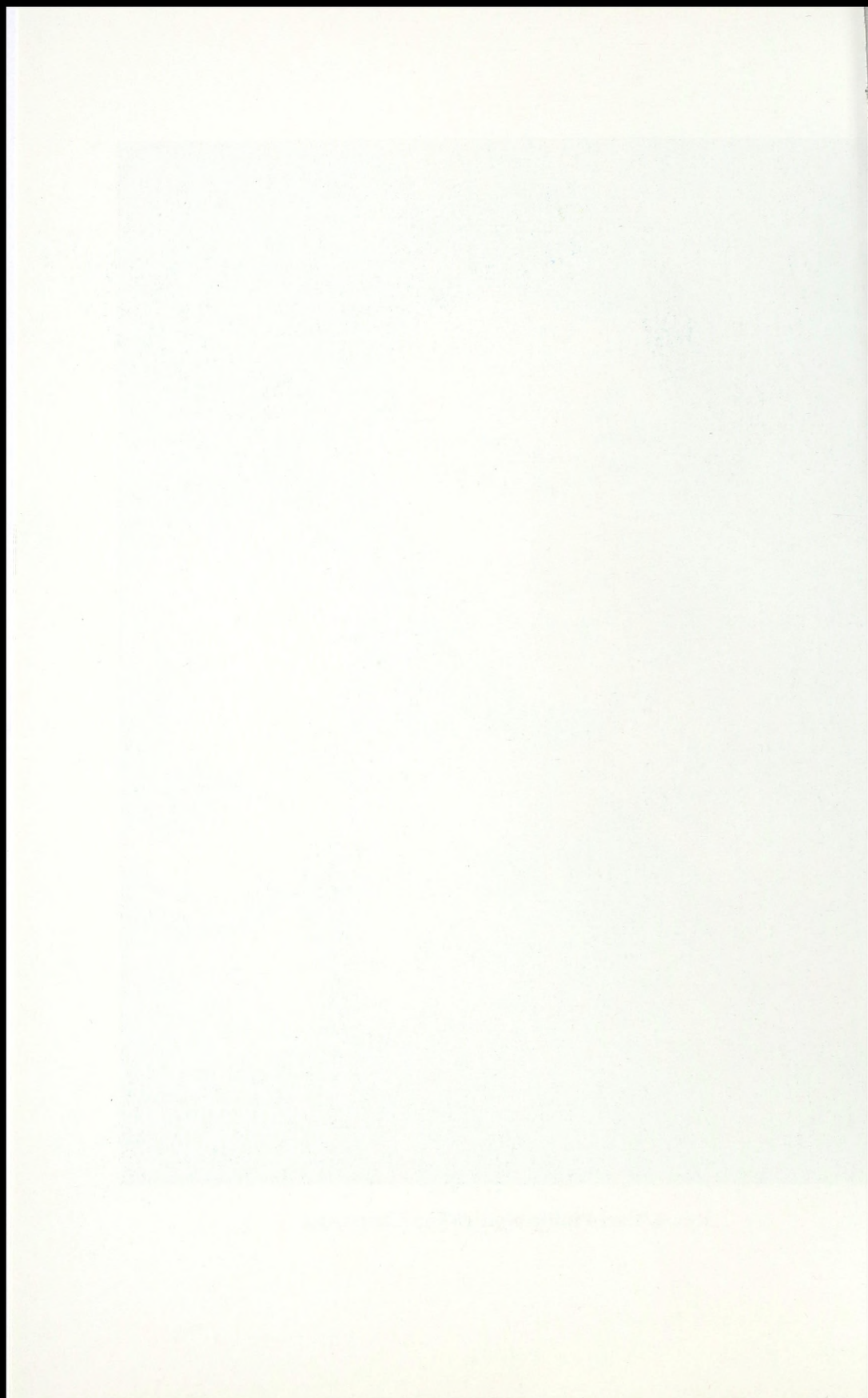

Rys. 3. Henri Antoine Jomini

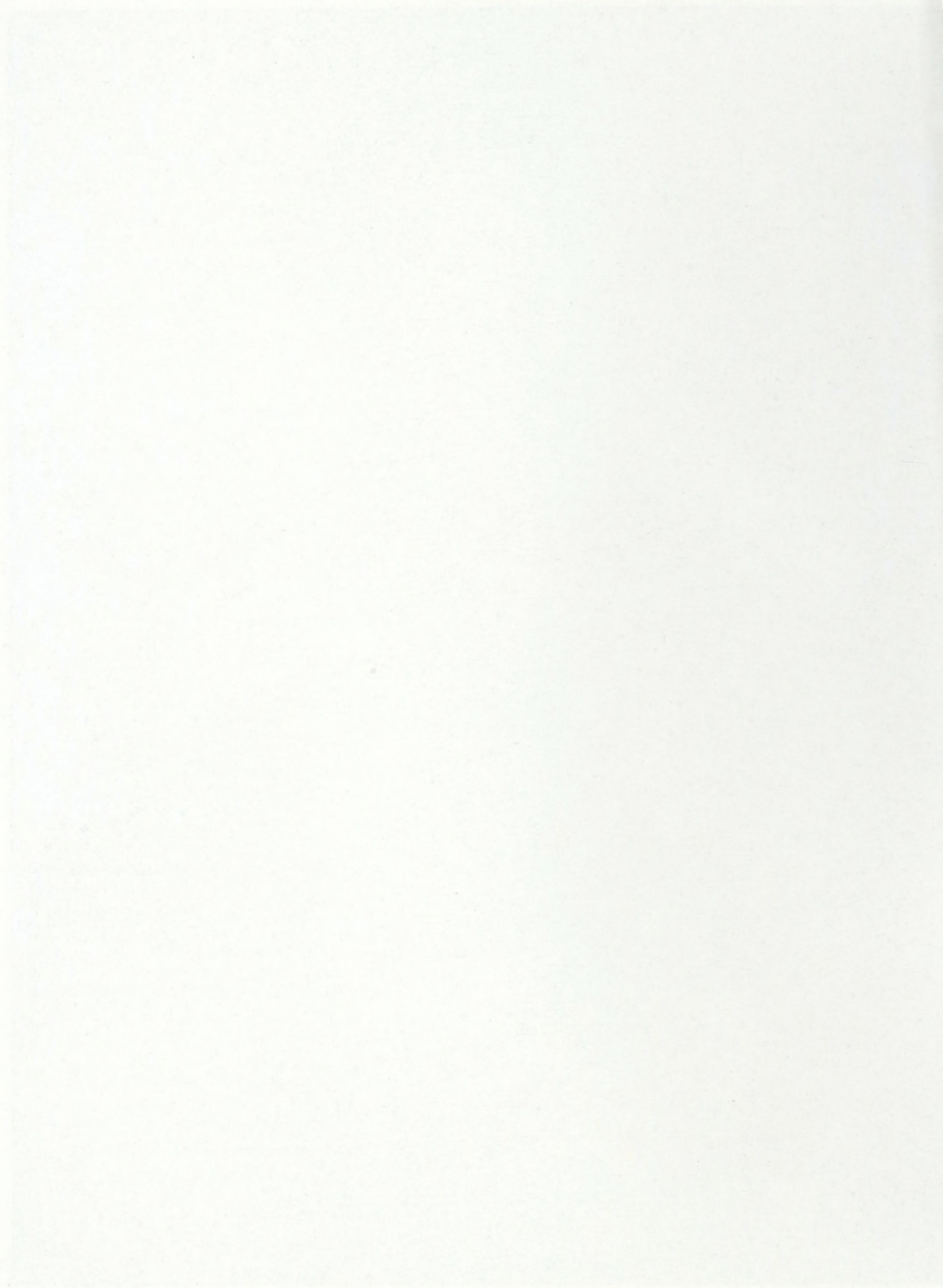

Rys. 4. Carl Phillip Gottlieb von Clausewitz

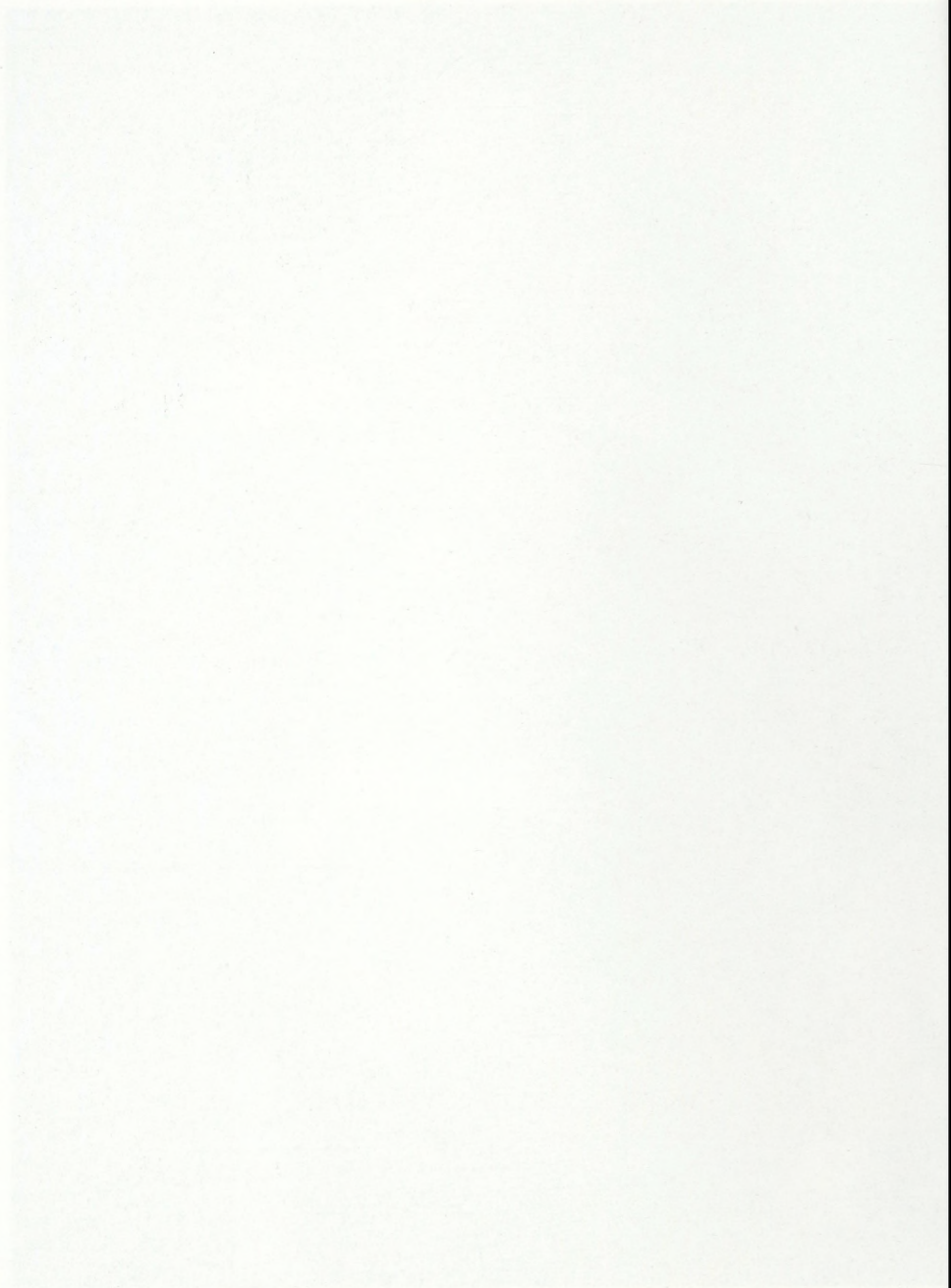
Rys. 5. Helmuth Carl Bernard von Moltke (starszy)

© 2000 by the Board of Regents of the University of Wisconsin System

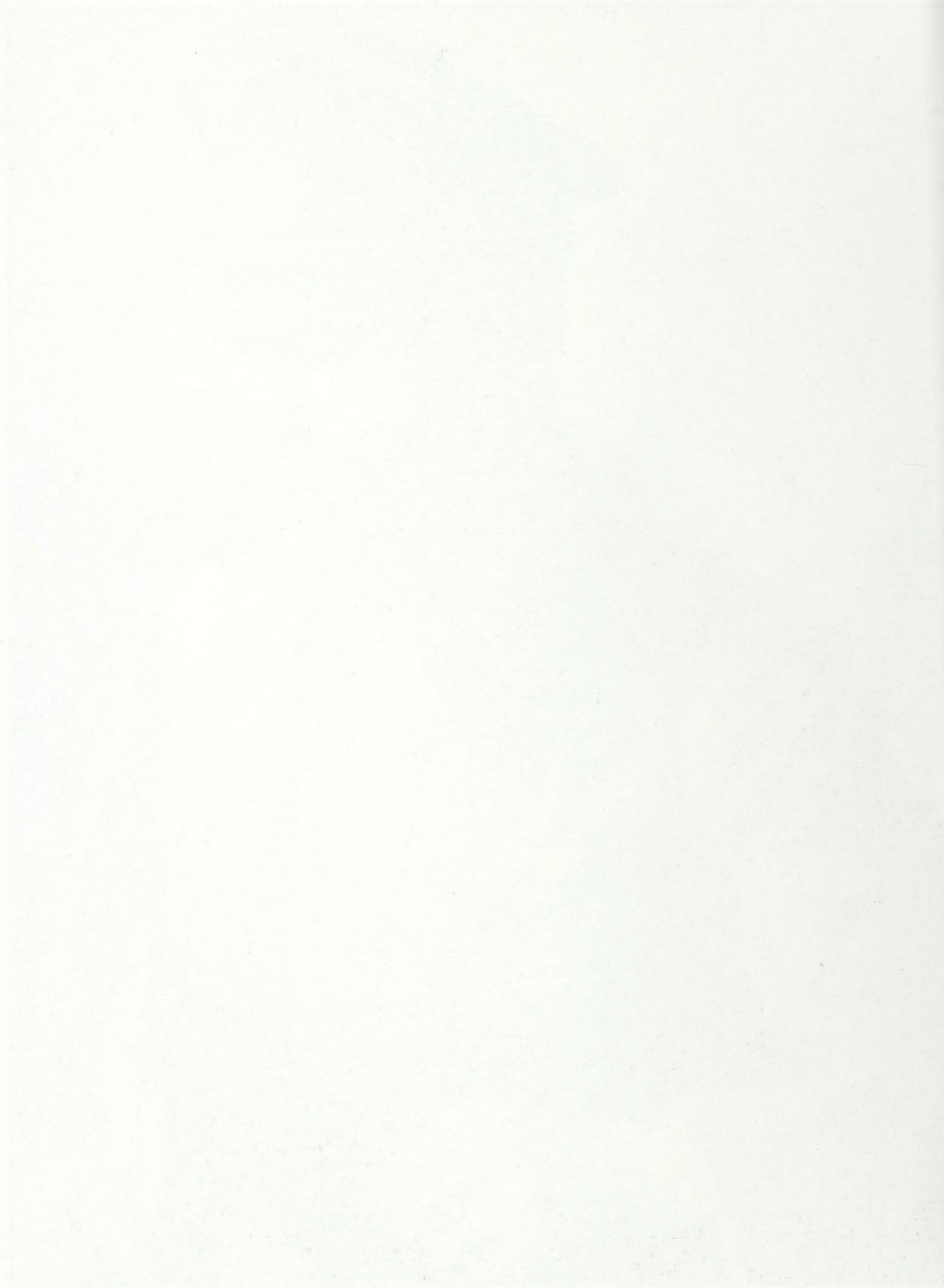
Rys. 6. Alfred von Schlieffen

Copyright © 2000 by [illegible]

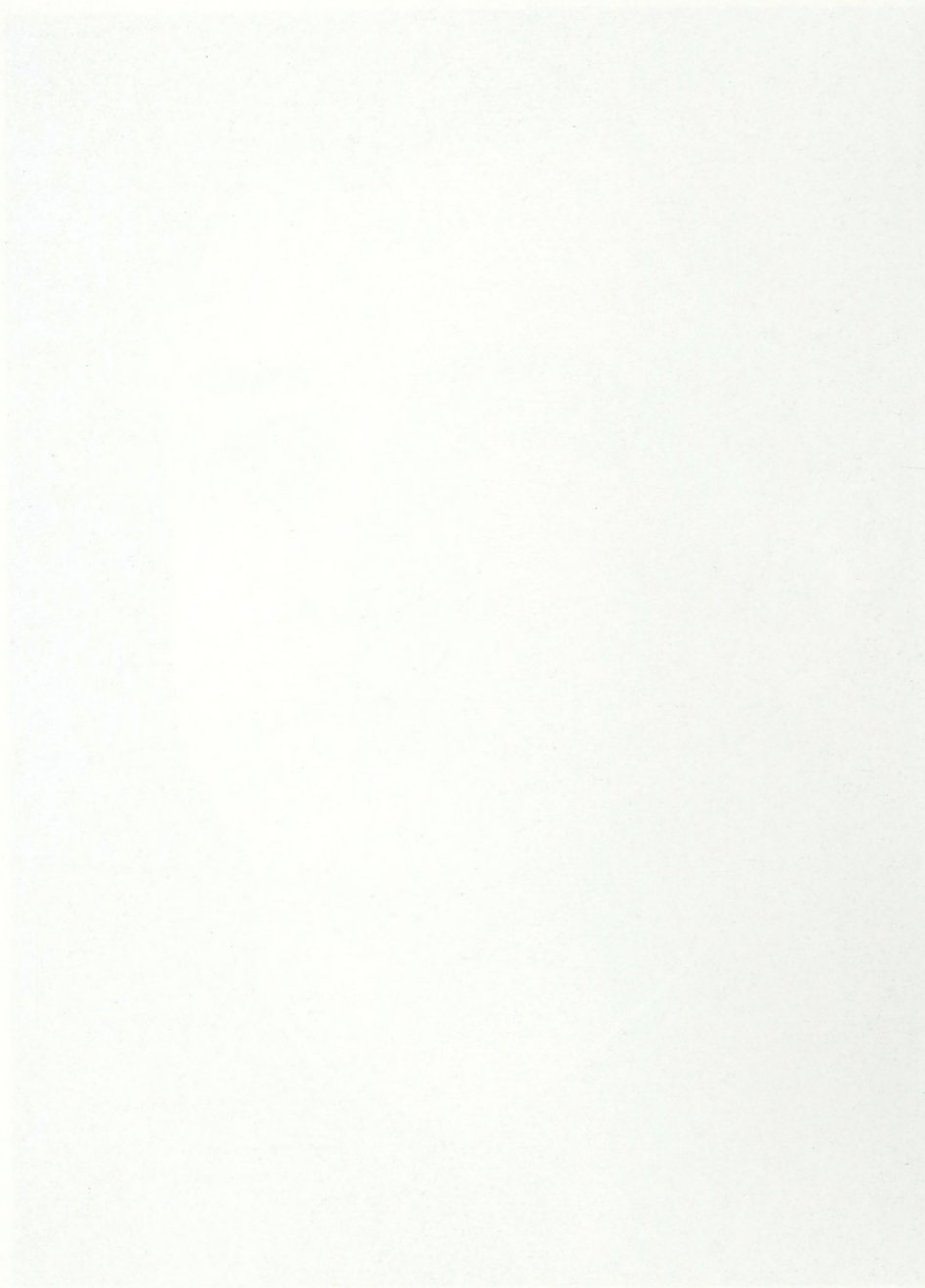

Rys. 7. Heinz Wilhelm von Guderian

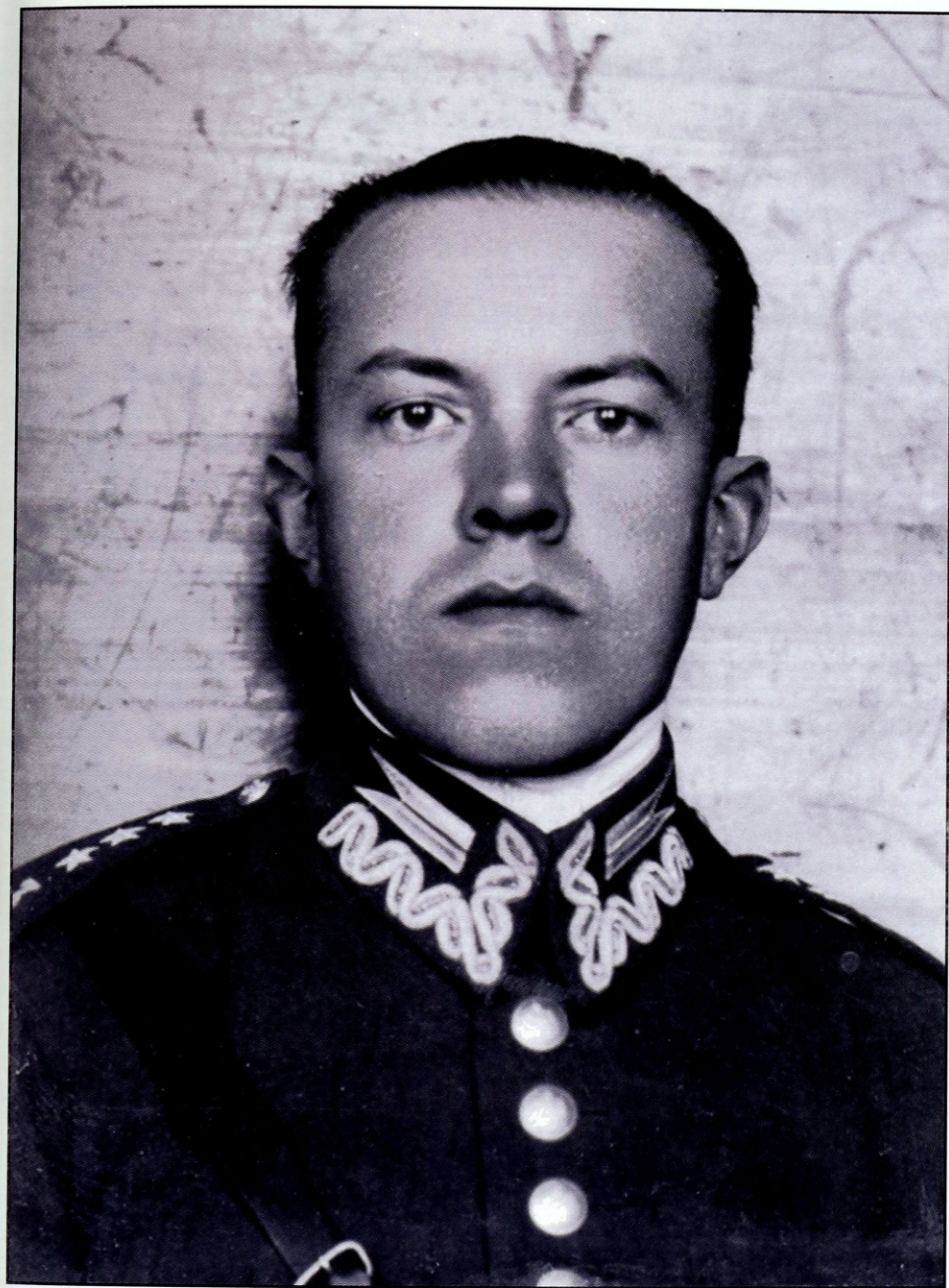

Rys. 8. Michail Nikolajewicz Tuchaczewski

Manuscript of the ...

Rys. 9. Stefan Mossor

**WILHELM LEOPOLD COLMAR
VON DER GOLTZ
(1843–1916)**

Wilhelm Leopold Colmar von der Goltz, feldmarszałek niemiecki i turecki pasza¹, teoretyk wojskowy, urodził się 12 sierpnia 1843 roku w Bielkenfeld w pobliżu Labiau w Prusach Wschodnich. Pochodził ze zubożałej rodziny szlacheckiej. W 1861 roku, mając 18 lat rozpoczął służbę wojskową. Otrzymał przydział do 5. pułku piechoty stacjonującego w Königsberg, obecny Kaliningrad. Trzy lata później został przeniesiony do Torunia. Stąd skierowano go na studia do Akademii Wojskowej w Berlinie. W 1866 roku wziął udział w wojnie prusko--austriackiej. W czasie prowadzonych działań militarnych został ranny pod Trautenau.

W roku następnym otrzymał przydział do oddziału topograficznego Sztabu Generalnego, kierowanego wówczas przez Helmutha von Moltke (starszego). W czasie wojny francusko-pruskiej 1870–1871 służył w sztabie dowódcy 2. Armii Pruskiej księcia Fryderyka Karola. Wziął udział między innymi w bitwach pod: Vionville, Gravelotte, Orleanem oraz podczas oblężenia Metz². Po zakończonej wojnie objął stanowisko wykładowcy w szkole wojennej w Poczdamie i został awansowany do stopnia kapitana. Wkrótce uzyskał przeniesienie do Biura

---

¹ Pasza – honorowy tytuł dostojników cywilnych (gubernatorów prowincji, wezyra) i wojskowych w imperium osmańskim. Używany także w tytułaturze lokalnych dynastii tureckich. Stawiany po imieniu lub nazwisku. Zniesiony w Turcji w 1934 r., w Egipcie w 1952 r., w Iraku w 1958 r. Okręg administracyjny podległy władzy paszy nosił nazwę paszałyku.

² Encyklopedia Britannica, op. cit., t. 14, s. 98.

Historycznego Sztabu Generalnego. W 1873 roku opublikował dwie rozprawy: *Die Operationem der II Armie bis zur Capitulation von Metz* i *Die Sieben Tage von Le Mans*. Analizował w nich działania prowadzone w czasie wojny francusko-pruskiej 1870–1871 roku. W latach 1878–1883 wykładał historię wojskowości w Akademii Wojskowej w Berlinie³.

W czerwcu 1883 został wysłany do Turcji w celu zreorganizowania armii tureckiej. Prace nad unowocześnieniem wojsk tureckich wraz z Musafferem-Paszą prowadził do roku 1895. Za wkład w modernizację armii tureckiej otrzymał tytuł paszy. Po powrocie do kraju w 1896 roku został awansowany do stopnia generała porucznika i wyznaczony dowódcą 5. Dywizji Piechoty, wkrótce objął obowiązki dowódcy korpusu, a następnie inspektora wojsk inżynieryjnych. W 1907 roku został inspektorem 6. Armii. Dwa lata później ponownie wyjechał do Turcji. W 1911 roku otrzymał awans do stopnia feldmarszałka. Wkrótce przeszedł w stan spoczynku. Obarczano go odpowiedzialnością za niepowodzenia armii tureckiej w prowadzonej w okresie od października 1912 do maja 1913 roku pierwszej wojnie bałkańskiej⁴.

---

³ Ibidem.

⁴ Wojny bałkańskie (1912–1913) – dwie wojny stoczone na Bałkanach o wyzwolenie i podział terytoriów, należących do Turcji. W 1912 r. w czasie wojny włosko-tureckiej o Trypolitanie, Bułgaria, Serbia, Grecja i Czarnogóra zawarły sojusz przeciw Austro-Węgrom i Turcji, wspierany przez państwa Ententy. Sojusznicy wysunęli wobec Turcji żądanie autonomii dla podległych jej krajów bałkańskich. Odmowa Turcji stała się pretekstem do wybuchu pierwszej wojny bałkańskiej w październiku 1912 r. W jej wyniku Turcja poniosła klęskę i utraciła Kretę oraz posiadłości bałkańskie do linii, łączącej Midye nad Morzem Czarnym z Enezem nad Morzem Egejskim. Tereny te, z wyjątkiem Albanii, zostały podzielone między sojuszników. Podział ten wywołał jednak spory wśród dotychczasowych aliantów i doprowadził do drugiej wojny bałkańskiej, zwanej też wojną międzysojuszniczą, która trwała od czerwca do sierpnia 1913 r. Wojnę zakończył traktat bukareszteński, podpisany 10 sierpnia 1913 r. Wojny bałkańskie doprowadziły do wyzwolenia Bałkanów spod panowania tureckiego, lecz jednocześnie stworzyły nowe napięcia między istniejącymi tam państwami i rywalizującymi o wpływy mocarstwami.

Po wybuchu I wojny światowej powrócił do służby wojskowej i w sierpniu 1914 roku objął stanowisko generała-gubernatora okupowanej przez Niemcy Belgii. W listopadzie tego roku został adiutantem osmańskiego sułtana Mehmeda V. Po przyłączeniu się Turcji do Państw Centralnych w kwietniu 1915 roku otrzymał dowództwo tureckiej 1. Armii, a w październiku tego roku 6. Armii. 22 listopada 1915 roku pod Ctesiphon udało mu się powstrzymać angielsko-hinduską armię dowodzoną przez generała Charlesa Townshenda⁵, a następnie zamknąć ją w Kut-El-Amara⁶ i po długim oblężeniu zmusić do

⁵ Charles Townshend (1860–1923) – brytyjski generał – kawalerzysta. W 1890 r. zasłynął kilkutygodniową obroną fortu Chitral (północno-wschodnie Indie) przed atakami miejscowych plemion. Następnie brał udział w kampanii sudańskiej i wojnie burskiej. Był również attache wojskowym w Paryżu. Podczas I wojny światowej walczył w Persji (obecnie Iran). Po kapitulacji podległych mu wojsk w Kut El-Amara (26 kwietnia 1916 r.) dostał się do niewoli tureckiej, w której pozostał do zakończenia wojny. Będąc jeńcem był szczególnie traktowany i zamieszkiwał w oddanej mu do dyspozycji willi na jednej z wysp Morza Marmara (w pobliżu Konstantynopola). W 1918 r. pod koniec wojny, władze tureckie próbowały wykorzystać jego osobę do nawiązania kontaktu z aliantami.

⁶ Kut El-Amara – obecnie miejscowość Al-Kut w Iraku. Podczas I wojny światowej przeciwdziałając zagrożeniu opanowania przez Państwa Centralne złóż ropy naftowej, położonych w południowo-zachodniej Persji, Brytyjczycy podjęli działania bojowe na terytorium obecnego Iraku. W obszar ten detaszowane zostały kontyngenty wojsk brytyjskich z Indii. 22 listopada 1914 r. Brytyjczycy opanowali Basrę, a pod koniec czerwca 1915 r. zdobyli Nassiriję. Licząc, że Turcy nie będą w stanie stawić skutecznego oporu, strona brytyjska postanowiła opanować Bagdad. Do działań tych wyznaczono siły ekspedycyjne pod dowództwem gen. Charles'a Townshend'a. 28 września 1915 r. Brytyjczycy zdobyli miejscowość Kut El-Amara. Do Bagdadu pozostało około 160 km. Prowadząc dalszą ofensywę wojska gen. Townshend'a dotarły na odległość zaledwie 35 km od Bagdadu. Tam w dniach 21–25 listopada 1915 r. stoczyły krwawą bitwę pod Sulejman Pak. Siły turecko-niemieckie dowodzone przez gen. Colmara von der Goltza liczyły około 30 000. Townshend rozporządzał zaledwie 10 000 żołnierzy. Batalia zakończyła się klęską Brytyjczyków, którzy stracili w niej około 4500 poległych i rannych. Resztki wojsk brytyjskich wycofały się do Kut El-Amara i tam okrążone skapitulowały po długotrwałej obronie 26 kwietnia 1916 r. Kut El-Amara oraz Bagdad zdobyli Brytyjczycy dopiero w marcu 1917 r.

poddania. Zmarł 19 kwietnia 1916 roku w Bagdadzie, w wieku 73 lat. Według oficjalnej wersji przyczyną zgonu był tyfus. Istnieją jednak przypuszczenia, że został otruty przez rewolucyjnie nastawionych *Młodych Turków*⁷.

Wilhelm Leopold Colmar von der Goltz należy do wybitnych pisarzy wojskowych. Ogłosił szereg rozpraw, które zyskały rozgłos. Jest autorem między innymi: *Krieg und Heerführung*; *Kriegführung*; *Der Thessalische Krieg*; *Ein Ausflug nach Macedonien*, *Anatolische Ausflug*. Za najważniejsze jego opracowanie uchodzi: *Das Volk in Waffen* z 1883 roku⁸.

Goltz rozważał wariant wojny błyskawicznej, w której zasadniczą formę działań będzie stanowiło uderzenie całością sił, w celu pokonania przeciwnika w generalnej bitwie, bez tworzenia odwodów. Idea ta w dużym stopniu nawiązywała do poglądów głoszonych przez feldmarszałka Helmutha von Moltke. Należy jednak zauważyć, że rezygnacja z tworzenia odwodów w sytuacji, gdy w Europie powszechny obowiązek służby wojskowej stanowił już pewien standard, stanowiła rozwiązanie nieco anachroniczne. Brakiem nowoczesności odznaczała się także koncepcja, którą spotkać można w jego

---

⁷ Młodoturcy (Jonturkler) – uczestnicy politycznego ruchu w imperium osmańskim końca XIX wieku i początku XX wieku. Celem ruchu było zjednoczenie wielonarodowego państwa na gruncie osmanizmu (jedność narodów i wyznań w ramach imperium bez uwzględnienia odrębności narodowej), przeprowadzenie reform politycznych na wzór europejski (przede wszystkim ustrój parlamentarny) i modernizacja kraju. Konflikty narodowościowe i klęska Turcji w wojnie z Włochami w 1911 r. przyczyniły się w 1913 r. do ustanowienia dyktatorskich rządów młodotureckiego triumwiratu, realizującego początkowo postępowe reformy. Polityka nacjonalizmu tureckiego zaostrzyła jednak konflikty narodowościowe, które znalazły ujście w krwawych represjach wobec ludności greckiej i ormiańskiej. Przystąpienie Turcji do I wojny światowej po stronie Państw Centralnych spowodowało, że rządy młodoturków zakończyły się klęską i rozpadem imperium osmańskiego w 1918 r.

⁸ Wojennaja Encykłopedija, op. cit., t. 2, s. 449; Encyklopedia wojskowa, op. cit., t. 3, s. 101.

wcześniejszych pracach, a dotycząca rozstrzygnięcia celów wojny w jednej generalnej bitwie. Niezasadność tych tez potwierdzały prowadzone ówczesnie wojny, szczególnie rosyjsko-turecka z lat 1877–1878, w której głębokość prowadzonych operacji, a także szerokość linii frontu sięgała nawet kilkuset kilometrów.

Colmar von der Goltz był przeciwnikiem masowych armii narodowych. Uważał, że najlepszym wojskiem jest armia zawodowa, stosunkowo nieliczna, profesjonalnie wyszkolona i wyposażona w nowoczesny sprzęt, a poza tym apolityczna. Najlepiej gdyby udało się doprowadzić do odizolowania jej od wpływów społeczeństwa. Jak zauważył profesor Wyszczelski, Colmar von der Goltz, podobnie jak Carl von Clausewitz był zwolennikiem teorii malejącej siły natarcia, zgodnie z którą wigor natarcia w miarę posuwania się w głąb pozycji nieprzyjacielskich maleje. Stanowisko to było konsekwencją jego poglądów na rolę i znaczenie odwodów. Dysponowanie odwodami i wprowadzanie ich w odpowiednim czasie do walki pozwalało na utrzymanie siły natarcia w głębi pozycji obronnych przeciwnika, a nawet na jej zwiększenie. Rozwiązanie zaproponowane przez niego nie odznaczało się nowatorstwem, co potwierdzała praktyka wojenna, wskazując jednoznacznie na konieczność posiadania silnych odwodów, jako zasadniczego warunku do osiągnięcia sukcesu na polu walki⁹.

Feldmarszałek był zwolennikiem teorii bezkompromisowego wyniszczenia przeciwnika przy użyciu dostępnych środków. Wojna w której nie przestrzega się żadnych ograniczeń, wynikających z podpisanych umów międzynarodowych, praw zwyczajowych, podporządkowując nadrzędnemu celowi – jakim jest ostateczne zwycięstwo cały potencjał ekonomiczny, militarny i ludzki jest wojną totalną. Nie używając co prawda nazwy, ani nie tworząc jej zwartej koncepcji, Goltz jest zaliczany do prekursorów teorii wojny totalnej¹⁰.

---

⁹ L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 183.

¹⁰ *Ibidem*, s. 295.

Analizując optymalny wariant manewru strategicznego w przyszłej wojnie Goltz obstawał za mało skomplikowanym, a jednocześnie bardzo efektywnym manewrem na jedno skrzydło. Jego realizacja była obwarowana pewnymi założeniami, a mianowicie *skrzydło wykonujące natarcie musi być dostatecznie silne, aby móc po rozbiciu przeciwstawiającego się mu wrogiego skrzydła przejść natychmiast do uderzenia na boki reszty sił przeciwnika. Następnie musi ono podczas wykonywania tego zadania mieć możliwość zachowania swych komunikacji. Na koniec, reszta frontu musi być w stanie związać wroga lub też, jeżeli pozwoli na to położenie ogólne wycofać się w tył, bez wywoływania tam niepożądanych skutków*¹¹.

Analizując przebieg wojny prusko-austriackiej z 1866 roku doszedł do wniosku, że wojna ta zamknęła pewien etap w rozwoju sztuki wojennej. W przyszłości, twierdził, konflikty zbrojne będą odznaczały się istnieniem frontów ciągłych, które trzeba będzie przełamywać, bowiem wojny rozpoczynać się będą od koncentracji wojsk wzdłuż granic państwowych. Konieczność ich przełamywania spowoduje zaś długotrwałe walki. Trzeba będzie prowadzić szereg operacji w różnym czasie i na różnej głębokości. Goltz dość precyzyjnie posługiwał się takimi terminami jak: kampania (Feldzug), operacja (Operations), walka (Kampf), bitwa (Schlacht) i bój (Befecht).

Wilhelm Leopold Colmar von der Goltz ma poważny wkład w teoretyczne uformowanie operacji. Opowiadał się za wojną, w toku której można będzie *prześledzić znaczne obszary działań, które pozostają ze sobą w ścisłym związku, bardziej niż wydarzenia je poprzedzające (...). Każda grupa takich działań składa się z szeregu przegrupowań, manewrów, bitew i nazywa się operacją. Zaś grupy operacji składające się na określony etap wojny nazywa się kampanią*¹².

¹¹ C. von der Goltz, *Kriegführung*, Berlin 1985, s. 62.

¹² Cyt. za H. Hermann, *op. cit.*, s. 190.

NIKOŁAJ PIOTROWICZ MICHNIEWICZ (1849–1927)

Nikołaj Piotrowicz Michniewicz, rosyjski generał, teoretyk i historyk wojskowy, urodził się 19 października 1849 roku w Tambowie. Po ukończeniu Konstantynowskiego Instytutu Geodezji w 1867 roku, mając 18 lat rozpoczął służbę wojskową. Dwa lata później ukończył Aleksandrowską Szkołę Wojskową. Jako porucznik i dowódca kompanii uczestniczył w latach 1877–1878 w wojnie rosyjsko-tureckiej¹. Po jej zakończeniu został skierowany na studia do Akademii Sztabu Generalnego. Studia ukończył w 1882 roku i przez najbliższe 10 lat zajmował szereg stanowisk sztabowych w Petersburskim Okręgu Wojskowym. W 1890 roku został szefem sztabu 1. Dywizji Kawalerii. W 1892 roku skierowano go do katedry historii sztuki wojennej Akademii Sztabu Generalnego. W 1904 roku Nikołaj Michniewicz został komendantem Akademii Sztabu Generalnego i zajmował to stanowisko do roku 1907, to jest do chwili wyznaczenia go na dowódcę 24. Dywizji Piechoty. W 1908 roku objął dowództwo 2. Dywizji Gwardii, a w 1910 roku dowództwo 5. Korpusu Armijnego, w tym samym roku został mianowany generałem. 19 marca 1911 roku objął obowiązki

---

¹ W 1877 r. Rosja przystąpiła do wojny z Turcją. Wśród przyczyn, które przyspieszyły jej wybuch wymienić należy: powstanie w Bośni i Hercegowinie (1875), w Bułgarii (1876) oraz wojnę Serbii i Czarnogóry przeciwko Turcji. Rosja, w sojuszu z Rumunią, zaatakowała Turcję nie przygotowaną do wojny. Działania militarne toczyły się w Azji i Europie. Wojska sprzymierzone posunęły się aż pod Stambuł. 3 marca 1878 r. w San Stefano podpisano układ, na mocy którego nastąpiła pełna kapitulacja Turcji.

szefa Sztabu Generalnego. Ze stanowiska tego w kwietniu 1917 roku został przeniesiony w stan spoczynku. W 1918 roku wstąpił do Armii Czerwonej. W latach 1919–1925 był profesorem strategii, taktyki i historii sztuki wojennej w akademii artyleryjskiej. Zajęcia prowadził też na organizowanych w Piotrogradzie kursach artyleryjskich. Zmarł 8 lutego 1927 roku w Leningradzie², w 78 roku życia³.

Nikołaj Piotrowicz Michniewicz wniósł poważny wkład w rozwój sztuki wojennej i myśli wojskowej przełomu XIX i XX stulecia. Był dość *plodnym* autorem. Do ważniejszych jego prac należą: *O partizantskich wojennych diejstwijach*; *Konnica na polie srażenija*; *Osnowy strategii*; *Wojennaja nauka i stiepien tocznosti jeje wywodow*; *Wojennoistoriczeskije primiery*; *Gławnyj Sztab*; *Wlijanije nowiejszych tiechniczeskich isobrietienij na taktiku wojsk*; *Istoria wojennogo isskustwa z driewniejszych wremien do naczała XIX stoletnia*; *Wojna mieźdu Giermaniej i Franczej 1870–1871*; *Osnowy ruskowo wojennogo iskusstwa*; *Proszłoje Rossij ot Piurika do Romanowych*. Jego zasadnicze dzieło zatytułowane: *Strategija* wraz ze *Strategiej* Leera zaliczone zostało do podstawowego kanonu rozpraw, studiowanych w rosyjskich i radzieckich akademiach. Był członkiem zespołu redakcyjnego tworzącego *Encykłopedię wojennych i morskich nauk*.

Ważny obszar zainteresowań Michniewicza stanowiła kwestia dotycząca określenia charakteru przyszłych wojen. Analizując współczesne sobie konflikty zbrojne (wojna francusko-pruska 1870–1871 i rosyjsko-turecka 1877–1878), starał się zrozumieć zmiany, jakie zachodziły na polu walki w kontekście dokonujących się przemian technologicznych w obszarze walki zbrojnej – w związku z upowszechnianiem się broni gwintowanej oraz wykorzystywaniem do celów militarnych kolei, telegrafu i telefonu. Był przekonany, że nadchodzące

² W 1924 r. nazwę Piotrogród zmieniono na Leningrad.

³ *Wojennaja Encykłopedija*, op. cit., t. 5, s. 171–172.

wojny będą konfliktami niezwykle krwawymi, prowadzonymi przez armie masowe. Oceniając rosyjsko-japońską konfrontację zbrojną z lat 1904–1905 doszedł do wniosku, że w przyszłości należy liczyć się z wojnami, charakteryzującymi się ograniczonymi działaniami manewrowymi i okresową stagnacją frontów⁴.

Zakładając, że przyszłe wojny staną się areną, na których pojawią się armie masowe, działające na rozległych obszarach operacyjnych, sugerował konieczność zwiększenia uwagi na przedsięwzięcia natury logistycznej. Pojawienie się wielkiej ilości wojsk, a Michniewicz zakładał, że po przeprowadzeniu pełnej mobilizacji armie Rosji, Francji, Niemiec, Włoch i Austro-Węgier mogą osiągnąć łącznie nawet 18 milionów żołnierzy, spowoduje olbrzymie zapotrzebowanie nie tylko na środki walki. Myśląc więc o wojnie należy już w czasie pokoju gromadzić niezbędne zapasy strategiczne, a także przygotować plan przejścia gospodarki narodowej na produkcję wojenną. Działalność planistyczna traktowana była przez niego bardzo poważnie. Opowiadał się on za koniecznością wygenerowania już w czasie pokoju szczegółowego planu wojny. Biorąc pod uwagę jego związek z pracą sztabową i planistyczną, był szefem Sztabu Generalnego, takie podejście jawi się jako całkowicie uzasadnione. Plan wojny, zdaniem Michniewicza, powinien uwzględniać następujące elementy:

- charakter zbliżającej się wojny;
- siły i środki niezbędne dla osiągnięcia założonego celu;
- położenie wyjściowe, z którego siły zbrojne rozpoczynają działania militarne⁵.

W wydanej, tuż przed I wojną światową, pracy pod tytułem: *Osnovy strategii* rozważał scenariusz działań koalicyjnych. Ze względu na funkcjonowanie na kontynencie europejskim Ententy i bloku Państw Centralnych, sama idea działań

---

⁴ Ibidem, s. 172.

⁵ L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 220.

w ramach koalicji nie wydaje się być wyjątkowo oryginalna. Nie mniej jednak wiele spostrzeżeń Michniewicza zasługuje na uwagę. Miał on świadomość, że charakter przyszłych wojen uzależniony będzie w sposób zasadniczy od przyjętych przez dane państwo, czy też koalicję, celów strategicznych. Konflikty zbrojne będą mogły przybierać postać działań zarówno zaczepnych, jak i obronnych. Analizując wariant prowadzenia wojny koalicyjnej, opowiadał się za uderzeniem w najsłabsze ogniwo koalicji traktując to, jako rozwiązanie optymalne. Widział bezpośredni związek zachodzący między wojną, a polityką zagraniczną i wewnętrzną, prowadzoną przez państwo. Był jednym z pierwszych badaczy, którzy zwracali uwagę na zależności występujące między wojną, a uwarunkowaniami socjalno-ekonomicznymi⁶.

Rozważając problem wojny Michniewicz dostrzegał związki zachodzące pomiędzy zbrojną konfrontacją, a etyką. Uważał, że do wojen z reguły dochodzi wówczas, gdy narody o wyższym poziomie cywilizacyjnym próbują narzucić swoją wolę społeczeństwom, odznaczającym się niższym poziomem kulturowym i zdominować je. Zastanawiał się nawet, czy nauka wojenna nie powinna stanowić jednego z działów socjologii, nie można bowiem problematyki walki zbrojnej, czy zasad sztuki wojennej i sposobów ich realizacji na polu walki podejmować w oderwaniu od całej sfery życia społecznego. Skonstatował przy tym, że nauka wojenna bazując na *szerokich doświadczalnych uogólnieniach, wyciągniętych z dużej liczby powtarzających się przykładów* niekoniecznie odznacza się stałymi i niezmiennymi zasadami⁷.

Oceniając dorobek Nikołaja Piotrowicza Michniewicza trudno nie dostrzec jego wkładu w rozwój teorii operacji. Szczególnie interesująca jest jego 2-tomowa praca zatytułowa-

⁶ N. Michniewicz, *Osnovy strategii*, [w:] *Russkaja wojenno-teorietičeskaja*, op. cit., s. 455.

⁷ *Ibidem*, s. 91.

na: *Strategija*, wydana w 1898 roku, poszerzona w trzecim wydaniu o doświadczenia płynące z wojny rosyjsko-japońskiej lat 1904–1905. Michniewicz zajmując się różnymi aspektami sztuki wojennej, operację postrzegał znacznie szerzej niż Gienryk Antonowicz Leer. Dla niego operacja stanowiła całokształt różnorodnych działań związków operacyjnych, od momentu rozpoczęcia prac planistycznych, aż do chwili osiągnięcia wyznaczonego celu⁸.

Michniewicz – wielki erudyta, a jednocześnie praktyk, poddając analizie przebieg dotychczasowych konfliktów zbrojnych i kreśląc ich wizję w przyszłości spostrzegł, że wojny dzielą się na kampanie, te zaś rozpadają się na operacje frontów i armii. Rozumiał wobec tego potrzebę tworzenia wyższych dowództw niż dowództwa armii, na przykład dowództw frontów. Rozpatrując bitwę, jaka rozegrała się w lutym i marcu 1905 roku pod Mukdenem⁹, w której zaangażowanych było osiem armii, doszedł do przekonania, że jest to pierwowzór strategicznej operacji grupy frontów. Patrząc na operację, jako pewną organiczną całość, zespoloną oczywiście celem i jednością działania, wyróżnił operacje armijne, których znaczenie – jako dotychczas samodzielnych, spadło i operacje grupy frontów, których operacje armijne będą częścią składową¹⁰.

---

⁸ A. Stokow, *Woorużennyje siły i wojennoj iskusstwo w pierwej mirowoj wojnie*, Moskwa 1974, s. 87–100.

⁹ Od 19 lutego do 10 marca 1905 r. pod Mukdenem (obecnie Shenyang w Chinach) rozegrana została najkrwawsza bitwa lądowa w wojnie rosyjsko-japońskiej. Po stronie rosyjskiej walczyło ponad 290 tysięcy, pod dowództwem gen. Aleksieja Kuropatnika, a po stronie japońskiej blisko 270 tysięcy, dowodzonych przez marszałka Ikuo Oyamę. Straty obydwu armii wyniosły 160 tysięcy zabitych, rannych i wziętych do niewoli. Rosjanie musieli wycofać się z pola bitwy, a ich porażka poważnie zaciążyła na końcowym rezultacie wojny.

¹⁰ H. Hermann, *op. cit.*, s. 94–95.

HANS VON SEECKT (1866–1936)

Hans von Seeckt urodził się 22 kwietnia 1866 roku w Schlegwigu. Był synem pruskiego generała. Już w okresie młodości przejawiał duże zdolności intelektualne. Gimnazjum ukończył z wyróżnieniem *Abitur*, przyznawanym za wysokie osiągnięcia w nauce. W 1885 roku rozpoczął służbę w Straży Grenadierów Kaisera Aleksandra. W roku 1896 ukończył Akademię Wojenną z trzecią lokatą. Z tego też względu po jej ukończeniu został skierowany do służby w Sztapie Generalnym. W szeregach tej instytucji pracował, aż do 1913 roku, kiedy to wyznaczono go na stanowisko szefa sztabu II. Korpusu Armijnego. Z okresu pracy w Sztapie Generalnym pochodzi przydomek *Sfinks*, który nadali mu podwładni. Przewisko to wynikało z małomówności i pewnej rezerwy¹.

Tuż przed wybuchem I wojny światowej wyznaczony został na stanowisko szefa sztabu III. Korpusu Armijnego i wraz z nim włączony w skład 1. Armii, dowodzonej przez gen. Aleksandra von Klucka². Armia ta poniosła klęskę w bitwie

---

¹ Szerzej na temat sposobu bycia Hansa von Seeckta zob. m.in. H. Meier-Welcker, Seeckt, Frankfurt 1967.

² Alexander Heinrich Rudolph von Kluck (1846–1934) – generał pruski i niemiecki. Brał udział w wojnie prusko-austriackiej 1866 r. oraz francusko-pruskiej 1870–1871 r. Podczas I wojny światowej dowodził 1. Armią niemiecką, która 20 sierpnia 1914 r. zdobyła jedną z największych belgijskich twierdz – Liege, a następnie Brukselę. Wojska dowodzone przez gen. Klucka dzieliło zaledwie kilka kilometrów od Paryża. We wrześniu 1914 r. gen. Kluck uczestniczył w bitwie nad Marną, przegraną przez wojska niemieckie – co doprowadziło do załamania się niemieckiego planu wojny, za-

nad Marną³, ale pomimo tego Seeckt odnotował osobiste powodzenie. Udało mu się zwycięsko zakończyć uderzenie wykonane na Saisson. To wygrane starcie taktyczne przyniosło mu rozgłos w Sztabie Generalnym, gdzie uznano go za jednego z najlepszych dowódców trudnych zmagañ nad Marną. Swoje zdolności organizacyjne i dowódcze Seeckt ujawnił w roku następnym. 11 marca 1915 roku został szefem sztabu 11. Armii. Zaplanował wówczas i współuczestniczył w dowodzeniu działaniami zbrojnymi strony niemiecko-austriackiej, przeprowadzonymi w ramach operacji gorlickiej. Ta wielka operacja przełamująca zakończyła się sukcesem strony niemiecko-austriackiej. Jesienią 1915 roku Seeckt przystąpił do planowania kolejnej operacji, tym razem na froncie bałkańskim. Efektem jego działań było opracowanie planu operacji przeciwko Serbii. Chodziło o pozbycie się tak zwanego serbskiego źródła na południu granicy i otwarcie dla Niemiec linii komunikacyjnych z Bułgarią i Turcją. Działania te miała realizować Grupa Armii gen. Augusta von Mackensena, w skład której wchodziły kontyngenty wojsk niemieckich, austriackich i bułgarskich. To zgrupowanie operacyjne odniosło zwycięstwo nad wojskami serbskimi, opanowując całe terytorium Serbii. Największą bitwą tej

---

kładającego błyskawiczne rozgromienie przeciwnika na froncie zachodnim. W dużym stopniu odpowiedzialność za tę porażkę ponosił gen. Kluck. Przerzucenie 3. i 9. Korpusu 1. Armii nad rzekę Ourcq, stworzyło lukę między 1. i 2. Armią niemiecką, w którą 9 września 1914 r. weszły wojska francusko-brytyjskie, zmuszając Niemców do odwrotu. W 1915 r. gen. Aleksander von Kluck został ranny i nie powrócił już do czynnej służby wojskowej. W październiku 1916 r. przeszedł na emeryturę. Zmarł w Berlinie w wieku 88 lat.

³ Bitwa nad Marną (5–9 września 1914 r.) – batalia przegrana przez Niemców (pięć armii, około 900 000 żołnierzy). Odrzuceni oni zostali na linię rzek Aisne i Vesle. Zwycięska armia francuska (łącznie około 1 082 000 żołnierzy) położyła ostateczne fiasko lansowanej przez Niemców koncepcji wojny błyskawicznej.

operacji była batalia na Kosowym Polu⁴, w wyniku, której do niewoli dostało się około 170 000 żołnierzy wojsk serbskich. Walki te zostały rozegrane według planu, opracowanego przez Seeckta.

W czerwcu 1916 roku rozpoczęła się ofensywa gen. Aleksieja Brusilowa. Wznowione przez Rosjan działania zaczepne spowodowały, że Seeckt z rozkazu gen. Ericha von Falkenhayna został odwołany z Bułgarii i skierowany do Galicji. Na froncie przeciwrosyjskim objął funkcję szefa sztabu 7. Armii, dowodzonej przez gen. Carla von Pflanzer-Baltina. W grudniu 1917 roku otrzymał awans do stopnia generała-majora i został wysłany do Konstantynopola, aby objąć stanowisko szefa sztabu 1. Armii. Jednocześnie został szefem Sztabu Wojsk Lądowych Turcji. W wyniku przeprowadzonej w 1918 roku przez gen. Ericha von Ludendorffa ofensywy we Francji i niepowodzeń niemieckich w Palestynie zdecydowano, że dalsza obecność Niemców na Bliskim Wschodzie jest bezasadna. Opuszczając tereny Anatolii, Seeckt wyjechał przez Odessę i dotarł do Niemiec. W *zmienionej* ojczyźnie nie odpowiadał mu ustrój republikański, kierując się jednak patriotyzmem postanowił nadal służyć swojemu krajowi. W styczniu 1919 roku przyjął propozycję Hindenburga wyjazdu do Królewca, gdzie miał nadzorować ewakuację wojsk niemieckich. W tym też czasie został wyznaczony na członka niemieckiej delegacji na Konferencję Pokojową w Paryżu⁵.

---

⁴ Bitwa na Kosowym Polu rozegrana została w dniach 19–23 listopada 1915 r. Główną rolę w tym starciu odegrała 2. Armia bułgarska. W całej kampanii Serbowie stracili z liczącej 340 000 armii, 94 000 zabitych i rannych oraz 170 000 wziętych do niewoli.

⁵ Wersalski traktat Pokojowy (Traktat pokoju z Niemcami) – najważniejszy z zawartych w latach 1919–1920 traktatów, kończących I wojnę światową, podpisany 28 czerwca 1919 r. przez państwa Ententy i Niemcy. Traktat wszedł w życie 10 stycznia 1920 r. Ustalił nowe granice państwa niemieckiego (bez Pomorza Gdańskiego, Wielkopolski – przekazane Polsce, Alzacji, Lotaryngii – przekazane Francji, Eupen, Malmedy – przekazane Belgii),

18 marca 1920 roku Seeckt stanął na czele Reichswehry (Chef der Heeresleitung). Stanowisko to zajmował do 8 października 1926 roku, starając się zapobiec rozkładowi sił zbrojnych i uchronić je od wpływów politycznych. Przez to naraził się na krytykę czynników politycznych. Jako Chef der Heeresleitung Seeckt stworzył doskonałą, choć nieliczną armię zawodową. Tworząc ją przyjął założenie, że w przyszłości stanie się ona kadrą sił zbrojnych, opartych na powszechnej służbie wojskowej. Wśród oficerów i żołnierzy starał się zaszczepić ducha monarchistycznego. Od żołnierzy wymagał bezwzględnej dyscypliny, poświęcenia dla ojczyzny i przywiązania do tradycji dawnej armii cesarskiej.

W 1926 roku Seeckt został awansowany do stopnia generała-pułkownika. Pomimo awansu odwołano go ze stanowiska szefa Reichswehry. Jako powód dymisji, która miała miejsce 9 października 1926 roku podano, że bez porozumienia z ministrem Reichswehry wydał zarządzenie zezwalające na pojedynkowanie się oficerów. Ponadto zgodził się na udział byłego następcy tronu, księcia Wilhelma Hohenzollerna, w ćwiczeniach 9. pułku piechoty⁶.

Po odwołaniu ze stanowiska szefa Heeresleitung zaangażował się w działalność polityczną, jego domeną stała się polityka zagraniczna. Uważał, że Niemcy i Rosję łączą wspólne interesy, wobec tego państwa będące wrogami Rosji stają się niejako automatycznie wrogami Niemiec. Zaliczał do nich także Polskę. Od początku lat trzydziestych ubiegłego stulecia Seeckt zajął się na szerzej pisarstwem. Pierwszą jego książką by-

---

narzucił ograniczenia liczebności i uzbrojenia niemieckiej armii oraz określił wysokość odszkodowań wojennych. Niemcy pozbawione zostały kolonii i zmuszone do przekazania Zagłębia Saary pod międzynarodową kontrolę oraz przeprowadzenia plebiscytów na Warmii, Mazurach i Górnym Śląsku. Ustanowione zostało Wolne Miasto Gdańsk oraz wprowadzono demilitaryzację strefy nadreńskiej. Zdecydowano również o powołaniu Ligi Narodów.

⁶ W. Kozaczuk, op. cit., s. 18.

ła: *Landesverteidigung*⁷. Kolejna z jego prac poświęcona została Helmuthowi von Moltke (starszemu). Nosi ona tytuł: *Moltke ein Vorbild*⁸. Starał się w niej ukazać *Wielkiego Milczaka*, jako wzór do naśladowania. Swoją koncepcję ułożenia stosunków z ZSRR zawarł w pracy wydanej w 1933 roku pod tytułem: *Deutschland zwischen Ost und West*⁹. W tym samym roku ukazała się też jego książka zatytułowana: *Die Reichswahr*¹⁰. Najbardziej znaną pracą Seeckta jest: *Gedanken eines Soldaten*¹¹, w której poddał w wątpliwość wartość wielkich armii złożonych z żołnierzy poborowych. Uważał, że najlepsze efekty na przyszłym polu walki można osiągnąć tylko poprzez naukę taktyki i jak najlepsze wykształcenie żołnierzy. Stan taki może osiągnąć przede wszystkim armia zawodowa. Armia taka powinna być znakomicie wyposażona i utecniczona, a co zatem idzie manewrowa. Należy zauważyć, że opracowana przez Seeckta teoria *małych armii* była niejako wymuszona postanowieniami Traktatu Wersalskiego. Te małe armie zawodowe miały liczyć do trzystu tysięcy żołnierzy. Specyfika ich działania polegać miała na szybkości manewru i uderzeniach w decydujące punkty sił przeciwnika. Bardzo ważnym elementem w działaniach *małej armii* Seeckta było zaskoczenie. Opowiadał się za rozpoczynaniem wojny bez jej formalnego wypowiedzania. Taki sposób działań miał umożliwić szybkie wdarcie się w głąb obszaru operacyjnego przeciwnika i opanowanie strategicznych punktów danego kraju. Zaskoczenie i dezintegracja systemu funkcjonowania państwa miała zmusić przeciwnika do kapitulacji. Pomimo tego, że prowadzenie przyszłej wojny przewidywał w formie błyskawicznych operacji, liczył się również z tym, że szybkie poko-

⁷ H. von Seeckt, *Landesverteidigung*, Berlin 1930.

⁸ Idem, *Moltke ein Vorbild*, Berlin 1931.

⁹ Idem, *Deutschland zwischen Ost und West*, Hamburg 1933.

¹⁰ Idem, *Die Reichswahr*, Lipsk 1933.

¹¹ Idem, *Gedanken eines Soldaten*, Berlin 1932.

nanie przeciwnika może się nie powieść. W takim przypadku należy sięgnąć po rezerwy i wówczas na pole walki będzie musiała wystąpić armia masowa¹².

Wiele miejsca poświęcił roli dowódcy. Jego zdaniem powinien on perfekcyjnie opanować techniczne aspekty dowodzenia i wykształtować w sobie pewien automatyzm działania. Wyrobienie odpowiednich nawyków zaoszczędzi dowódcy niepotrzebnego zużywania energii na *mniej istotne kwestie*. Wódz, twierdził Seeckt, musi odznaczać się wolą *twórczego rozstrzygnięcia*, które ma charakteryzować się umiejętnością przewidywania zamiarów przeciwnika, i rozwiązywania *pewnych kontrowersji*, które mogą pojawić się z strony czynników politycznych¹³. Praktycznej realizacji swoich założeń teoretycznych Seeckt jednak nie doczekał, zmarł przed wybuchem II wojny światowej. Miało to miejsce 27 grudnia 1936 roku, a przyczyną śmierci był atak serca. Po śmierci Seeckta jego asystent, gen. Tiedricke von Rabenau opublikował dwie prace biograficzne. Pierwsza z nich zatytułowana: *Hans von Seeckt. Aus Heinem Leben (1866–1917)*¹⁴, ukazała się w 1938 roku, a druga, stanowiąca niejako jej kontynuację wyszła w 1940 roku pod tytułem: *Hans von Seeckt. Aus Seinem Leben (1917–1936)*¹⁵.

Reasumując, do szczególnych osiągnięć Seeckta należy zaliczyć jego działalność w czasie I wojny światowej, jak i późniejsze prace nad tworzeniem niemieckich sił zbrojnych. Nieprzemijającym dokonaniem jest jego koncepcja małej armii zawodowej. Ma ona szczególne znacznie współcześnie, gdy na progu XXI stulecia wyraźnie zaznaczyła się tendencja zmierzająca do spadku znaczenia, a nawet likwidacji armii masowych w ewentualnych konfliktach zbrojnych na świecie.

¹² L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 280.

¹³ *Ibidem*, s. 387.

¹⁴ T. von Rabenau, *Hans von Seeckt. Aus Meinem Leben (1866–1917)*, Berlin 1938.

¹⁵ *Idem*, *Hans von Seeckt. Aus Seinem Leben (1917–1936)*, Berlin 1940.

**ALEKSANDER ALEKSANDROWICZ
NIEZNAMOW
(1872–1928)**

Aleksander Aleksandrowicz Nieznamow, rosyjski generał, teoretyk i historyk wojskowy, urodził się 22 października 1872 roku w Guberni Kałuskiej. Po ukończeniu Oficerskiej Szkoły Inżynieryjnej, w 1893 roku został promowany na stopień podporucznika. Siedem lat później w 1900 roku ukończył Akademię Sztabu Generalnego i otrzymał przydział do twierdzy Zegrze. Następnie w latach 1901–1904 pracował w sztabie 13. Dywizji Kawalerii. W marcu 1904 roku został skierowany do sztabu 35. Dywizji Piechoty, z którą odbył kampanię rosyjsko-japońską 1904–1905 roku. Po wojnie skierowano go do Sztabu Generalnego, a następnie do Akademii Sztabu Generalnego, gdzie od 1908 roku zajmował stanowisko profesora nadzwyczajnego. Rok później został profesorem zwyczajnym. Na I wojnę światową wyruszył jako szef sztabu 55. Dywizji Piechoty. Następnie objął dowództwo pułku. W 1915 roku otrzymał awans na stopień generała majora. W roku następnym objął stanowisko kwatermistrza 7. Armii, a wkrótce Frontu Rumuńskiego. W 1918 roku przeszedł do Zarządu Komunikacji Wojskowej Sztabu Generalnego. Po rewolucji bolszewickiej pozostał w Rosji i dalszą służbę pełnił w Armii Czerwonej. W latach 1918–1922 swoją uwagę skupił przede wszystkim na działalności dydaktyczno-naukowej, będąc profesorem Akademii Wojenno-Inżynieryjnej. Jednocześnie wchodził w skład komisji historyczno-wojskowej, analizującej przebieg I wojny światowej. W latach 1922–1925 uczestniczył w pracach specjalne-

go zespołu przygotowującego rozwiązania ustawowe dla funkcjonowania Armii Czerwonej. Zmarł w Moskwie 28 czerwca 1928 roku, w wieku 56 lat¹.

Aleksander Nieznamow jest autorem wielu fundamentalnych prac z zakresu sztuki wojennej i historii wojskowości. W obszarze jego zainteresowań w głównej mierze znajdowała się wojna rosyjsko-japońska lat 1904–1905 oraz I wojna światowa. Jego dorobek jest dość bogaty i należą do niego między innymi następujące rozprawy: *Iz opyta ruskowo-japonskoj wojny*; *Diejstwija Polewoj armij*; *Podgotowka polewych pozycji w inżyniernom odnoszenij*; *Dwa porywa ukrieplonnych pozycji*; *Strategija tempieramienta*; *Oboronitielnaja Wojna*; *Tiekuszczije wojennyje Woprosy*; *Plan wojny*; *Ukazania dla takticzeskich zaniatij w pole*; *Osnowy sowriemiennoj strategij*; *Sowriemiennaja Wojna*; *Piechota*; *Strategiezeskij oczerk wojny 1914–1918*; *Bojewyje diejstwija sojediniennych rodow wojsk* oraz *Takticzeskije biesiady*.

Analizując przebieg wojny rosyjsko-japońskiej lat 1904–1905 oraz dostrzegając techniczne niedoinwestowanie armii rosyjskiej uważał, że powinna ona skupić się na działaniach defensywnych. W opublikowanej w 1909 roku książce pod tytułem: *Oboronitielnaja wojna* prezentował różne scenariusze działań mających charakter obronny. Dostrzegał też konieczność wypracowania jednolitej doktryny wojennej. Myśl tę zawarł w wydanej dwa lata później pracy: *Sowriemiennaja wojna*².

Rozpatrując problem przygotowania państwa do wojny, Nieznamow widział konieczność podjęcia wielopłaszczyznowych działań, mających na celu stworzenie nie tylko optymalnych warunków do użycia sił zbrojnych, ale też skoordynowanie działalności wszystkich struktur państwowych, od których zależy ostateczny sukces militarny. W rozprawie: *Plan wojny* kładł nacisk na kwestie przygotowania materiałowego i moral-

---

¹ *Wojennaja Enciklopedija*, op. cit., t. 5, s. 447.

² L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 220.

nego społeczeństwa rosyjskiego. Plan wojny, jego zdaniem, powinien jasno precyzować charakter przyszłych działań zbrojnych, siły i środki własne oraz pozostające w dyspozycji przeciwnika, a także problem strategicznego rozwinięcia wojsk³. W centrum jego zainteresowań znajdowały się problemy inżynierskiego zabezpieczenia, współdziałanie rodzajów wojsk i kwestia dowodzenia.

Rozpatrując problem przyszłego pola walki, Nieznamow dokonał podziału sił i środków na poszczególne teatry wojny oraz kierunki operacyjne. Ważne miejsce w jego rozważaniach zajmowały fortyfikacje, stanowiące oparcie dla broniących się wojsk, a także trudną do pokonania przeszkodę w czasie prowadzenia działań zaczepnych. Być może pewien wpływ na postrzeganie przez niego problemu fortyfikacji miały doświadczenia wyniesione z twierdzy Zegrze.

W centrum zainteresowań Aleksandra Aleksandrowicza Nieznamowa znajdowały się zagadnienia operacyjne. Co ważne dostrzegł on nową formę i treść operacji. Można to zauważyć w jego pracy z 1908 roku, zatytułowanej: *Operacija na riekie Szahe*. Zdecydowanie pełniej treść operacji przedstawiona została w *Sowriemiennoj wojnie*. W pracy tej Nieznamow wyróżnił operacje armijne i frontowe, dotyczące działań grupy armii. Uważał, że każda operacja powinna posiadać oddzielny plan, zawierający następujące elementy:

- określenie celu operacji;
- sprecyzowanie pierwszego bliższego zadania na drodze do osiągnięcia celu i określenia sposobu jego osiągnięcia;
- zabezpieczenie niezbędnych środków i warunków umożliwiających wojskom własnym nieprzerwane prowadzenia operacji⁴.

³ A. Nieznamow, Płan wojny, [w:] Russkaja wojenno-tieoreticzeskaja, op. cit., s. 671–678.

⁴ Ibidem, s. 558.

W przekonaniu Nieznamowa, podobnie zresztą jak Leera, operacja stanowiła całokształt działań związków operacyjnych – od etapu planowania, aż po realizację określonego celu. Treść operacji zawierała więc cały proces jej przygotowania i zabezpieczenia, obejmując nie tylko kwestie środków materiałowych. Nieznamow rozpatrywał wariant prowadzenia operacji zaczepnych i obronnych, w tym również odwrotowych. Przy czym największe jego zainteresowanie wzbudzała operacja zaczepna⁵.

Nieznamow podjął się trudu zdefiniowania samego terminu sztuka operacyjna. Dokonał wyłomu w tradycyjnym podziale sztuki wojennej. Obok taktyki i strategii wyodrębnił jeszcze jeden poziom, a mianowicie wspomnianą sztukę operacyjną. W swoich zainteresowaniach badawczych nie ograniczył się jednak tylko do tego, próbował także konstruować modele działań operacyjnych. *Cała wojna, twierdził, jawi się (...) w postaci oddzielnych skoków nacierającego do przodu, a broniącego do tyłu. Granicami tych skoków są zazwyczaj rubieże terenowe, do których słabszy przywiązuje swój opór. W czasie przerwy w walkach, strony prowadzą przygotowania do nowej fazy działań. Takie okresy działań wraz z przygotowaniem do nich noszą nazwę operacji. Logicznym zakończeniem operacji, do czego sama ona się skłania jest bitwa. Współczesna wojna nie może być rozstrzygnięta jedną bitwą generalną, ona rozpada się na cały szereg operacji, które związane są między sobą tak zwaną linią operacyjną, to jest ideą planu wojny, według celu i kierunku*⁶.

Problematyka dotycząca operacyjnego wymiaru walki zbrojnej za sprawą Aleksandra Nieznamowa została dość mocno zaakcentowana w rosyjskiej myśli wojskowej. Nieznamow, podobnie jak Gienryk Leer czy Nikołaj Michniewicz operację postrzegał jako zjawisko charakteryzujące się określonym ce-

⁵ A. Stokow, op. cit., s. 97.

⁶ Cyt. za H. Hermann, op. cit., s. 188.

lem i jednością działania. Ten punkt widzenia rozwijany był później przez radzieckich teoretyków wojskowych. Pierwsze opracowania dotyczące sztuki operacyjnej w myśli wojskowej Związku Radzieckiego pojawiły się na początku lat dwudziestych XX wieku. Wówczas też zdefiniowano operację, postrzegając ją jako *taki akt wojny, w czasie którego wysiłek wojsk, bez jakichkolwiek przerw kierowany jest w określonym rejonie teatru działań wojennych dla osiągnięcia określonych celów pośrednich*⁷.

Dorobek Aleksandra Aleksandrowicza Nieznamowa wskazuje, że to właśnie jego wypada uznać rzeczywistym twórcą radzieckiej myśli operacyjnej. Nie należy przy tym zapominać, że bogatą działalność pisarską prowadził po rewolucji bolszewickiej, publikując aż do 1925 roku.

---

⁷ M. Tuchaczewski, *Pisma*, op. cit., s. 207.

JOHN FREDERICK CHARLES FULLER (1878–1966)

John Frederick Charles Fuller urodził się 1 września 1878 roku w Ichenor w Anglii w rodzinie pastora. Po ukończeniu szkoły oficerskiej w Sandhurst otrzymał przydział do pułku piechoty stacjonującego w Irlandii. W 1899 roku został skierowany do Afryki Południowej, gdzie toczyła się wojna angielsko-burska¹. Na froncie tym przebywał do 1902 roku. Po powrocie do Anglii, poza krótkim wyjazdem do Indii, spędził w kraju następnie 15 lat. W 1915 roku ukończył brytyjską Akademię Sztabu Generalnego. Wówczas też zaczął interesować się problemami teorii sztuki wojennej. Doszedł do przekonania, że w przyszłej wojnie sukces przyniesie przede wszystkim przełamanie linii przeciwnika, a nie okrążenie jego wojsk. Swoje koncepcje na temat przyszłej wojny prezentował na łamach różnych czasopism, głównie brytyjskich i amerykańskich. W publikowanych artykułach poruszał zagadnienia mobilizacji wojska, jego wyszkolenia i zdolności bojowej. Fuller zaczął też interesować się magią i okultyzmem, co przysporzy-

---

¹ Wojny burskie prowadzone były przez Wielką Brytanię z Burami – potomkami kolonistów hiszpańskich, od XVII w. osiedlających się w Afryce Południowej. Pierwsza wojna burska miała miejsce w latach 1880–1881, druga zaś w latach 1899–1902. Celem tych wojen było zajęcie bogatych w pokłady złota i diamentów południowo-afrykańskich republik burskich: Oranii i Transwalu. Wojny toczone przy przytłaczającej przewadze Brytyjczyków (350 tysięcy przeciw 60 tysiącom Burów) zakończyły się klęską wojsk republik burskich, które w 1902 r. zostały włączone do imperium brytyjskiego.

ło mu wielu wrogów i poważnie utrudniło dalszą karierę wojskową².

Działania wojenne pierwszego okresu I wojny światowej utwierdziły go w przekonaniu, że uderzenie przełamujące linie obronne przeciwnika może przynieść zwycięstwo w wojnie. Problem jednak polegał na tym, że w warunkach ówczesnej wojny pozycyjnej, z jej szeroko rozwiniętymi okopami i fortyfikacjami, gniazdami karabinów maszynowych i ciężką artylerią nie było odpowiedniego rodzaju broni, który mógłby być wykorzystany do przełamania linii obronnych przeciwnika. Przełomowym momentem było wprowadzenie po raz pierwszy czołgów do walki w bitwie nad Sommą w 1916 roku. Fuller szybko dostrzegł w nich poszukiwany przez siebie środek walki pozwalający na szybkie przeprowadzenie uderzenia i przełamanie obronny przeciwnika. W dużej mierze pod jego wpływem, Brytyjczycy podjęli pierwsze kroki w zakresie użycia czołgów do samodzielnych działań zbrojnych. W grudniu 1916 roku powstał Brytyjski Królewski Korpus Pancerny. Fuller otrzymał przydział do sztabu tego korpusu.

Służąc w korpusie pancernym rozpoczął prace nad przygotowaniem pierwszego uderzenia z użyciem czołgów, które przełamało niemieckie linie obronne i zapewniło aliantom powodzenie. Miało to miejsce na przełomie listopada i grudnia 1917 roku w bitwie pod Cambrai³. Uderzenie pod Cambrai było zapowiedzią nadejścia ery wojny pancernej (zmechanizowanej), w której czołgom przypadła rola najważniejszego rodzaju broni w wojskach lądowych. Bazując na doświadczeniach z użycia czołgów, Fuller podjął prace nad planem brytyjskich operacji pancernych i przystąpił do przygotowywania *Planu 1919*. Plan ten zakładał przeprowadzenie uderzenia przełamującego za pomocą, co najmniej 4000 szybkich i dalekosiężnych

---

² M. Lee Lanning, op. cit., s. 137.

³ Bitwa pod Cambrai – największa bitwa pancerna I wojny światowej zwaną bitwą czołgów, stoczona od 20 listopada do 6 grudnia 1917 r.

czołgów. Po przełamaniu linii obronnych przeciwnika, 1000 innych czołgów miało wdrzeć się, przez utworzony uprzednio wylom w głąb terytorium przeciwnika i zniszczyć jego ośrodki dowodzenia oraz urzędnictwo w obszarze tyłowym. Natarcie czołgów miało być wsparte przez lotnictwo, zadaniem, którego było bombardowanie głównych ośrodków zaopatrzenia i *niemieckich jednostek posiłkowych*⁴. Plan ten nie został jednak wprowadzony w życie, gdyż wojna dobiegła końca. Jak się okazało, dopiero II wojna światowa przyniosła urzeczywistnienie koncepcji Fullera, co do przeprowadzenia silnych i rozstrzygających uderzeń pancernych (niemiecki Blitzkrieg). Po zakończeniu I wojny światowej Fuller, będąc zastępcą szefa Oddziału Broni Pancernych w Ministerstwie Wojny skupił się głównie na rozwoju brytyjskich sił pancernych. Stał się też zwolennikiem teorii przemocy, której twórcą był niemiecki teoretyk wojskowy Leopold von Ranke. Głoszona przez niego teoria zakładała, że przemoc (przede wszystkim zbrojna) jest główną siłą motoryczną rozwoju ludzkości⁵.

Poza pracą w sztabie, Fuller zajmował się działalnością pisarską. Jedną z pierwszych jego rozpraw, poświęconych problematyce teorii wojskowej była praca pod tytułem: *Tanks in the Great War*⁶. Zawierała ona założenie, że przyszła wojna będzie krótkotrwała i całkowicie manewrowa. Głównym elementem ruchu staną się wojska zmechanizowane. W 1923 roku ukazała się kolejna praca Fullera zatytułowana: *The Reformation of War*⁷. Opowiedział się w niej za tworzeniem stałej armii zawodowej, składającej się z jednostek pancernych i zmechanizowanych. Armia tego typu miała prowadzić działania w skali operacyjnej, których suma zapewniłaby realizację celu strategicznego. W 1925 roku Fuller opublikował zbiór swoich wyk-

⁴ M. Lee Lanning, op. cit., s. 137.

⁵ L. Wyszczelski, Historia myśli, op. cit., s. 142.

⁶ J.F.C. Fuller, *Tanks in the Great War*, Londyn 1919.

⁷ Idem, *The Reformation of War*, Londyn 1923.

ładów, opatrzony tytułem: *The Foundations of the Science of War*⁸. W pracy tej wysunięta została teza, że obok broni pancерnej i zmotoryzowanej piechoty ważne miejsce przypadnie silnemu lotnictwu. Przyszła wojna nie powinna trwać dłużej, niż *od wczesnej wiosny do późnej jesieni*. W kolejnej, wydanej w 1927 roku pracy pod tytułem: *On Future Warfare*⁹, Fuller odszedł od koncepcji wygrywania wojny przez stoczenie jednej walnej (generalnej) bitwy.

Występując w obronie swoich twierdzeń wielokrotnie wchodził w konflikty z przełożonymi. W konsekwencji po mianowaniu do stopnia generała brygady w 1930 roku, Fuller został przesunięty do dyspozycji. Trzy lata później wystąpił ze służby wojskowej¹⁰. Po wybuchu II wojny światowej zgłosił się do służby wojskowej. Z jego oferty jednak nie skorzystano. Po wojnie zajął się głównie historią wojskowości. Opublikował: *Armament and History*¹¹. Praca ta nosi charakter wnikliwego studium zależności między rozwojem różnych rodzajów broni, a procesem historycznym. W 1948 roku ukazała się kolejna jego książka pod tytułem: *The Second World War 1939–1945*¹². Jest to studium przebiegu II wojny światowej, szczególnie na froncie zachodnim z wyeksponowaniem zagadnienia walki o zdobycie i utrzymanie inicjatywy strategicznej. W latach 1954–1956 ukazała się 3-tomowa praca Fullera: *Military History of the Western World*. Zaprezentowane w niej zostały dzieje wojskowości, od starożytności, aż po II wojnę światową. Fuller zmarł 10 lutego 1966 roku w Falmouth w Anglii. W swojej spuściźnie teoretycznej pozostawił ponad 40 książek i kilkaset artykułów.

---

⁸ Idem, *The Foundations of the Science of War*, Londyn 1925.

⁹ Idem, *On Future Warfare*, Londyn 1927.

¹⁰ M. Lee Lanning, op. cit., s. 138.

¹¹ J.F.C. Fuller, *Armament and History*, Londyn 1946.

¹² Idem, *The Second World War 1939–1945*, Londyn 1948. Wydanie polskojęzyczne – Warszawa 1956.

W obszarze jego zainteresowań znajdowała się problematyka dotycząca przyszłej wojny, której istotą było masowe wykorzystanie techniki na polu walki. Twierdził, że mechanizacja i motoryzacja armii doprowadzi do transformacji struktur wojska oraz modyfikacji sposobów prowadzenia wojen. Z uwagi na mechanizację opowiadał się za możliwością ograniczenia rozmiarów armii, jako pochodnej wzrostu wartości bojowej, wynikającej z jej utechnicznienia. Fullerowska organizacja wojsk lądowych miała obejmować: armię zmechanizowaną, armię partyzantów zmechanizowanych oraz armię okupacyjną. Armia zmechanizowana, o niewielkiej liczebności, ale w pełni zawodowa, stanowiłaby konglomerat czołgów i dział pancernych. Armię partyzantów zmotoryzowanych mieli tworzyć gestorzy mechanicznych środków lokomocji. Byłaby ona mobilizowana po wybuchu wojny. Armia okupacyjna składałaby się z komponentu wojsk inżynieryjnych i żandarmerii polowej.

Fuller gloryfikował techniczne środki walki, dając im zdecydowane pierwszeństwo nad czynnikiem ludzkim. Eksponował także ścisły związek pomiędzy mechanizacją na ziemi i motoryzacją w powietrzu, dlatego zmiany w wojskach lądowych – jego zdaniem – powinny zmierzać w kierunku przystosowania ich do współdziałania z lotnictwem. W zakresie tego współdziałania wysuwał nawet koncepcję utworzenia związku operacyjnego, łączącego czołgi i samoloty. Dostrzegał wielki wpływ postępu technicznego na kształtowanie się oblicza nowoczesnych sił zbrojnych i ich struktur organizacyjnych. Proponowane przez niego zmiany organizacyjne miały prowadzić do maksymalnego wykorzystania techniki na polu walki, co spowodowałoby stopniowe zmniejszanie liczebności wojsk. Ideałem fullerowskich sił zbrojnych była mała zawodowa *armia zmechanizowana*, licząca od 60 000 do 100 000 żołnierzy i posiadająca około 2000 czołgów różnych typów i setki samobieżnych dział pancernych oraz silne lotnictwo. Przyszła wojna miała być wybitnie manewrową. Podstawowy cel walki stano-

wiło moralne zdławienie przeciwnika, a nie jego fizyczne unicestwienie.

Założony przez Fullera scenariusz przebiegu operacji zakładał etapowość działań. Etap pierwszy obejmował sparaliżowanie mózgu przeciwnika, poprzez wykonanie uderzeń szybkobieżnych czołgów na stanowiska dowodzenia armii, odległe około 30 km od przedniego skraju obrony. Uderzenie *klinów pancernych* realizowane byłoby pod osłoną lotnictwa, które w nocy rakietami wskazywałoby czołgom kierunek natarcia, a w dzień osłaniałoby skrzydła klinów zasłonami dymnymi. Drugi etap, to atakowanie *żołądka* przeciwnika, poprzez wykonanie uderzeń lotnictwa bombowego na bazy zaopatrzenia i drogi manewru oraz stanowiska dowodzenia grup armijnych. Trzeci etap stanowić miało uderzenie czołowe pozostałych sił na front obrony przeciwnika, aby ułatwić klinom pancernym manewr i osiągnięcie założonego celu operacji.

W początkowym okresie swojej twórczości teoretycznej, Fuller gloryfikował narzędzia walki. Później jego poglądy uległy częściowej modyfikacji, czego przykładem może być wymieniana już praca: *Lectures on Field Service Regulations III: Operations Between Mechanized Forces*. Opowiadał się w niej za potrzebą przywrócenia właściwego miejsca roli dowodzenia, morale, wyszkolenia i zaopatrzenia na polu walki. Doszedł również do wniosku, że małe armie zawodowe mogą okazać się niewystarczające na przewidywanym polu walki, niedorzeczne stanie się więc tworzenie armii masowych.

Poglądy Fullera były szeroko rozpowszechnione w Europie. Niemiecka doktryna wojenna przed II wojną światową w znacznym stopniu wykorzystwała propagowane przez niego poglądy. Z tego też względu zbieżne z fullerowskimi poglądami były zasadnicze jej założenia, sprowadzające się do: masowego użycia lotnictwa i broni pancernej, lansowanie natarcia jako podstawowego rodzaju działań bojowych, uznanie manewrowości za główny czynnik wojny, zaskoczenie, szybkość

działania i tworzenie *punktu ciężkości* – w którym główną rolę przypisywano wojskom pancernym oraz przełamanie i manewr oskrzydający. Historia dowiodła, że w znacznym stopniu sprawdziły się przewidywania Fullera, co do przebiegu II wojny światowej. W pełni potwierdzona została w tej wojnie koncepcja użycia wojsk szybkich – jako gestorów manewrowości i szybkości działań. Nie sprawdziły się natomiast jego przewidywania co do możliwości wygrania wojny w jednej bitwie i to siłami małej armii zawodowej. Niemniej jednak Fullerowi należy przyznać autorstwo idei armii pancernych i zmechanizowanych, które pojawiły się w drugiej wojnie światowej i we współdziałaniu z silnym lotnictwem odegrały decydującą rolę w prowadzeniu operacji strategicznych.

Wojna i polityka w Polsce 1918-1920
Janina Jędrzejowska

Wojna i polityka w Polsce 1918-1920
Janina Jędrzejowska

Wojna i polityka w Polsce 1918-1920
Janina Jędrzejowska

LUDWIG RITTER VON EIMANNSBERGER (1878–1945)

Ludwig Ritter von Eimannsberger urodził się 19 listopada 1878 roku w Wiedniu. Tam też zdobył wykształcenie wojskowe, kończąc Wojskową Akademię Techniczną. Po ukończeniu tej uczelni i uzyskaniu stopnia podporucznika został 18 sierpnia 1899 roku wysłany na Węgry. W Budapeszcie objął stanowisko dowódcy plutonu w 11. pułku artylerii, wchodzącym w skład węgierskiej Dywizji Artylerii (Artyleryjskiej). Służąc w stolicy Węgier, Eimannsberger wykazał się dużymi umiejętnościami dowódczymi, organizacyjnymi i dobrym przygotowaniem fachowym. Dlatego już po czterech latach służby został skierowany do Szkoły Wojennej. W uczelni tej kształcił się w latach 1903–1905. Po jej ukończeniu, jako jeden ze zdolniejszych absolwentów, został przydzielony do pracy w Sztabie Generalnym Cesarskiej i Królewskiej Armii, a potem do pracy w Biurze Kolei Sztabu Generalnego przy XV. Korpusie. Służąc w tej instytucji został mianowany szefem artylerii twierdzy w Przemyślu¹.

W 1911 roku otrzymał awans do stopnia kapitana i został wykładowcą w Wojskowej Akademii Technicznej. Po wybuchu I wojny światowej powrócił do artylerii i objął stanowisko naczelnika (dowódcy) artylerii w Dowództwie Wojskowym w Kovecs. W 1916 roku został dowódcą artylerii i komendantem odcinka w Tyrolu Południowym, a następnie dowódcą artylerii XV. Korpusu. Po zakończeniu I wojny światowej Eimannsberger

---

¹ Zob. m.in. F. Forstner, op.cit.

pozostał w szeregach armii austriackiej. Zajmował się edukacją przyszłych oficerów, a od 1920 roku był wykładowcą w szkole oficerskiej w Wiedniu. W 1921 roku przeniesiono go do Departamentu Broni w Federalnym Ministerstwie Wojsk Lądowych. Po otrzymaniu w marcu 1926 roku awansu na generała-majora, został skierowany do Naczelnego Dowództwa Wojsk Artyleryjskich Armii Austriackiej. 1 września 1927 roku objął stanowisko szefa II. Sekcji Naczelnego Dowództwa Wojsk Artyleryjskich, a 1 stycznia 1929 roku został mianowany dowódcą Wojsk Lądowych Armii Austriackiej. Niedługo pełnił tę funkcję, bowiem 1 stycznia 1930 roku przeszedł w stan spoczynku.

Po przejściu na emeryturę Ludwig Ritter von Eimannsberger zajął się działalnością pisarską i prowadzeniem wykładów w wiedeńskiej Kriegsakademie. Jego zainteresowania dotyczyły czołgów. Im też poświęcił swoje główne opracowanie teoretyczne, zatytułowane: *Der Kampfwagen-Krieg*². Ukazało się ono w małym nakładzie w lipcu 1933 roku. Pełne jego wydanie z naniesionymi przez autora poprawkami wyszło w 1934 roku. Praca ta została też przetłumaczona na język polski i ukazała się w 1937 roku³. Warto zauważyć, że z rękopisem tego opracowania zapoznał się główny niemiecki teoretyk broni (wojny) pancernej gen. Heinz von Guderian. Zresztą za jego sprawą wysokonakładowe wydanie *Der Kampfwagen-Krieg* wydrukowano w Monachium. Praca ta stała się podstawowym podręcznikiem w bibliotekach Wehrmachtu. Obaj teoretycy poznali się i wspierali w popularyzowaniu swoich poglądów. Ludwig Ritter von Eimannsberger w programach studiów austriackiej Kriegsakademie w latach 1937–1938 zalecał jako podstawową lekturę właśnie pracę Guderiana: *Achtung! Panzer! Die entwicklung der Panzerwaffe, ihre Kampftaktik und operativen Möglichkeiten*. Praca Eimannsbergera znalazła

² L. von Eimannsberger, *Der Kampfwagen-Krieg*, Monachium 1934.

³ Idem, *Wojna*, op. cit.

uznanie nie tylko Guderiana. Kolejnym gorącym jej orędownikiem był niemiecki teoretyk wojskowy Walter von Nehring⁴.

Eimannsberger był zafascynowany bronią pancerną i jej możliwościami, twierdził, że w przyszłej wojnie główną siłą wojsk lądowych powinny być pancerne i zmotoryzowane związki taktyczne, przystosowane do prowadzenia głębokich operacji. Oprócz tych związków dopuszczał także istnienie tradycyjnych dywizji piechoty, które wspierałyby działania wojsk szybkich. Zakładał użycie czołgów *w masie*, nie rozdzielając ich pomiędzy formacje piechoty. W tym względzie krytykował rozwiązania francuskie. Przewidywał ich grupowanie w dwóch rodzajach związków pancernych. Miały nimi być: brygady pancerne, przeznaczone do wsparcia dywizji piechoty oraz dywizje pancerne. Zadaniem, a zarazem przeznaczeniem tych ostatnich było rozwijanie operacji w głąb ugrupowania i na skrzydła frontu przeciwnika. Ponadto w działaniach operacyjnych Eimannsberger przewidywał tworzenie wyższych związków organizacyjnych, a mianowicie korpusów i armii pancernych. Armia pancerna to około 5000 czołgów i dodatkowo 10 dywizji zmotoryzowanych. Ten związek operacyjny miał stanowić główną siłę ofensywną nowoczesnej armii⁵.

Jak wynika z powyższego opisu, Eimannsberger uważał, że rozstrzygającą formą walki stanie się natarcie, a pozytywne jego rezultaty w przyszłej wojnie będzie można osiągnąć tylko poprzez zastosowanie w działaniach ofensywnych, zaproponowanych przez niego związków operacyjnych. Miały one prowadzić głębokie operacje, a nawet realizować cel strategiczny. Operacje komponentu lądowego byłyby powiązane z działaniami lotnictwa, które miało organizacyjnie wchodzić w skład dywizji pancernych. Zadaniem tego rodzaju sił zbrojnych byłoby zwalczanie lotnictwa przeciwnika, rozpoznanie, współdziałanie

---

⁴ W. von Nehring, *Heere von morgen. Ein Beitrag zur Frage der Heeresmotorisierung des Auslandes*, Poczdam 1935.

⁵ J. Orzechowski, *op. cit.*, t. IV, s. 35.

z czołgami w czasie walki poprzez intensywne ataki z powietrza oraz dozorowanie pasa natarcia⁶. Warto zauważyć, że zakładając działania manewrowe w przyszłej wojnie nie on zakładał wykorzystania do współdziałania z czołgami kawalerii, opowiadając się za piechotą. Przekonanie takie wykształtowało się u niego na podstawie spostrzeżeń z przebiegu bitwy, która stoczona została 8 sierpnia 1918 roku pod Amiens⁷. Analizując tę batalię Eimannsberger doszedł do przekonania, że tylko piechota może wykorzystać sukces czołgów. Co do kawalerii uważał, że ogień broni maszynowej zmusi ten rodzaj wojsk do spieszenia się. A spieszone oddziały kawalerii, mało liczebne, nie mogą odegrać tej roli, co piechota. Ponadto kawaleria szkolona jest do działań manewrowych, a nie do uporczywej walki pieszej. Z tego też powodu proponował likwidację tej broni, której zadania przejmą związki pancerne. W swojej pracy napisał *explicite*: *Jazda umarła i nie ma miejsca dla niej także przy czołgu; ale jej zadania pozostały, są nieśmiertelne i dlatego zasady walki kawalerskiej przejmą w przyszłości szwadrony pancerne*⁸.

Planując operacyjne wykorzystanie związków pancernych, Eimannsberger ważną rolę przypisywał posiadaniu głębokich odwodów operacyjnych. Tworzyć je miały dywizje zmotoryzowane i pancerne. Zadaniem ich było *interweniowanie w miejscach krytycznych*, a interwencja ta miała następować po około 8–12 godzinach od wystąpienia negatywnego rozwoju sytuacji bojowej. Interweniujące dywizje zmotoryzowane powinny posiadać dużą ilość środków przeciwpancernych i być zdolne do powstrzymania zagonów pancernych przeciwnika. Natomiast zadaniem dywizji pancernych będzie

⁶ L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 288–289.

⁷ Bitwa pod Amiens, rozegrana 8 sierpnia 1918 r. była decydującym starciem wielkiej ofensywy niemieckiej w 1918 r. Niemcy ponieśli w niej całkowitą klęskę, stąd batalia ta określana jest mianem „czarnego dnia niemieckiej armii”.

⁸ L. von Eimannsberger, *Wojna*, op. cit., s. 149.

w odpowiednim momencie wykonanie przeciwuderzenia w celu zmuszenia przeciwnika do odwrotu lub przynajmniej do chwilowego zatrzymania natarcia. Miało to umożliwić przegrupowanie sił własnych, tworząc warunki do przeciwuderzenia⁹.

Eimannsberger przewidując przeciwuderzenia, których celem będzie załamanie impetu natarcia przeciwnika, odrzucał całkowicie możliwość prowadzenia działań opóźniających. Uważał, że szybkość zgrupowań operacyjnych przeciwnika okaże się również wielka i nie będzie można mu przeciwstawić słabej piechoty. Obrona powinna być więc nasycona środkami inżynieryjnymi i przeciwpancernymi oraz posiadać charakter manewrowy. Ów manewr stanowiłby domenę silnych odwodów przeciwpancernych i pancernych, a jego istotą będzie wykonywanie przeciwuderzeń, lub kontrataków w wybranych miejscach ugrupowania bojowego strony przeciwnej¹⁰.

Analizując nową broń – czołgi, Eimannsberger opracował założenia nowoczesnej bitwy pancernej, która prowadzić miała do całkowitego wyeliminowania jednej ze stron. Przystępując do takiej batalii należało użyć w pierwszym rzucie dużej ilości czołgów – aż siedem brygad pancernych (w sumie 2500 maszyn). Natarcie czołgów miało być wspierane przez lotnictwo bombowe i myśliwskie. W trzeciej decydującej fazie natarcia do walki miała być wprowadzona armia pancerna, czyli kolejne 5000 maszyn¹¹.

Fascynacja jednostkami pancernymi prowadziła Eimannsbergera do rozważań na temat organizacji i metod zaskoczenia przeciwnika. Zakładając, że natarcie prowadzone będzie przez czołgi, należało przede wszystkim zmierzać do tego, aby można było przeprowadzić natarcie bez uprzedniego gromadzenia sprzętu i środków walki, a więc bezpośrednio z marszu. Cel taki jest bardzo trudny do osiągnięcia. Dlatego też Eimannsber-

---

⁹ J. Orzechowski, op. cit., t. IV s. 36–37.

¹⁰ Ibidem, s. 37.

¹¹ L. Wyszczelski, Historia myśli, op. cit., s. 289.

ger twierdził, że należy całkowicie zaskoczyć przeciwnika, a więc zrezygnować z użycia czołgów w początkowym stadium ataku. Dalszymi zaleceniami były:

- przeprowadzić natarcie w jak najkrótszym czasie;
- utrudniać rozpoznanie przeciwnikowi poprzez maskowanie, odsunięcie stanowisk pogotowia bojowego, a także utrzymywanie własnych żołnierzy w nieświadomości, o mającym nastąpić natarciu;
- mieć w dyspozycji część sprzętu bez ograniczenia zasięgu działania, którą można osiągnąć tylko poprzez ruchliwość;
- zastosować taką metodę, która pozwoli z jednej strony maksymalnie ograniczyć straty, a z drugiej przeprowadzić działania szybkie i dające rozstrzygnięcie.

Ludwig von Eimannsberger zajmował się nie tylko problematyką wykorzystania wojsk pancernych, ale podejmował też kwestie związane z budowaniem ich struktur organizacyjnych. Ukazał możliwe warianty przebiegu operacji z wykorzystaniem czołgów. Widział możliwość prowadzenia przez formacje pancerne samodzielnych działań operacyjnych, wpływających na realizację strategicznego celu wojny. Sugerowane rozwiązania, stały się podstawą tego typu działań w II wojnie światowej.

HEINZ WILHELM VON GUDERIAN (1888–1954)

Heinz Wilhelm von Guderian urodził się 17 czerwca 1888 roku w Chełmnie¹ nad Wisłą. Jego ojciec Frederich był wówczas porucznikiem w 2. Pomorskim Batalionie Strzelców. Rodzina Guderianów pochodziła prawdopodobnie z Holandii. Wobec skromnych możliwości finansowych rodzice wybrali dla niego, podobnie jak i dla jego młodszego brata Fritza, drogę kariery wojskowej. Ta forma edukacji była zgodna z marzeniami chłopców. 1 kwietnia 1901 roku Guderian, mając 13 lat, wstąpił do Korpusu Kadetów Młodszych w Badenii, skąd w lipcu 1903 roku został przeniesiony do Głównego Korpusu Kadetów w Gross-Lichterfelde koło Berlina. Po zdanim egzaminie dojrzałości, został 28 lutego 1907 roku wcielony do 10. Hanowerskiego Batalionu Strzelców, stacjonującego w Bittche. Oddziałem tym od końca 1907 roku dowodził jego ojciec Frederich, który umożliwił synowi kontynuowanie nauki w Akademii Wojennej w Metz. Po jej ukończeniu Guderian mianowany został na pierwszy stopień oficerski. W ostatnim roku przed wybuchem I wojny światowej skierowano go do Akademii Sztabu Generalnego. Niestety wybuch wojny przerwał jego edukację².

Podczas działań wojennych Guderian pełnił różne funkcje. Początkowo był dowódcą radiostacji, najpierw w 5. Dywizji Kawalerii, następnie w sztabie 4. Armii. W okresie od stycznia

---

¹ Chełmno nosiło wówczas nazwę Kulm.

² J. Ślipiec, Heinz Guderian (1888–1954) jako teoretyk i dowódca wojskowy, „Pro Memoria”, 2003, nr 5, s. 30.

do sierpnia 1916 roku był pomocnikiem dowódcy łączności w sztabie 5. Armii. W sierpniu 1916 roku objął stanowisko dowódcy łączności w sztabie 4. Armii, w sierpniu 1917 roku zaś dowództwo 2. batalionu w 14. pułku piechoty. Z początkiem 1918 roku został skierowany na kurs oficerów Sztabu Generalnego do Sedanu, skąd po dwóch miesiącach przeniesiono go do sztabu armii, a następnie do sztabu XXXVII. Korpusu Rezerwowego, na stanowisko kwatermistrza. W październiku 1918 roku otrzymał przydział do sztabu przedstawicielstwa niemieckiego w okupowanych Włoszech, gdzie przez miesiąc sprawował funkcję szefa oddziału operacyjnego. Po zakończeniu wojny powrócił do kraju. Pomimo tego, że negatywnie oceniał przemiany rewolucyjne w Niemczech, podjął służbę w Straży Granicznej Republiki Weimarskiej. W styczniu 1920 roku został dowódcą kompanii w 10. Hanowerskim Batalionie Strzelców, stacjonującym w Goslarze.

Z początkiem roku 1922 oddelegowano go do 7. Bawarskiego Batalionu Samochodowego w Monachium. Miał się zapoznać ze służbą w wojskach samochodowych, przewidywany był bowiem do objęcia stanowiska w inspektoracie komunikacji wojskowych. 1 kwietnia 1922 roku otrzymał przeniesienie do oddziału wojsk samochodowych Ministerstwa Reichswehry. Od tej pory zaczął prowadzić studia nad problematyką użycia wojsk pancernych. Uwagę Guderiana absorbowwały szczególnie prace: Johna Fredericka Charlesa Fullera, Basila Henry Liddell-Harta i Giffarda Le Quesne Martela³. Podobnie, jak wymienieni teore-

---

³ Giffard Le Quesne Martel (1889–1958) – brytyjski generał i teoretyk wojskowy, znany też jako *Q Martel*. Brał udział w I wojnie światowej. W latach 1930–1934 był instruktorem w armii hinduskiej w Quetta (obecnie Pakistan). W latach 1936–1939 pracował w Ministerstwie Wojny. Wraz z wybuchem II wojny światowej został dowódcą 50. Dywizji Piechoty (1939–1940), wchodzącej w skład Brytyjskiego Korpusu Ekspedycyjnego we Francji. Po ewakuacji z Dunkierski otrzymał przydział do Królewskiego Korpusu Pancernego. W obszarze jego zainteresowań znajdowały wojska pancerne i ich miejsce na przyszłym polu walki. W 1943 r. stanął na czele brytyjskiej misji wojskowej w Związku Radzieckim. Pobyt w ZSRR opisał we wspomnieniach: *An Outspoken Soldier*. Czynną służbę wojskową zakończył w 1945 r. w wieku 56 lat.

tycy, również Guderian uznał czołg za główną broń w rozpoczynającej się epoce motoryzacji sił zbrojnych. Własne przemyślenia, dotyczące wykorzystania czołgów w działaniach wojennych, zamieszczał na łamach tygodnika wojskowego *Militaer-Wochenblatt*. Po gruntownych studiach nad historią sztuki wojennej, analizie ćwiczeń prowadzonych w Wielkiej Brytanii i wreszcie na podstawie własnych doświadczeń, Guderian doszedł do przekonania, że *czołg przydany piechocie nigdy nie osiągnie decydującego znaczenia*. Czołgów, jego zdaniem, nie wolno wcielać do dywizji piechoty, ale grupować je w samodzielne dywizje.

1 lutego 1930 roku Guderian objął dowództwo 3. Pruskiego Batalionu Samochodowego, stacjonującego w Berlinie-Lankwitz i przeprowadził jego reorganizację. Polegała ona na tym, że pierwsza kompania została wyposażona w pancerne samochody rozpoznawcze, druga w czołgi, trzecia była pododdziałem przeciwpancernym, a czwarta przekształcona została w kompanię motocyklistów⁴. Proces motoryzacji armii, a co zatem idzie i kariera wojskowa Guderiana zostały znacznie przyspieszone po objęciu władzy w Niemczech przez Adolfa Hitlera⁵.

---

⁴ J. Ślipiec, Heinz Guderian, op. cit., s. 30.

⁵ Adolf Hitler (1889–1945) – przywódca niemieckiego narodowego socjalizmu, dyktator III Rzeszy, odpowiedzialny za zbrodnie popełnione przez reżim, którego był twórcą. Od 1921 r. był przywódcą NSDAP. W 1923 r. wraz z gen. Erichem von Ludendorffem stanął na czele nieudanego puczu monachijskiego. Swoją szowinistyczny i rasistowski program hegemonii niemieckiej w Europie zawarł w dziele *Mein Kampf*. W 1933 r. został powołany na stanowisko kanclerza. W roku następnym, po śmierci prezydenta Paula von Hindenburga, ogłosił się wodzem (Führerem). Wprowadził osobistą dyktaturę i terror policyjny. Dla przeciwników politycznych zbudował obozy koncentracyjne. Rozpoczął represje wobec lewicy i wszelkiej opozycji oraz Żydów (ustawy norymberskie). Łamiąc postanowienia Traktatu Wersalskiego odbudował armię niemiecką i w 1938 r. stanął na jej czele. W marcu 1938 r. dokonał zaboru Austrii. W roku następnym zajęł Czechy i Kłajpedę. Napaścią na Polskę 1 września 1939 r. rozpoczął II wojnę światową. Podbił większość krajów europejskich. Stosował w nich terror i eksterminację ludności. 30 kwietnia 1945 r. w obliczu poniesionej klęski popełnił samobójstwo.

W 1934 roku Heinz von Guderian otrzymał rękopis dzieła Ludwiga von Eimannsbergera – *Der Kampfwagen-Krieg*. Praca dotycząca użycia wojsk pancernych została uznana przez Guderiana za wartościową. Wkrótce wydano ją w Niemczech drukiem.

15 października 1935 roku Guderian objął dowództwo 2. Dywizji Pancernej w Warzburgu. Była to jedna z trzech nowoutworzonych dywizji pancernych. Zebrane doświadczenia w dowodzeniu tym związkem taktycznym zaowocowały napisaniem przez niego pracy teoretycznej pod tytułem: *Achtung! Panzer!*⁶ Zaprezentował w niej historię powstania wojsk pancernych oraz zasady, na których pragnął oprzeć ich organizację. Kolejną jego rozprawą, wydaną w tym samym roku (1937) była: *Die Panzertruppen und Zusammenwirken mit den und ernen Waffen*. Oprócz wymienionych pozycji książkowych swoje poglądy prezentował on również na łamach periodyku wojskowego *Reichsverband Deutscher Offiziere*.

Tuż przed wybuchem II wojny światowej, 22 sierpnia 1939 roku, Guderian objął dowództwo XIX. Korpusu Pancernego, z którym stoczył kampanię polską⁷. Walczył pod Chojnicami i Wizną, w Brześciu nad Bugiem spotkał się z przedstawicielami Armii Czerwonej. W 1940 roku Guderian poparł plan gen. Ericha von Mansteina⁸, przewidujący przeprowadzenie kampanii zachodniej przez Ardeny. XIX. Korpus Pancerny Guderiana odegrał znaczącą rolę w sforsowaniu Mozy i załamaniu francuskiej obrony w północnej części kraju. Wojska Guderiana nacierające przez Luksemburg, po przełamaniu francuskiej obrony odcięły Brytyjski Korpus Ekspedycyjny

---

⁶ Tytuł tej pracy brzmi: *Achtung! Panzer! Die entwicklung der Panzerwaffe, ihre Kampftechnik und operativen Moglichkeiten*. Wydana ona została w Stuttgarcie w 1937 r.

⁷ M. Lee Lanning, op. cit., s. 260.

⁸ Erich von Manstein, nazwisko urodzenia Lewiński (1887–1973) – feldmarszałek niemiecki. W latach 1942–1944 dowodził m.in. Grupami Armii *Don* i *Poludnie*. Po II wojnie światowej aresztowany i w 1949 r. skazany na 18 lat więzienia. Uwolniony został w 1953 r.

w Belgii. 1 czerwca 1940 roku Guderian został mianowany dowódcą Grupy Pancерnej *Guderian*, kilka dni później, 19 lipca, otrzymał awans do stopnia generała-pułkownika. 16 listopada 1940 roku powierzono mu dowództwo 2. Grupy Pancерnej, którą dowodził w czasie ataku niemieckiego na Związek Radziecki. 5 października 1941 roku objął dowództwo 2. Armii Pancерnej, a 1 marca 1943 roku stanowisko Generalnego Inspektora Wojsk Pancерnych⁹.

21 lipca 1944 roku został szefem Sztabu Naczelnego Dowództwa Wojsk Lądowych, z jednoczesnym zachowaniem poprzednio zajmowanego stanowiska. W tym czasie, aż do marca 1945 roku, był jednym z najbliższych współpracowników Adolfa Hitlera. Kierował ostatnimi przygotowaniem do obrony III Rzeszy przed Armią Czerwoną. Zdecydował wówczas o modernizacji i rozbudowie systemów fortyfikacyjnych, na wschodnich rubieżach państwa niemieckiego. Odszedł tym samym od swojej koncepcji wojny manewrowej, zastępując ją projektem miast-twierdz. 28 marca 1945 roku Hitler pozbawił Guderiana wszystkich funkcji wojskowych. Stanowiło to pokłosie jego konfliktu z Heinrichem Himmlerem¹⁰, któremu zamierzał odebrać dowództwo nad Grupą Armii *Wisła*. Po otrzymaniu dymisji Guderian wyjechał do Tyrolu, gdzie 10 maja 1945 roku został aresztowany przez Amerykanów. Pomimo oskarżenia o zbrod-

---

⁹ P. Carell, *Operacja „Barbarossa”*, Warszawa 2003, *passim*.

¹⁰ Heinrich Himmler (1900–1945) – jeden z przywódców hitlerowskich Niemiec, Reichsführer SS. Od 1925 r. w NSDAP, od 1929 r. szef SS, a od 1936 r. także policji niemieckiej. Współtwórca obozów koncentracyjnych. Odegrał dużą rolę w tworzeniu hitlerowskiego aparatu terroru w krajach okupowanych oraz przeprowadzeniu zagłady Żydów. W latach 1944–1945 był dowódcą armii rezerwowej, a następnie Grupy Armii *Wisła*. W obliczu klęski III Rzeszy rozważał przejęcie władzy w Niemczech. Za próby kontaktów z aliantami został usunięty przez Hitlera z NSDAP. Schwytany przez Brytyjczyków popełnił samobójstwo. Szerzej na temat dowodzenia H. Himmlera i jego konfliktu z gen. Guderianem zob. D. Hamšík, *Drugi człowiek Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1991, s. 271–287.

nie wojenne, nie został skazany. Zmarł 14 maja 1954 roku. Przed śmiercią opublikował wspomnienia¹¹.

Guderian był zarówno teoretykiem, jak i dowódcą wojskowym, przede wszystkim zaś mistrzem wojny błyskawicznej. Jak zauważył Basil Henry Liddell-Hart, posiadając umiejętność antycypowania zdarzeń, stworzył niemieckie wojska pancerne i zrozumiał korzyści wypływające z prowadzenia, przy ich wykorzystaniu, głębokiej ofensywy – nawet szczebla strategicznego. Stanowi on rzadki w historii myśli wojskowej przykład teoretyka, będącego jednocześnie twórcą i realizatorem danej koncepcji¹².

Guderian wskazywał, że czołgi są zdolne do prowadzenia samodzielnych zadań operacyjnych. Wypowiadał się więc przeciwko konstruowaniu takich modeli czołgów, które byłyby przeznaczone tylko, jako broń towarzysząca piechocie. Zakładając, że przyszłe działania bojowe będą miały dynamiczny charakter gloryfikował rolę wojsk pancernych, zdolnych zaskoczyć przeciwnika, i to nie tylko w skali taktycznej, ale również operacyjnej. Za ich przydatnością przemawiał fakt, że mogły współdziałać z lotnictwem oraz skutecznie powstrzymać rajdy przeciwnika. Wymagało to użycia odpowiedniej liczby wozów bojowych w *masie*. Tylko takie ich zastosowanie gwarantowało sukces¹³.

Opracowane przez Guderiana założenia wykorzystania czołgów w skali operacyjnej, sprawdziły się w konfliktach zbrojnych także po II wojnie światowej, a jego zasady wojny błyskawicznej znalazły odbicie w *zimnowojennych* założeniach doktrynalnych państw Układu Warszawskiego i Sojuszu Północnoatlantyckiego¹⁴.

¹¹ H. Guderian, *Wspomnienia żołnierza*, Warszawa 1958.

¹² B.H. Liddell-Hart, *Karmazynowe Bractwo*, op. cit., s. 56.

¹³ L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 290–291.

¹⁴ Szerzej zob. Ch. Messenger, *Sztuka Blitzkriegu*, Warszawa 2002, s. 281–329.

MICHAŁ NIKOŁAJEWICZ TUCHACZEWSKI (1893–1937)

Michał Nikołajewicz Tuchaczewski urodził się 16 lutego 1893 roku w majątku ziemskim, położonym niedaleko wsi Śledniewo¹. W początkach ubiegłego stulecia rodzina Tuchaczewskich zamieszkała w Penzie, gdzie Michał uczył się w miejscowym gimnazjum. W 1909 roku Tuchaczewscy przeprowadzili się do Moskwy. Tam Michał kontynuował swoją edukację, uczęszczając do 9. Gimnazjum Moskiewskiego, po ukończeniu którego rozpoczął służbę wojskową. Jej początek był związany z Moskiewskim Korpusem Kadetów imienia Carycy Katarzyny II. Edukację kontynuował w Moskiewskiej Aleksandrowskiej Szkole Wojskowej, a po jej ukończeniu uzyskał stopień podporucznika². W 1914 roku, po wybuchu I wojny światowej, został przydzielony do Siemionowskiego Batalionu Piechoty i wraz z nim wziął udział w walkach na obszarze Galicji, wykazując się dużą walecznością. 19 lutego 1915 roku dostał się do niewoli niemieckiej. Trafił do obozu jenieckiego w twierdzy Ingolstadt w Bawarii, gdzie spotkał przyszłego generała i prezydenta Francji Charlesa de Gaulle. Po udanej próbie ucieczki, poprzez Szwajcarię powrócił do Rosji. Ponownie zgłosił się do wojska i znowu otrzymał przydział do Siemionowskiego Batalionu Piechoty. Gdy w marcu 1918 roku bolszewicy ogłosili mobilizację *wojskowych specjalistów* do tworzącej się Armii Czerwonej, Tuchaczewski zaofiarował swoje usługi. Otrzymał stanowisko w Wydziale Woj-

---

¹ L. Nikulin, Tuchaczewski, Warszawa 1965, s. 13–14.

² Ibidem, s. 27–29.

skowym Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego Rad. Zaangażował się także w działalność polityczną i wstąpił do partii bolszewickiej. Uznawany za gorliwego wyznawcę nowej idei (komunizmu) szybko awansował. Mając zaledwie 25 lat, w maju 1918 roku został mianowany komisarzem Moskiewskiego Rejonu Zachodniej Strefy Obronnej.

W czerwcu 1918 roku objął dowództwo 1. Armii i uczestniczył w walkach z Korpusem Czechosłowackim³, który wystąpił przeciwko bolszewikom oraz białogwardzistom dowodzonym przez atamana Piotra Krasnowa⁴ i gen. Aleksandra Kołczaka⁵. W roku następnym, stojąc na czele Frontu Kaukaskiego, wal-

---

³ Korpus Czechosłowacki – formacja wojskowa utworzona w Rosji w czasie I wojny światowej. Jego wystąpienie w maju 1918 r. przeciwko bolszewikom uznawane jest za początek wojny domowej. Korpus powstał z inicjatywy Czechosłowackiego Komitetu Narodowego i składał się z Czechów i Słowaków – jeńców z armii austro-węgierskiej. W 1917 r. liczył ok. 50 000 żołnierzy, uzbrojonych przez państwa Ententy. Po rewolucji październikowej Korpus Czechosłowacki podporządkowany został dowództwu Ententy. Po pokoju w Brześciu nad Bugiem w marcu 1918 r. bolszewicy zawarli porozumienie z Czechami o ewakuacji Korpusu przez Władywostok do Francji, zażądali jednak aby Korpus złożył broń, wówczas czeski dowódca gen. Rudolf Gajda zajął Czelabińsk, a wkrótce opanował całą kolej transsyberyjską. Korpus przeszedł na stronę białych i walczył z bolszewikami na terenach Powołża i Syberii. Ostatecznie w 1920 r. Korpus Czechosłowacki opuścił tereny Rosji i drogą morską dotarł do Europy Zachodniej, a stamtąd do Czechosłowacji.

⁴ Piotr Krasnow (1869–1947) – generał armii carskiej. W czasie I wojny światowej dowodził dywizją kozacką, a następnie korpusem. Po *przewrocie październikowym*, dowódca odsieczy dla Rządu Tymczasowego. Następnie zbiegł za Don i został dowódcą tzw. Armii Dońskiej. Wszedł w konflikt z Antonem Denikinem i wyemigrował do Niemiec. W 1945 r. wzięty do niewoli przez Armię Czerwoną został skazany na śmierć.

⁵ Aleksander Kołczak (1873–1920) – admirał armii carskiej. W latach 1916–1917 dowódca Floty Czarnomorskiej. Od 1918 r. na Dalekim Wschodzie. Przy pomocy aliantów został ogłoszony Naczelnikiem Państwa Rosyjskiego. Uznały go inne ugrupowania kontrrewolucyjne. Po klęsce jego wojsk wydany bolszewikom i rozstrzelany.

czył z wojskami gen. Antona Denikina⁶. Wiosną 1920 roku został wyznaczony dowódcą Frontu Zachodniego, którego wojska miały odegrać decydujące znaczenie w pokonaniu odradzającej się po latach rozbiorów Rzeczypospolitej Polski. Generalna ofensywa rosyjska w wojnie polsko-rosyjskiej 1919–1920 roku, nazwana później przez Tuchaczewskiego *pochodem za Wisłę*, rozpoczęła się 4 lipca 1920 roku. Pomimo szeroko zakrojonego planu operacyjnego, zakończyła się fiaskiem. Nie zachwiało to jednak kariery Tuchaczewskiego. Stało się tak prawdopodobnie za sprawą Włodzimierza Lenina⁷, który uznał, że odpowiedzialność za radzieckie niepowodzenia ponosi Józef Stalin⁸. Ponadto Lenin opowiadał się za wcielaniem w szeregi Armii Czerwonej, jak największej liczby oficerów z byłej armii carskiej,

---

⁶ Anton Denikin (1872–1947) – generał armii carskiej. W czasie I wojny światowej dowódca korpusu. Po rewolucji lutowej 1917 r. szef Sztabu Naczelnego Wodza, a następnie dowódca Frontu. W końcu 1917 r. zbiegł nad Don, gdzie zorganizował Armię Ochotniczą, a później Siły Zbrojne Południa Rosji. Po klęsce w marcu 1920 r. wyjechał zagranicę.

⁷ Włodzimierz Iljicz Lenin, właśc. Ulianow (1870–1924) – twórca partii bolszewickiej, organizator i pierwszy przywódca państwa radzieckiego, teoretyk marksizmu, publicysta polityczny, ideolog komunizmu, z wykształcenia prawnik. 6 XI (25 X) 1917 r. stanął na czele powstania w Piotrogradzie, które zapoczątkowało rewolucję październikową. Po zwycięstwie rewolucji został przewodniczącym Rady Komisarzy Ludowych. W 1921 r. w obliczu problemów wewnętrznych zainicjował Nową Ekonomiczną Politykę. Pogarszający się stan zdrowia zmusił go do wycofania się z życia politycznego. W dyktowanych pod koniec życia notatkach zwanych testamentem politycznym Lenina, zawierających dyrektywy oraz charakterystykę ówczesnych członków kierownictwa partyjnego, sugerował konieczność usunięcia Stalina ze stanowiska sekretarza generalnego partii. Oficjalny kult Lenina przetrwał do końca istnienia ZSRR.

⁸ Józef Wissarionowicz Stalin, właśc. Dzugaszwili (1879–1953) – działacz komunistyczny, dyktator i generalissimus Związku Radzieckiego, odpowiedzialny m.in. za wymordowanie polskich oficerów w Katyniu, włączenie do ZSRR terenów wschodnich II Rzeczypospolitej oraz narzucenie Polsce radzieckiego modelu ustrojowego po II wojnie światowej i uzależnienie jej od ZSRR.

którzy legitymowali się dobrym przygotowaniem fachowym. Z tego też względu już w marcu 1921 roku Tuchaczewski został dowódcą wojsk, których zadaniem było stłumienie powstania w Kronsztadzie⁹, a następnie spacyfikowanie buntu w guberni tambowskiej¹⁰, kierowanego przez Aleksandra Stiepanowicza Antonowa. Tłumiąc powstanie Antonowa, Tuchaczewski wykorzystał metody stosowane przez wojska carskie w czasie XIX-wiecznych wojen kaukaskich. Otoczył gubernię pierścieniem, a następnie dokonał podziału terenu na mniejsze, izolowane części, po czym eliminował kolejne ogniska zapalne. W połowie 1922 r. oddziały powstańcze zostały całkowicie pokonane¹¹.

⁹ Powstanie w Kronsztadzie 1921 r. – zwane w historiografii radzieckiej *buntem kronsztadzkim*. Antykomunistyczne wystąpienie żołnierzy garnizonu Kronsztad i załóg części okrętów.

¹⁰ Powstanie tambowskie, inaczej antonowszczyzna – powstanie chłopskie, kierowane przez eserowca Aleksandra Stiepanycza Antonowa (1889–1922), będące największym wystąpieniem w ramach wojny chłopskiej, jaka wybuchła w Rosji Radzieckiej w latach 1920–1921. Drastyczna polityka komunizmu wojennego, realizowana przez bolszewików oraz brak pozytywnego programu obozu kontrrewolucji spowodowało, że hasła eserowców (Partii Socjalistów i Rewolucjonistów), proponujące zorganizowanie ustroju socjalistycznego, opartego na zasadach kolektywistycznych zaczęły zyskiwać na wsi popularność, w efekcie czego powstawały *związki pracującego chłopstwa*. Ruch ten odniósł duży sukces w guberni tambowskiej, okręgu typowo rolniczym, gdzie przeważało bogate chłopstwo. W maju 1920 r. gubernialny zjazd chłopski w Tambowie uchwalił obalenie władzy radzieckiej i likwidację partii komunistycznej, opowiedział się też za zwołaniem konstytuanty, likwidacją prodraszworski, czyli ściąganiem kontyngentów oraz za powrotem do wolnego handlu. Powstanie tambowskie, po odparciu białych wojsk, stało się największym zagrożeniem dla władzy bolszewików. W lutym 1921 r. skierowano tam wojska liczące około 40 000 żołnierzy. Latem tego roku zasadnicze siły Antonowa zostały rozbite. Ostatecznie powstanie upadło w połowie 1922 r. Wydarzenia te, podobnie jak bunt w Kronsztadzie zmusiły bolszewików do wprowadzenia NEP-u. Powstanie tambowskie w propagandzie radzieckiej było przedstawiane, jako zwycięstwo nad siłami kułactwa i ciemnoty.

¹¹ L. Nikulin, op. cit., s. 150–155.

W maju 1922 roku Tuchaczewski otrzymał przydział do Sztabu Generalnego Armii Czerwonej. Dwa lata później został zastępcą szefa Sztabu Generalnego, zaś w listopadzie 1925 roku objął stanowisko szefa Sztabu Generalnego. Zajął się przeprowadzeniem reform w Armii Czerwonej. Głównym ich celem była reorganizacja oddziałów i związków taktycznych, właściwe ich wyposażenie oraz usprawnienie organów dowodzenia. Jego działalność nie przypadła do gustu Stalinowi, który nie lubił w swoim otoczeniu ludzi zbyt samodzielnych i ambitnych. Tuchaczewski musiał więc odejść ze stanowiska szefa Sztabu Generalnego. W grudniu 1927 roku został dowódcą Leningradzkiego Okręgu Wojskowego, w czerwcu 1931 roku wiceprzewodniczącym Rady Wojennej, a następnie wicekomisarzem do Spraw Wojskowych i Morskich oraz szefem Uzbrojenia Armii Czerwonej. W 1935 roku znalazł się w grupie pięciu oficerów, którzy zostali mianowani na stopień marszałka Związku Radzieckiego. Wkrótce jego dobra passa skończyła się. 9 maja 1937 roku został zwolniony ze stanowiska zastępcy komisarza Spraw Wojskowych i mianowany dowódcą Nadwołżańskiego Okręgu Wojskowego. Przeniesiony został więc na niższe stanowisko. Tuchaczewski złożył wniosek o zwolnienie z armii, ale dymisja nie została przyjęta. Kilka dni później został aresztowany w Kujbyszewie, pod zarzutem działalności spiskowej i przewieziony do Moskwy. Tam po kilku dniach śledztwa, w wyniku tortur, przyznał się do winy i potwierdził stawiane mu zarzuty. Wyrok w sprawie Tuchaczewskiego zapadł 11 czerwca 1937 roku. Brzmiał on – kara śmierci przez rozstrzelanie, wykonano ją następnego dnia.

Tuchaczewski pozostawił po sobie bogaty dorobek teoretyczny w obszarze analizy wojen (szczególnie domowej w ZSRR i wojny polsko-rosyjskiej) oraz prognozowania przebiegu przyszłych konfliktów zbrojnych. Swoje przemyślenia zawarł w rozprawach oraz w szeregu artykułach, opublikowanych w latach 1924–1935. Do opracowań zwartych z zakresu

myśli wojskowej, które przyniosły mu największy rozgłos, zaliczyć należy dwie prace: *Woprosy sowriemiennoj strategii*¹² i *Woprosy wysszego komandirowanija*¹³. Z teoretycznymi ustaleniami i poglądami Tuchaczewskiego czytelnik polski ma możliwość zapoznania się też dzięki książce: *Pisma wybrane*¹⁴.

W obszarze zainteresowań Tuchaczewskiego znalazły się przede wszystkim zagadnienia operacji. Utrzymywał, że głównym celem działań militarnych nie jest opanowanie terytorium przeciwnika, a rozbicie jego sił zbrojnych. Podobnie, jak Alfred von Schlieffen przyjmował, że najskuteczniejszym sposobem zniszczenia wojsk przeciwnika jest manewr okrążający. W zależności od posiadanych sił należy dążyć do jego dwustronnego wariantu. Przyjmując prowadzenie operacji za warunek podstawowy przyszłych działań wojennych zakładał, że nie będą one aktem jednorazowym (pojedynczym), ale przyjmą postać kolejno po sobie następujących operacji, połączonych myślą przewodnią, wynikającą ze strategicznej koncepcji wojny. Ilość operacji będzie uzależniona od warunków terenowych (konieczność rozczłonkowania sił)¹⁵. Operacja w jego przekonaniu: *sprowadza się do ześrodkowania niezbędnej ilości sił i wykonywania tymi siłami ciągłych i nieprzerwanych uderzeń na zgrupowanie przeciwnika rozlokowane na obszarze o dużej głębokości*¹⁶.

Promując ideę realizacji operacji zaczepnych, Tuchaczewski liczył się z koniecznością prowadzenia działań defensywnych. Operacje odwrotowe byłyby realizowane przede wszystkim w celu wyprowadzenia wojsk własnych spod uderzeń przeciwnika i oderwania ich od jego sił głównych.

---

¹² M. Tuchaczewski, *Woprosy sowriemiennoj strategii*, Moskwa 1926.

¹³ Idem, *Woprosy wysszego*, op. cit.

¹⁴ Idem, *Pisma*, op. cit.

¹⁵ L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 304–305.

¹⁶ Cyt. za: H. Hermann, op. cit., s.189.

Tuchaczewski dostrzegł konieczność ścisłego współdziałania wojsk lądowych z lotnictwem, którego zadaniem będzie niszczenie infrastruktury komunikacyjnej i militarnej na obszarze tyłowym przeciwnika oraz udział w organizowaniu desantów powietrznych. Desanty te, nawet w sile związków taktycznych, miały działać na tyłach zgrupowań przeciwnika, na kierunku uderzenia sił głównych. Bardzo ważnym zagadnieniem było właściwe dowodzenie. Marszałek opowiadał się też za szczegółowym planowaniem walki. Plan operacyjny miał obejmować nie tylko sposoby rozegrania operacji, ale również uwzględniać jej zabezpieczenie materiałowo-techniczne oraz wzajemne współdziałanie wojsk. Licząc się z dużą szybkością prowadzenia działań operacyjnych, szczególną uwagę przywiązywał do systemów łączności¹⁷.

Gdy w latach osiemdziesiątych ubiegłego stulecia na gruncie amerykańskim podjęto szersze studia nad zagadnieniami sztuki operacyjnej (operacji), Michaił Nikołajewicz Tuchaczewski został zaliczony, obok: Helmutha von Moltke (starszego), Alfreda von Schlieffena i Hansa von Seeckta, do prekursorów tego działu sztuki wojennej¹⁸.

---

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ L.D. Holder, *A new Day for Operational Art*. Army, New York 1985, s. 23.

WŁADIMIR KIRIAKOWICZ TRIANDAFIŁŁOW (1894–1931)

Władimir Kiriakowicz Triandafiłłow, radziecki dowódca i teoretyk wojskowy, urodził się 26 marca 1894 roku na terenie dzisiejszej Turcji. Swoją karierę wojskową rozpoczął w czasie I wojny światowej. W 1915 roku po ukończeniu Szkoły Chorażych został skierowany na front. W ciągu trzech lat osiągnął stopień sztabskapitana, dowodząc batalionem. Zmiana sytuacji społeczno-politycznej, jaka dokonała się w Rosji w 1917 roku (rewolucja lutowa, a przede wszystkim rewolucja październikowa), zmusiła go do dokonania konkretnego wyboru. Opowiedział się po stronie rewolucji bolszewickiej i w 1918 roku zaciągnął się do Armii Czerwonej¹. Początkowo dowodził kompanią, w 1919 roku został dowódcą batalionu szkolnego (kursów dowódczych). W latach 1919–1923 studiował w Akademii Wojskowej Armii Czerwonej. Po ukończeniu studiów pełnił służbę w sztabach: Wschodniego, Południowego i Południowo-Zachodniego Okręgu Wojskowego, a następnie został dowódcą jednej z brygad piechoty. W 1925 roku objął stanowisko szefa oddziału operacyjnego Sztabu Generalnego, a trzy lata później zastępcy szefa Sztabu Generalnego. W listopadzie

---

¹ Armia Czerwona, właściwie Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona, została utworzona w styczniu 1918 r. jako armia rewolucyjna, oparta na zaciągu ochotniczym, z dowódcami obieralnymi bez stopni i rang. Po wojnie domowej zredukowana, oparta na mieszanej strukturze: Armia skoszarowana i terytorialne formacje milicyjne. W 1935 r. wprowadzono służbę zawodową oraz stopnie wojskowe według rang (w tym marszałków). Od 1946 r. Armia Czerwona zmieniła nazwę na Armia Radziecka.

1929 roku został mianowany dowódcą 2. Korpusu Piechoty. Stanowisko to piastował do października 1930 roku, kiedy ponownie został zastępcą szefa Sztabu Generalnego Armii Czerwonej².

Lata dwudzieste dwudziestego stulecia to okres transformacji radzieckiej armii. Do początku 1924 roku trwała demobilizacja Armii Czerwonej. Był to czas organizacyjnego chaosu. Nowe rozwiązania w radzieckich siłach zbrojnych zostały wprowadzone w wyniku tzw. reformy Frunzego³. Położono wówczas podwaliny pod nowy *ustrój*, stanowiący kontaminację systemu milicyjnego (terytorialnego) z regularnym⁴. Triandafiłłow poważnie zaangażował się w proces przemian, a szczególnie w kwestię unowocześnienia radzieckich sił zbrojnych. Podobnie, jak Michaił Tuchaczewski, był zwolennikiem mechanizacji armii, której trzon stanowią jednostki pancerne. Uważał jednak, że o zwycięstwie zadecyduje współdziałanie wszystkich rodzajów wojsk. 12 grudnia 1931 roku, mając 37 lat, zginął w katastrofie lotniczej. Pochowany został w Moskwie na Placu Czerwonym.

Władimir Triandafiłłow jest cenionym teoretykiem wojskowym. W obszarze jego zainteresowań znajdowały się zagadnienia dotyczące militarnych aspektów I wojny światowej

² *Wojennaja Encikłopedija*, op. cit., t. 8, s. 123–124.

³ Michaił Frunze (1885–1925) – radziecki dowódca i teoretyk wojskowości, Mołdawianin. Uczestnik rewolucji 1905–1907 i rewolucji październikowej. W czasie wojny domowej 1918–1919 stał m.in. na czele Frontu Wschodniego (pokonał Kołczaka) i Turkiestańskiego i Południowego (pokonał Wrangla). Uznany za najwybitniejszego dowódcę rewolucyjnego. W 1924 r. został szefem sztabu Armii Czerwonej oraz komendantem Akademii Wojskowej i zastępcą ludowego komisarza spraw wojskowych i morskich. W 1925 r. po usunięciu Trockiego stanął na czele resortu spraw wojskowych. Przeprowadził reformę i nadał regularny charakter Armii Czerwonej. Włodzimierz Lenin brał go pod uwagę, jako kandydata na stanowisko sekretarza generalnego partii. Zmarł w wyniku nieudanej operacji chirurgicznej.

⁴ Materiał dotyczący reorganizacji Armii Czerwonej (bez daty), Centralne Archiwum Wojskowe, Wojskowa Komisja Archiwalna, sygn. 800.61.1.

i wojny domowej (*Grażdanskaja Wojna 1918–1921*). Wiele uwagi poświęcał też sprawom szkolenia i wychowania żołnierzy. Interesowały go głównie kwestie przemian w obszarze sztuki wojennej. Triandafillow jest uznawany za jednego z prekursorów wyodrębnienia problematyki związanej z przygotowaniem i prowadzeniem operacji w samodzielny dział sztuki wojennej, a mianowicie sztuki operacyjnej. Pod koniec lat dwudziestych dwudziestego stulecia uzyskała ona w ZSRR status samodzielnej dyscypliny naukowej. Problematyce tej poświęcił swoje najważniejsze prace, a mianowicie opublikowaną w 1926 r. książkę zatytułowaną: *Razmach operacij sowriemiennych armii*, a przede wszystkim wydaną 3 lata później rozprawę opatrzoną tytułem: *Charaktier operacji sowriemiennych armii*, w której analizował tendencje i kierunki rozwoju sztuki operacyjnej. Punktem wyjścia swoich rozważań uczynił stan wyposażenia Armii Czerwonej i potencjalnych przeciwników oraz normy możliwe do przyjęcia w ówczesnych warunkach.

Główną zasługą Triandafillowa jest podjęcie próby zdefiniowania teorii głębokich operacji, których istota sprowadzała się do jednoczesnego oddziaływania posiadanymi środkami i siłami na całą głębokość obrony nieprzyjaciela, przełamania jej taktycznej strefy na wybranych kierunkach, wprowadzenia w dokonany wyłom silnego ugrupowania pancernego, zmotoryzowanej piechoty i kawalerii, a także wysadzenia na głębokich tyłach operacyjnych desantów powietrznych⁵.

Triandafillow stał na stanowisku, że przyszłe wojny charakteryzować się będą znacznym rozmachem, prowadzone przez utecnicznione i masowe armie. Tym samym krytycznie odnosił się do lansowanej w okresie międzywojennym, między innymi przez gen. Hansa von Seeckta, teorii tak zwanych *ma*

---

⁵ H. Hermann, op. cit., s. 130.

tych armii⁶, według której przyszłe konflikty zbrojne prowadzone będą przez *ruchliwe armie, stosunkowo niewielkie, ale dobrze wyszkolone*, liczące od dwustu do trzystu tysięcy żołnierzy⁷.

Głęboka operacja, według przewidywań radzieckiego teoretyka, realizowana będzie siłami armii uderzeniowej, złożonej z 12–18 dywizji piechoty, 1–2 dywizji kawalerii oraz lotnictwa, składającego się z 2–3 brygad niszczycielskich, 4–5 dywizjonów myśliwskich, 2 dywizjonów obserwacyjnych, pododdziałów chemicznych, saperskich i łączności oraz artylerii, także przeciwlotniczej⁸. Zakładając, że szerokość przełamывanego przez armię uderzeniową frontu będzie wynosić od 25 do 30 km, w pierwszym rzucie należy skoncentrować od 3 do 4 korpusów piechoty. Istotne znaczenie z punktu widzenia skuteczności prowadzenia głębokich operacji, będzie miał stan linii kolejowych, możliwości ich rozbudowy, a także ilość i jakość transportu samochodowego. Przyjmując konieczność całkowitego pokonania przeciwnika, Władimir Triandafillow opowiadał się za potrzebą prowadzenia wielu, kolejno następujących po sobie uderzeń, celem zdeorganizowania sił przeciwnika i pozbawienia go tym samym możliwości stawiania dalszego poważniejszego oporu⁹.

Teoria głębokich operacji cieszyła się w Związku Radzieckim dużym zainteresowaniem. Radzieccy teoretycy wojskowi negując możliwość zrealizowania strategicznego celu

---

⁶ Hans von Seeckt opracowując koncepcję prowadzenia przyszłej wojny zakładał jednak, że w przypadku fiaska błyskawicznego pokonania przeciwnika działania zbrojne prowadzone będą przy użyciu wielomilionowych armii. Za priorytetowe uznane zostały jednak działania błyskawiczne, prowadzone przez armie zawodowe.

⁷ H. von Seeckt, *Über Heer und Krieg der Zukunft*, „Nord und Sun” 1928, nr 4, s. 21.

⁸ W. Triandafillow, *Charakter operacyj sowiennych armij*, Moskwa 1929, s. 72.

⁹ L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 307.

wojny w wyniku jednego uderzenia, uważali za konieczne prowadzenie operacji okrążających, na znacznej głębokości. Remedium na przełamanie obrony przeciwnika i pobicie jego zgrupowań operacyjnych stanowić miały wojska lądowe, dysponujące dużą ilością czołgów, samochodów pancernych i jednostek zmotoryzowanych, wspartych lotnictwem.

Zakładano, że działania militarne prowadzone będą w trzech etapach. W pierwszym nastąpi przełamanie w wybranym miejscu taktycznej strefy obrony nieprzyjaciela, co w konsekwencji doprowadzi do przekształcenia sukcesu taktycznego w operacyjny. Dokonać tego miało silne zgrupowanie pancerne wraz ze zmotoryzowaną piechotą i kawalerią. Zakładano, że spowoduje ono rozbitcie odwodów przeciwnika. Użycie operacyjnych desantów powietrznych, współdziałających z wojskami szybkimi, jako etap drugi, wywoła z kolei opanowanie ważnych obiektów i węzłów obrony. Prowadzenie pościgu wyeliminuje natomiast groźbę użycia przez przeciwnika świeżych sił podchodzących z głębi oraz możliwość rozpoczęcia nowej operacji. Stanowiło to trzeci i zarazem ostatni etap działań wojennych. Zakładano, że średnia głębokość rozpatrywanej operacji wynosić będzie od 100 do 120 km¹⁰.

Interesującym pozostaje fakt, że w okresie międzywojnia w ZSRR rozważano prowadzenie tego typu operacji przez front, składający się z 2–3 armii. Przyjmowano, że dokonany wyłom w pasie obrony przeciwnika wyniesie 60–80 km. Analizie poddany został także wariant głębokiej operacji z użyciem kilku armii dwóch frontów, zakładający przełamanie obrony przeciwnika w pasie od 200 do 250 km. Z teorią głębokich operacji związana była teoria głębokiej walki, podejmująca problem przenikania własnych wojsk na całą głębokość strefy obronnej przeciwnika¹¹. Osiągnięcia teoretyków radzieckich

¹⁰ T. Kośmider, J. Ślipiec, op. cit., s. 258.

¹¹ I.A. Korotkow, op. cit., s. 151; L. Wyszczelski, Historia myśli, op. cit., s. 307–310.

w obszarze sztuki operacyjnej – koncepcje kolejnych i głębokich operacji – miały istotne znaczenie dla procesu planowania i prowadzenia operacji. Weryfikatorem ich słuszności okazała się ostatnia z wojen światowych.

Ideowy model teorii głębokiej operacji wypracował jednak Władimir Triandafillow. Zakładał przy tym, że najpełniejszy wyraz znajdzie ona w operacji zaczepnej armii uderzeniowej, prowadzonej na kierunku głównego uderzenia. W konsekwencji spowodowało to zmianę poglądów na rolę armii i frontu w operacjach zaczepnych¹².

---

¹² H. Hermann, *op.cit.*, s. 130–131.

BASIL HENRY LIDDELL-HART (1895–1970)

Basil Henry Liddell-Hart¹, brytyjski teoretyk wojskowy i historyk, urodził się 31 października 1895 roku w Paryżu, w rodzinie pastora metodystów. Wybuch I wojny światowej spowodował porzucenie przez niego studiów na Uniwersytecie w Cambridge i zaciągnięcie się do wojska. Liddell-Hart został oficerem armii brytyjskiej. Podczas bitwy nad Sommą² odniósł obrażenia w wyniku użycia gazów bojowych.

W 1920 roku napisał podręcznik szkolenia piechoty, zatytułowany: *Infantry Training*, zawierający metodę ataku przełamującego. Metoda nazwana *systemem lejka* (expanding torrent), wyrosła z taktyki infiltracyjnej, prowadzonej w latach 1917–1918. Liddell-Hart był rzecznikiem wojny powietrznej i pancernej. W latach 1921–1922 przeszedł dwa zawały serca. Kłopoty zdrowotne spowodowały przejście kapitana Basila Henry Liddell-Harta w 1927 roku na emeryturę. Miał wówczas 32 lata. Po zakończeniu służby wojskowej zajął się działalnością pisarską i dziennikarską. Współpracował z *Daily Telegraph* i *The Times*³. W latach 1937–1938 pełnił funkcję doradcy

---

¹ Od 1921 roku do swego nazwiska dodał panięskie nazwisko matki Liddell.

² W czasie I wojny światowej nad Sommą doszło do jednej z najkrwawszych bitew. W okresie od lipca do listopada 1916 r. miała miejsce nieudana próba wojsk francusko-brytyjskich przełamania niemieckiej obrony wzdłuż brzegów Sommy, pomimo użycia przez Brytyjczyków po raz pierwszy czołgów (15 września). Straty aliantów wyniosły ok. 800 000 żołnierzy, Niemców blisko 540 000 żołnierzy (zabitych i rannych).

³ *Wojennaja Encykłopedija*, op. cit., t. 4, s. 446.

brytyjskiego sekretarza stanu do spraw wojny Leslie Hore-Belisha⁴.

Twórczość Liddell-Harta była bardziej znana w Niemczech, niż w Anglii czy Francji. *System lejka* wraz z zaleceniami generała Johna Fredericka Charlesa Fullera, dotyczącymi wykorzystania czołgów zostały spożytkowane przez niemieckich propagatorów wojny pancernej i posłużyły do skonstruowania teoretycznych założeń wojny błyskawicznej. W czasie II wojny światowej Liddell-Hart pisał dla *Daily Mail*. Dość krytycznie odnosił się do prowadzonej wówczas przez Brytyjczyków wojny z Niemcami. Posądzany był nawet w związku z tym o sympatie proniemieckie.

Nie należał do propagatorów broni jądrowej. Zachowując pewien sceptycyzm wobec wojny nuklearnej, podkreślał ważność sił konwencjonalnych w okresie powojennym. Co prawda przeciwstawiał się koncepcji wojny totalnej, wskazywał jednak na konieczność posiadania broni jądrowej przez Wielką Brytanię w celu odstraszenia. W 1966 roku otrzymał szlachectwo z rąk królowej Elżbiety II. Zmarł 22 stycznia 1970 roku w Marlow, w hrabstwie Buckinghamshire⁵.

Basil Henry Liddell-Hart jest autorem biografii wielkich dowódców, takich jak: Scypion Afrykański Starszy, czy Wi-

---

⁴ Isaac Leslie Hore-Belisha (1893–1957) – brytyjski polityk i mąż stanu, absolwent Oxfordu. W I wojnie światowej walczył w armii brytyjskiej, gdzie dosłużył się stopnia majora. Po zakończeniu wojny pracował jako dziennikarz i związał się z partią liberalną. Przeszedłszy do polityki był m.in. od 1931 r. ministrem transportu. Piastując ten urząd wprowadził w 1934 r. *zebry*, jako oznakowanie przejścia dla pieszych. Stanowiły je wysokie pomalowane na kolor czarno-biały słupy, na których zamieszczono żółte migające latarnie. Widząc to światło (szczególnie w nocy) kierowcy mieli obowiązek zatrzymania się i przepuszczenia pieszych. Następnie w rządzie Neville'a Chamberlaina w latach 1937–1939 był sekretarzem stanu do spraw wojny. Uchodził za nieudolnego w sprawowaniu tej funkcji. W 1945 r. w drugim rządzie Winstona Churchilla był ministrem *zabezpieczenia socjalnego*.

⁵ Encyklopedia Britannica, op. cit., t. 23, s. 211.

liam Tecumseh Sherman⁶. Opublikował wypowiedzi wyższych dowódców niemieckich z czasów II wojny światowej. W Polsce książka ta znana jest pod tytułem: *Karmazynowe Bractwo. Generalowie Wehrmachtu o wojnie*⁷. Napisał także kilka prac na temat sztuki wojennej oraz historii II wojny światowej. Do najważniejszych należą między innymi: *The Decisive Wars of History Paris on The Future War; Dynamic Demence; The Remaking of Modern Armies; The Defense of Britain; Revolution in Warfare; Detergent or Demence; Strategia. Działania pośrednie* oraz *Strategy*.

Liddell-Hart, podobnie jak wszyscy zwolennicy teorii przemocy, poczynając od Leopolda von Ranke, patrzył na wojnę jako na decydujący czynnik rozwoju ludzkości. Zbrojną konfrontację postrzegał jako zjawisko nierozzerwalnie towarzyszące człowiekowi, przy czym pozycje uprzywilejowane zajmowała technika, będąca na usługach wojny. Skupiając się przede wszystkim na współczesności starał się wyartykułować najistotniejsze elementy generujące wojny. Według niego były to: strach, głód i żądza dominacji. O trwałości i jakości pokoju decydowały zawierane sojusze⁸.

Ważne miejsce w rozważaniach teoretycznych Liddell-Harta zajmowała kwestia prognozowania charakteru przyszłej wojny. Zasadniczo opowiadał się on za wojną błyskawiczną, prowadzoną przez wojska lądowe, dysponujące zmechanizowaną armią zawodową, wspieraną przez lotnictwo. Uważał, że przyszły konflikt zbrojny odbiegać będzie od scenariusza za-

---

⁶ William Tecumseh Sherman (1820–1891) – generał amerykański, absolwent Akademii w West Point. Podczas wojny secesyjnej w latach 1861–1865 jeden z dowódców wojsk Unii. Od marca 1864 r. naczelny dowódca frontu południowo-zachodniego. W okresie od maja do grudnia 1864 r. prowadził kampanię w Georgii, zdobył wówczas m.in.: Atlantę i Savannah. W latach 1869–1884 był naczelnym dowódcą armii USA.

⁷ B. H. Liddell-Hart, *Karmazynowe Bractwo*, op. cit.

⁸ A.V. Bieszczencev, *Krytyka burżuazyjnych filozofii historii wojskowej*, [w:] *Z zagadnień metodologii historii wojskowej*, Warszawa 1980, s. 47.

kreślonego w I wojnie światowej i to zarówno na płaszczyźnie technologicznej, jak i koncepcyjnej. Wielka wojna z lat 1914–1918 wykazała dewaluację dotychczasowych zasad sztuki wojennej. W tej sytuacji konieczne wydawało się być ich zredefiniowanie, uwzględniając przy tym rozwój nowych technicznych środków walki. O problemach tych pisał w artykule zatytułowanym: *The Next Great War*, zamieszczonym w 1924 roku na łamach *The Royal Engineer Journal*⁹.

Z kolei w wydanej w roku następnym pracy: *Paris on The Future War* pozostając przy koncepcji wojny błyskawicznej, starał się spojrzeć na problem wykorzystania lotnictwa bombowego w celu złamania morale ludności cywilnej. Problem wykorzystania wojsk rezerwowych do obrony drugorzędnych kierunków działań, stanowił zaś między innymi treść rozważań opublikowanej w 1927 roku książki: *The Remaking of Modern Armies*. Szkolenie rezerw, w przekonaniu Liddell-Harta, miało istotne znaczenie w przypadku działań wojennych, umożliwiało bowiem powoływanie obok armii zawodowych także armii rezerwowych, które mogłyby być wykorzystywane chociażby do okupacji terenów zajętych przez formacje pierwszorzutowe i tym samym uwalniać je od tego obowiązku¹⁰.

Pewną ewolucję poglądów Basila Liddell-Harta zauważyć można w opublikowanym w 1933 roku na łamach *English Review* artykule, pod tytułem: *Grave Deficiencies of the Army*. Odszedł on w nim od gloryfikowania działań manewrowych, jako jedyne go sposobu prowadzenia walki. Coraz bardziej dostrzegał znaczenie, w przyszłej wojnie, działań o charakterze defensywnym, chociaż stał na stanowisku, że będzie to raczej etap przejściowy, przygotowujący odpowiedni grunt do podję-

---

⁹ L. Wyszczelski, *Historia myśli*, op. cit., s. 260.

¹⁰ B.H. Liddell-Hart, *The Remaking of Modern Armies*, London 1927, s. 37–38.

cia – w sprzyjających okolicznościach – działań zaczepnych¹¹. Myśl ta przewija się też w jego książce z 1939 roku: *The Defense of Britain*. Analizując rozwój sytuacji na świecie w końcu lat trzydziestych, doszedł do wniosku, że w początkowym okresie wojny Wielka Brytania powinna skupić się wyłącznie na działaniach defensywnych. Ten realizm w podejściu do oceny charakteru przyszłych konfliktów militarnych świadczy o dużych zdolnościach analitycznych Liddell-Harta. Wątpliwości może wzbudzać jedynie jego przekonanie o nadrzędnej i dominującej roli techniki, przy jednoczesnym pomniejszeniu znaczenia czynnika ludzkiego¹².

Analizując przebieg wojen utwierdził się w przekonaniu, że *zwycięstwo osiąga się szybciej w wyniku osłabienia ducha i zdemoralizowania dowództwa przeciwnika, niż wskutek zniszczenia jego sił. Te czynniki przewyższają znaczenie geograficznych i statystycznych danych, których ocena wypełnia dziewięć dziesiątych przeciętnej książki z historii wojen*¹³. Definiując strategię, jako *sztukę rozdzielania środków wojskowych tak, aby mogły one spełnić założone cele*, stanął po stronie *podejścia pośredniego*, którego istota sprowadzała się do rozdrobnienia sił przeciwnika i niszczenia ognisk jego oporu. Korzystając ze swoich doświadczeń wojennych, podkreślał ważność mobilności wojsk i zaskoczenia.

Był zwolennikiem poglądów głoszonych przez Fullera, dotyczących znaczenia czołgów na polu walki i ich wykorzystywania w przyszłej wojnie do prowadzenia samodzielnych działań operacyjnych. Uważał, że po wyeliminowaniu wszystkich usterek technicznych i skorygowaniu błędów w rozwiązaniach koncepcyjnych dotyczących ich użycia, czołgi stanowiąc będą dominujący środek walki. W artykule z 1924 roku, pod tytułem: *The Next Great War* napisał: *Wojnę przyszłości pro-*

¹¹ Idem, Grave Deficiencies of the Army, „English Review” 1933, t. LVI, s. 82.

¹² L. Wyszczelski, Historia myśli, op. cit., s. 261.

¹³ B.H. Liddell-Hart, Strategia. Działania pośrednie, Warszawa 1959, s. 110.

wadzić będą czołgi i eskadry samolotów wszelkiego rodzaju, mające swe podstawowe zaopatrzenie na traktorach gaśnicowych. Piechota będzie używana jedynie jako załogi twierdz i obsługa czołgów. Inne bronie okażą się bezużyteczne¹⁴.

Basil Henry Liddell-Hart uważał, że wojska pancerne i zmechanizowane, dzięki dużej manewrowości i sile ognia będą w stanie dokonywać głębokich rajdów na tyły ugrupowania przeciwnika, dezorganizować jego zaplecze i przez to uniemożliwić mu utworzenie stałych linii obronnych. Wojska te wykonywać będą w przyszłej wojnie główne zadanie. O ich skuteczności można będzie jednak mówić jedynie w sytuacji grupowania ich w duże związki operacyjne.

---

¹⁴ B.H. Liddell-Hart, *The Next Great War*, „The Royal Engineer Journal” 1924, nr 4, s. 12.

STEFAN MOSSOR (1896–1957)

Stefan Mossor, polski generał i teoretyk wojskowy, urodził się 23 października 1896 roku w Krakowie. Służbę wojskową rozpoczął w roku 1914 w Legionach Polskich – w 2. pułku ułanów II. Brygady. Po tak zwanym kryzysie przysięgowym¹ i rozwiązaniu Legionów w 1917 roku został skierowany do dalszej służby w Polskim Korpusie Posiłkowym, a następnie do armii austro-węgierskiej. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę, wstąpił do odradzającego się Wojska Polskiego. W czasie wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920 roku początkowo dowodził plutonem, a następnie szwadronem w 6. pułku strzelców konnych. Z dniem 1 czerwca 1919 roku został zweryfikowany w stopniu rotmistrza. W 1923 roku ukończył kurs dowódców szwadronów w Centralnej Szkole Kawalerii w Grudziądzu. W 1927 roku rozpoczął studia w Wyższej Szkole Wojennej w Warszawie. Po roku nauki skierowano go do francuskiej Ecole Supérieure de Guerre. Studia w Paryżu ukończył z wyróżnieniem w 1930 roku. Zdobytą podczas studiów wiedzę, mógł wykorzystać w Wyższej Szkole Wojennej, gdzie w latach 1930–1933, a następnie w latach 1935–1937 zajmował stanowisko wykładowcy taktyki. W latach 1933–1935 odbył staż na

---

¹ W lipcu 1917 r. część I i III Brygady odmówiła złożenia przysięgi Niemcom. Legioniści z Królestwa Polskiego zostali więc internowani w Szczypiornie i Beniaminowie. Ci, którzy złożyli przysięgę włączono do Polskiej Siły Zbrojnej. Legioniści z Galicji częściowo wcieleni zostali do armii austriackiej, częściowo pozostali w zredukowanym do ok. 7.5 tysiąca Polskim Korpusie Posiłkowym.

stanowisku zastępcy dowódcy 10. pułku strzelców konnych, stacjonującego w Łańcucie².

W 1937 roku Stefan Mossor został przeniesiony do Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych, do zespołu generała do prac przy GISZ Tadeusza Kutrzeby³. W perspektywie przewidziany był do objęcia stanowiska szefa sztabu Armii Poznań. Pracując w GISZ, podjął działania mające na celu przeanalizowanie geopolitycznego położenia Polski. Rezultaty swoich badań, za pośrednictwem gen. Kutrzeby, przedłożył w styczniu roku 1938 i marcu 1939 generalnemu inspektorowi sił zbrojnych marszałkowi Edwardowi Śmigłemu-Rydzowi⁴ i szefowi

² M. Krwawicz, Stefan Mossor, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 22, z. 92, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 59–60.

³ Tadeusz Kutrzeba (1885–1947) – generał Wojska Polskiego. Od 1903 r. w armii austriackiej, absolwent wiedeńskiej Akademii Wojskowo-Technicznej oraz Akademii Sztabu Generalnego. Od 1918 r. w Wojsku Polskim. W czasie wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920 r. pełnił m.in. funkcję szefa sztabu: 3 Armii, Frontu Południowo-Wschodniego, Frontu Środkowego i 2. Armii. W 1921 r. został skierowany do Biura Ścisłej Rady Wojennej. Był szefem Oddziału IIIa, a od 1925 r. szefem Biura Ścisłej Rady Wojennej i II zastępcą szefa Sztabu Generalnego. W 1928 r. objął stanowisko komendanta Wyższej Szkoły Wojennej. Jednocześnie od 1935 r. był generałem do prac przy Generalnym Inspektorze Sił Zbrojnych. W marcu 1939 r. został awansowany na generała dywizji i wyznaczony inspektorem armii. We wrześniu 1939 r. początkowo dowodził Armią *Poznań*, a w bitwie nad Bzurą Armią *Poznań* i *Pomorze*. 22 września został zastępcą dowódcy Armii *Warszawa* – gen Juliusza Rómmla, w jego imieniu podpisał akt kapitulacji. Następnie dostał się do niewoli niemieckiej. Wolność odzyskał w 1945 r., wyjechał do Londynu. Zmarł na obczyźnie 8 stycznia 1947 r. W 1957 r. jego prochy zostały sprowadzone do Polski.

⁴ Edward Śmigły-Rydz (1886–1941) – marszałek Polski. Od 1908 r. w Związku Walki Czynnej, od 1912 r. w Związku Strzeleckim, w czasie I wojny światowej w Legionach Polskich. Od listopada 1918 r. w Wojsku Polskim. W listopadzie tego roku wszedł w skład Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej w Lublinie, a następnie został dowódcą Okręgu Generalnego Lublin. W czasie wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920 r. dowodził dywizją, grupą operacyjną, armią i frontem. W latach 1922–1926 był inspektor armii w Wilnie, a następnie w Warszawie. Po śmierci marszałka Józefa

Sztabu Głównego gen. Waławowi Stachiewiczowi⁵. We wrześniu 1939 roku dowodził 6. pułkiem strzelców konnych. 11 września dostał się do niewoli niemieckiej. Okres II wojny światowej spędził w oflagu II D Grossborn-Raderitz⁶.

W lutym 1945 roku zgłosił się do służby w ludowym Wojsku Polskim i został wyznaczony na stanowisko zastępcy szefa sztabu 1. Armii Wojska Polskiego. Od września 1945 roku – już jako generał brygady – do połowy lutego 1946 roku pełnił funkcję szefa gabinetu Ministra Obrony Narodowej, skąd przeniesiony został na stanowisko zastępcy szefa Sztabu Generalnego. W 1946 roku, przez trzy miesiące, przewodniczył Międzynarodowej Komisji Wojskowej przy Konferencji Pokojowej w Paryżu, a następnie uczestniczył w pracach Wojskowego Komitetu Sztabowego przy Radzie Bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych. W kwietniu 1947 roku został pełnomocnikiem rządu i dowódcą Grupy Operacyjnej

---

Piłsudskiego w maju 1935 r. został Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnym i w 1936 r. awansowany na stopień marszałka Polski. We wrześniu 1939 r. był Naczelnym Wodzem wojsk polskich. 17 września 1939 r. przeszedł do Rumunii, gdzie został internowany. W grudniu 1940 r. przedostał się na Węgry, skąd w październiku 1941 r. potajemnie powrócił do kraju i 2 grudnia tego roku zmarł w Warszawie.

⁵ Waław Stachiewicz (1894–1973) – generał Wojska Polskiego. W latach 1914–1917 w Legionach Polskich, od listopada 1918 r. w Wojsku Polskim. Jesienią 1921 r. został odkomenderowany na Studia do Ecole Superieure de Guerre w Paryżu, które ukończył w 1923 r. Po powrocie do kraju był wykładowcą taktyki w Wyższej Szkole Wojennej. W 1926 r. objął stanowisko szefa Oddziału I Sztabu Generalnego. W 1927 r. został przeniesiony do Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych. W 1928 r. objął dowództwo 28. pułku piechoty. W roku następnym został dowódcą piechoty dywizyjnej 1. Dywizji Legionów. W latach 1933–1935 dowodził 7. Dywizją Piechoty, a następnie został szefem Sztabu Głównego. We wrześniu 1939 r. był szefem Sztabu Naczelnego Wodza. Od września 1939 r. do marca 1940 r. był internowany w Rumunii. W latach 1940–1943 przebywał w Algierii, potem w Wielkiej Brytanii. W 1948 r. wyjechał do Kanady. Zmarł 12 listopada 1973 r. w Montrealu.

⁶ M. Krwawicz, op. cit., s. 60–61.

*Wisła*⁷. W sierpniu 1947 roku otrzymał awans do stopnia generała dywizji. W latach 1948–1949 był dowódcą Krakowskiego Okręgu Wojskowego, a następnie kierował Biurem Studiów i Doświadczeń przy Ministrze Obrony Narodowej. 13 maja 1950 roku został aresztowany i na podstawie nieuzasadnionych oskarżeń wyrokiem sądu z 18 października 1951 roku skazany na dożywocie i degradację. Po rehabilitacji w 1956 roku powrócił do służby wojskowej, ponownie obejmując stanowisko szefa Biura Studiów i Doświadczeń przy Ministrze Obrony Narodowej. Zmarł 22 września 1957 roku w Warszawie. Przyczyną zgonu był zawał serca⁸.

Stefan Mossor uważany jest za jednego z najwybitniejszych polskich teoretyków wojskowych okresu międzywojennego. Gros jego publikacji pochodzi z okresu pracy w Wyższej Szkole Wojennej i Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych. Interesujący jest cykl artykułów publikowanych przez *Bellonę*, a mianowicie: *Przypuszczalny charakter przyszłej wojny*⁹; *O przewadze i zaskoczeniu*¹⁰; *Sprzeczne wymagania siły i swobody manewru*¹¹; czy *Pokojowe współzawodnictwo potencjałów wojennych*¹². Swoje prace zamieszczał też na łamach *Przeglądu Piechoty*¹³, *Przeglądu Kawalerii*¹⁴ oraz *Polski Zbrojnej*.

⁷ W okresie od kwietnia do lipca 1947 r. przeprowadzona została akcja wysiedlenia ludności ukraińskiej z południowo-wschodnich obszarów Polski oraz likwidacja oddziałów UPA przez jednostki Wojska Polskiego, Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Wojsk Ochrony Pogranicza i Milicji Obywatelskiej. W akcji uczestniczyło ok. 20 tysięcy żołnierzy, dowodzonych przez gen. Mossora. W wyniku podjętych działań rozbito większość oddziałów UPA oraz wysiedlono ok. 140 tysięcy osób.

⁸ E. Piwowarski, *Zakazane dzieło generała Mossora, „Myśl Wojskowa”* 1999, nr 2, s. 147–148.

⁹ „Bellona” 1936, z. 1.

¹⁰ „Bellona” 1937, z. 4–6.

¹¹ „Bellona” 1937.

¹² „Bellona” 1938, z. 4–6

¹³ Artykuły: *O postawę piechoty wobec czołgów*; *O taktykę przeciwpancerną* i *Zadania wojenne piechoty*.

Najważniejszym jego dziełem jest wydana w 1938 roku¹⁵ książka zatytułowana: *Sztuka wojenna w warunkach nowoczesnej wojny*. Opracowanie to, na co zwrócił uwagę Eugeniusz Piwowarski, antycypując rozwiązania w obszarze sztuki wojennej, nie lekceważy przeszłości, będąc jednocześnie *opracowaniem barwnym, komunikatywnym, ilustrowanym licznymi przykładami z historii wojen od starożytności po czasy najnowsze*¹⁶.

W swoich rozważaniach, Mossor wiele miejsca poświęcił prognozom charakteru przyszłej wojny. Czerpiąc z bogatego dorobku powszechnej myśli wojskowej, historii wojen i własnych doświadczeń zbudował wizję przyszłej wojny¹⁷. Widział ścisłą zależność między problemami społecznymi, ekonomicznymi, strategicznymi, a charakterem przyszłych działań zbrojnych. W swoich rozważaniach lansował pogląd, zgodnie z którym nie można budować teorii bazując wyłącznie na przeszłości, jest to nie tylko zawodne, ale i niebezpieczne. Stąd też widział potrzebę oderwania się od istniejących, sprawdzonych i wypróbowanych szablonów. Był rzecznikiem kierowania się ku przyszłości, odznaczającej się odmiennymi rozwiązaniami, metodami i środkami walki. Nie oznaczało to, że nie widział potrzeby analizowania wojen minionych.

---

¹⁴ Artykuły: *Kawaleria strategiczna w obliczu przyszłej wojny; Przygotowania nowoczesnej kawalerii do wojny; czy Rozważania o organizacji i rozpoznaniu wielkiej jednostki kawalerii*.

¹⁵ Drugie wydanie tej pracy miało miejsce w 1945 r., nie było jednak popularyzowane ze względu na narastającą nagonkę na oficerów przedwrześniowej armii. W efekcie 29 marca 1950 r. minister obrony narodowej marszałek Polski Konstanty Rokossowski wydał rozkaz nr 023/III o wycofaniu ze wszystkich bibliotek wojskowych książki Stefana Mossora pod tytułem *Sztuka wojenna w warunkach nowoczesnej wojny*, ze względu – jak to uzasadniano – na fałszywe założenia ideologiczne i doktrynalne, obce *naszej marksistowsko-leninowskiej ideologii i opartej na niej nauce wojennej*. Trzecie wydanie miało miejsce w 1986 r.

¹⁶ E. Piwowarski, op. cit., s. 139.

¹⁷ S. Mossor, *Sztuka*, op. cit., s. 152.

Przeciwstawiał się budowaniu scenariuszy absolutnie teoretycznych. Uważał, że *nie wolno tworzyć wizji w sposób abstrakcyjny, za pomocą akademickich rozwiązań, ani za pomocą bezkrytycznego konglomeratu obcych pojęć*. W przeciwieństwie do wielu teoretyków Stefan Mossor nie uważał za możliwe zbudowanie jednego, uniwersalnego modelu przyszłej wojny, który mógłby być przejęty przez wszystkie państwa. *Psychiczny charakter każdego [narodu – T.K., J.Ś.] oraz polityczne i ekonomiczne jego położenie zawsze wywiera swoje silne piętno na sposobie rozstrzygania jego sporów wojennych, toteż bezkrytyczne stworzenie jakiegoś schematu wojennego jest takim samym błędem, jak zapożyczenie doktryny u obcych*¹⁸. Proponował wobec tego budowanie wizji przyszłych wojen z punktu widzenia zagrożeń i uwarunkowań narodowych lub regionalnych.

Sceptycznie odnosił się do głoszonych w okresie międzywojennym teorii: wojny powietrznej, zmechanizowanej, czy prowadzenia działań zbrojnych przez małe, skadrowane armie. Nie podzielał entuzjazmu zwolenników wojny błyskawicznej, przyjęcie takiego rozwiązania postrzegał nie tylko jako mało rozsądne, ale też i szkodliwe. Nie doceniając znaczenia nowych technicznych środków walki, Stefan Mossor popadł w skrajność, lekceważąc ich wpływ na przebieg przyszłych konfliktów militarnych¹⁹. Potencjalny konflikt zbrojny widział jako wojnę powszechną, prowadzoną z wykorzystaniem zasobów będących w dyspozycji walczących państw. *Przyszła wojna, pisał, będzie niewątpliwie wojną totalną. Ale jej przygotowanie musi mieć charakter gotowości do przeprowadzenia państwa ze stopy pokojowej, nie zaś militaryzowania go w czasie pokoju*²⁰. Nie będzie jednak można przewidzieć, ani całego przebiegu wojny, ani też poszczególnych jej faz. To będzie

¹⁸ Idem, Przepuszczalny charakter przyszłej wojny, „Bellona” 1936, z. 1, s. 70.

¹⁹ L. Wyszczelski, Historia myśli, op. cit., s. 267–268.

²⁰ S. Mossor, O przewadze i zaskoczeniu, „Bellona” 1937, z. 4–6, s. 612.

w dużej mierze uwarunkowane wielkością teatru działań wojennych i stopniem zaangażowanych sił i środków. Generalnie wojna składać się miała z dwóch okresów. W pierwszym dominować będą działania o charakterze manewrowym. Zdaniem Mossora okres ten potrwa do czasu ukończenia pełnej mobilizacji. Wówczas nastąpi stabilizacja frontów i przejście do walk pozycyjnych.

W swoich rozważaniach Mossor wiele miejsca poświęcił problematyce operacji, przypisując jej autonomiczność w strukturze sztuki wojennej, chociaż w międzywojennej Polsce problematyka operacyjna nie była formalnie zdefiniowana. W jego rozważaniach treść operacji zasadniczo stanowią, zaplanowane i zsynchronizowane działania różnych zgrupowań, prowadzące do osiągnięcia określonego celu²¹. W działaniach operacyjnych, przekonywał Mossor, nie chodzi o zorganizowanie krótkotrwałej walki, prowadzonej na jednym kierunku ale o zgranie kilku walk, bądź kilkudniowych serii walk, prowadzonych oddzielnie na kilku zbieżnych kierunkach, nieraz bardzo odległych od siebie. Ta kombinacja wielokierunkowego działania do jednego celu przy pomocy kilku zgrupowań o różnej sile stanowi zasadniczą cechę operacji²².

Był zwolennikiem manewru operacyjnego. Pod pojęciem tym rozumiał *plynący z ogólnego planu zbiór czynności dowódców i działania wojsk, mający na celu rozbicie ośrodka równowagi operacyjnej, bądź strategicznej przeciwnika przy pomocy skupionej siły uderzającej w wydajnym kierunku i popartej przez częściowe przynajmniej oskrzydlenie nieprzyjaciela*²³. Działania pozycyjne traktował jako konieczność, umożliwiającą zgromadzenie sił do przeprowadzenia ponownej ofensywy. Uważał, że: *kto się da zepchnąć z poziomu prawdziwej sztuki*

²¹ H. Hermann, op. cit., s. 119–120.

²² S. Mossor, Sztuka, op. cit., s. 152.

²³ Ibidem, s. 398.

na dno zdegenerowanej formy materiałowej, ten – chociażby był potężny – zginie prędzej czy później²⁴.

Poglądy Stefana Mossora w zakresie problematyki operacyjnej, na tle dorobku okresu międzywojnia, prezentują się pozytywnie. Postrzeganie przez niego treści operacji, jako uzgodnionego działania różnych, co do składu i siły zgrupowań, prowadzonego na znacznym obszarze, według jednolitego planu, kierowanego przez jednolity organ i zmierzającego do osiągnięcia wyznaczonego celu, świadczy o rozumieniu przez niego istoty operacji²⁵. Wyraźnie wyartykułował to w swojej książce – *Sztuka wojenna w warunkach nowoczesnej wojny*, pisząc: *uzgadnianie ruchu samodzielnych członów w dłuższym czasie i na szerszej przestrzeni (...) to typowa cecha działania operacyjnego, zgrywanie zaś oddzielnie działających zgrupowań – silniejszych, to znowu słabszych, zależnie od ich zadania, nosi w sobie wszystkie cechy operacji*²⁶.

W przedmowie do wydania trzeciego, wspomianej już książki Mossora, generał Bolesław Chocha napisał, że wiele można się z niej nauczyć. *A historyczne ujęcie kwestii ruchu i manewru i wypływające stąd wnioski, stosowanie zasad sztuki wojennej i (...) wydajności tej sztuki na polu walki i bitwy, działalność dowódców i sztabów w zakresie przygotowania i kierowania działaniami bojowymi, jak również inne rozpatrywane zagadnienia stanowią cenny materiał do studiów i przemyśleń*²⁷.

²⁴ S. Mossor, *Przypuszczalny charakter przyszłej wojny*, „Bellona” 1936, t. XLVII, s. 107.

²⁵ H. Hermann, op. cit., s. 120.

²⁶ S. Mossor, *Sztuka*, op. cit., s. 395.

²⁷ E. Piwowarski, op. cit., s. 157.

ZAKOŃCZENIE

Potrzeba wprowadzania zmian w obszarze sztuki wojennej, przede wszystkim zaś ukształtowanie jej nowego elementu, którym obok strategii i taktyki jest operacja, charakteryzuje zaprezentowanych w pracy teoretyków wojskowych. Uznać ich można za najbardziej reprezentatywnych, dla zachodzących w okresie od XVIII wieku do wybuchu II wojny światowej przemian w zakresie teorii operacji. Nie oznacza to wcale, że wszyscy z nich wypowiedali się wyłącznie w kwestii sztuki operacyjnej, zajmowali się oni również innymi działaniami sztuki wojennej. Jednak w tym obszarze ich aktywność była największa. Nie wszyscy z nich podejmowali wysiłki na rzecz zdefiniowania zjawiska operacji. Opisywali je jednak, niejednokrotnie dość skrupulatnie i drobiazgowo.

Niekwestionowanym *ojcem operacji* jest generał Henry Humphrey Lloyd. Jako pierwszy wyodrębnił on operację i opowiedział się za jej naukowym badaniem w ramach nauki wojennej, jako dyscypliny naukowej. Kontynuatorem jego poglądów był Heinrich Dietrich Bülow, który zdefiniował pojęcie operacji twierdząc, że *każde działania wojsk (zgrupowań), które są skierowane przeciwko nieprzyjacielowi, można nazywać operacją wojenną*. Poważne zasługi na tym polu miał Henri Antoine Jomini. Analizował tak zwaną wyższą taktykę, którą w ówczesnych warunkach należy uznać za działania operacyjne. Zresztą wiele elementów z tej *taktyki* stanowi do dziś podstawę działań operacyjnych. Przykładem może być chociażby sposób manewru operacyjnego, po liniach wewnętrznych, czy zewnętrznych, lub odpowiedni wybór *punktu ciężkości* – jako

decydującego elementu działań bojowych. Nakreślone przez Jominiego teorie reguł i linii znalazły swoje odzwierciedlenie w planowaniu operacyjnym i strategicznym XIX i XX stulecia. Odnajdujemy je zarówno w pierwszej *wojnie operacyjnej*, jaką był prusko-austriacki konflikt zbrojny z 1866 roku, jak i w późniejszych działaniach wojennych, rozegranych w czasie wojen światowych, a nawet we współczesnych konfliktach zbrojnych, choć w tych ostatnich operacje militarne przyjmują nieco inny charakter.

Wyodrębnienie pośredniego ognia działań bojowych, pomiędzy strategią, a taktyką narzuciło konieczność dokładnego planowania wojny. Mistrzem w tym zakresie okazał się Helmuth von Moltke (starszy), aczkolwiek planowanie bitwy, którą możemy określić mianem operacyjnej, zalecał już Carl von Clausewitz. Konstruując plan wojny feldmarszałek Moltke zakładał nie tylko jednorazowy akt jej realizacji (bitwę generalną), ale liczył się także z koniecznością stoczenia kilku batalii, dzięki którym miały być rozbite siły zbrojne przeciwnika. Opierając się na doświadczeniach *Wielkiego Milczka*, podobne czynności podejmowali jego następcy na stanowisku szefa niemieckiego Sztabu Generalnego, jak również i inni badacze zagadnień operacji w krajach ościennych. Działania te doprowadziły do ukształtowania się całościowego poglądu na kwestie operacji. Owe globalne spojrzenie polegało między innymi na tym, że starano się wyodrębnić i dopracować wszelkie szczegóły działań operacyjnych. Poszukiwano więc optymalnych rozwiązań w kwestii dowodzenia, form rozegrania bitwy operacyjnej – która w określonych przypadkach może przerozdzic się w starcie strategiczne, zabezpieczenia logistycznego działań, a także wdrażania nowych środków walki.

Wśród omówionych teoretyków, poważny wkład w rozwój teorii operacji mieli: Alfred von Schlieffen, Hans von Seeckt, czy Michaił Nikołajewicz Tuchaczewski. Amerykanie podejmując w połowie lat osiemdziesiątych dwudziestego stu-

lecia prace nad problematyką operacji uznali ich, obok Helmuta von Moltke (starszego), za głównych twórców teorii działań operacyjnych¹.

Większość czołowych teoretyków europejskiej myśli wojskowej, tworzących od XVIII do połowy XX wieku, w zasadniczych kwestiach dotykało problematyki operacji. Najpełniej zagadnienia te opracowali dowódcy i teoretycy wywodzący się z byłego Związku Radzieckiego. Analizowali oni operację, jako samodzielną dziedzinę sztuki wojennej. Stąd też na początku lat dwudziestych dwudziestego stulecia wyodrębniono ją w badaniach naukowych i określono mianem sztuki operacyjnej. Warto też podkreślić, że rozpatrywano nie tylko jedną operację, ale ich ciąg, czyli działania operacyjne następujące po sobie w miarę rozwoju sytuacji wojennej. Stąd zrodziła się teoria głębokich i kolejnych operacji. Operacji, które nie tylko miały wymiar lądowy, ale mogły być prowadzone przy wykorzystaniu różnych rodzajów sił zbrojnych, na przykład lotnictwa.

Ważną kwestią jest też dostrzeżenie przez omawianych teoretyków *technicznego wymiaru* sił zbrojnych. Wiąże się to między innymi z bronią pancerną, a także siłami powietrznymi. Niekwestionowane zasługi w tym względzie mają: John Frederick Charles Fuller, Heinz Wilhelm von Guderian, Hans von Seeckt, czy Ludwig Ritter von Eimannsberger. Poszukując źródeł manewru operacyjnego stali się oni zwolennikami użycia nowych rodzajów wojsk i nakreślili sposoby ich wykorzystania.

Dorobek teoretyczny *myślicieli sztuki operacyjnej* ukazany został na tle ówczesnych wydarzeń, z uwzględnieniem decydujących wątków z ich życia. Taki sposób prezentacji omawianych postaci umożliwił, zdaniem autorów, pełniejsze przedstawienie procesu kształtowania się ich poglądów. Na proces ten składało się wiele elementów, jak: życie osobiste, kariera wojskowa, czy wreszcie doświadczenia wojenne. Przyjęty sposób przed-

---

¹ Zob. L.D. Holder, op. cit., s. 23.

stawienia tematu badawczego jest jednym z możliwych rozwiązań i nie wyczerpuje wszystkich aspektów.

Tematyka operacji w europejskiej sztuce wojennej z całą pewnością należy do interesujących problemów badawczych. Nie należy przy tym zapominać, że narodziła się ona nie gdzie indziej, tylko właśnie w Europie, poprzedzona rozprawami teoretycznymi.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

zwarte:

1. Beseler H.H. von, O zawodzie żołnierskim, Warszawa 1919.
2. Bloch J.G., Przyszła wojna pod względem technicznym, ekonomicznym i politycznym, t. I–VI, Warszawa–Kraków 1990.
3. Brusilow A.A., Moi wospominanija, Moskwa 1963.
4. Bülow H.D., Geist des neuern Kriegssystem, Hamburg 1799.
5. Bülow H.D., Militarische und vermischte, Leipzig 1853.
6. Camon H., Załamanie się niemieckiego planu wojny, Warszawa 1923.
7. Camon H., Napoleoński system wojny, Warszawa 1926.
8. Clausewitz C. von, O wojnie, Lublin 1995.
9. Colin J., Przeobrażenia wojny, Warszawa 1920.
10. Conrad Hötzendorf F. von, Aus meiner Dienstzeit 1906–1918, t. I–V, Wien-Leipzig-München 1922–1925.
11. Eimannsberger L. von, Der Kampfwagen-Krieg, Monachium 1934.
12. Eimannsberger L. von, Wojna pancerna, Warszawa 1937.
13. Foch F., Zasady sztuki wojennej, Warszawa 1924.
14. Fuller J.F.C., Tanks in the Great War, Londyn 1919.
15. Fuller J.F.C., The Reformation of War, Londyn 1923.
16. Fuller J.F.C., The Foundations of the Science of War, Londyn 1925.
17. Fuller J.F.C., On Future Warfare, Londyn 1927.

18. Fuller J.F.C., Lectures on Field Service Regulations III. Operations Between Mechanized Forces, Londyn 1932.
19. Fuller J.F.C., The Army in My Time, Londyn 1935.
20. Fuller J.F.C., Memoirs of an Unconventional Soldier, Londyn 1936.
21. Fuller J.F.C., Armament and History, Londyn 1946.
22. Fuller J.F.C., The Second World War 1939–1945, Londyn 1948.
23. Fuller J.F.C., Military History of the Western World, t. 1–3, Londyn 1954–1956.
24. Fuller J.F.C., The Decisive Battles of the Western Front and their Influence upon History, t. 2. 1792–1944, London 1970.
25. Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten des General-Feldmarschalls Grafen Helmuth von Moltke, Berlin 1892.
26. Goltz C. von, Kriegführung, Berlin 1985.
27. Gołotnikow M.W., Tiempy operacyj, cz. II, Moskwa 1937.
28. Guderian H. von, Achtung! Panzer! Die entwicklung der Panzerwaffe, ihre Kampfaktik und operativen Möglichkeiten, Stuttgart 1937.
29. Guderian H. von, Die Panzertruppen und Zusammenwirken mit den und ernen Waffen, Berlin 1937.
30. Guderian H. von, Wspomnienia żołnierza, Warszawa 1958.
31. Hindenburg P. von, Aus meiner Leben, Leipzig 1920.
32. Isserson G., Ewolucyja operatiwnogo iskusstwa, Moskwa 1932.
33. Joffre J., 1914–1915. Przygotowania wojny i prowadzenie operacji, Warszawa 1923.
34. Jomini H., Zarys sztuki wojennej, Warszawa 1966.
35. Leer G.A., Opyt kritikoistoriczeskogo issledowanija zakonow iskusstwa wiedienija borby, Moskwa 1892.
36. Leer G.A., Mietod wojennyh nauk, [w:] Russkaja wojenno-tieoriczeskaja mysl XIX i naczala XX wiekow, Moskwa 1960.

37. Liddell-Hart B.H., *The Remaking of Modern Armies*, London 1927.
38. Liddell-Hart B.H., *Strategia. Działania pośrednie*, Warszawa 1959.
39. Liddell-Hart B.H., *History of the First World War*, Londyn 1970.
40. Liddel-Hart B.H., *Karmazynowe Bractwo. Generałowie Wehrmachtu*, Kraków–Miedzyzdroje 2006.
41. Lloyd H.H., *Military Memoirs*, London 1780.
42. Ludendorff E., *Meine Kriegserinnerungen 1914–1918*, Berlin 1919.
43. Michniewicz N., *Osnowy strategii, [w:] Russkaja wojenno-teorичесzkaja mysl XIX i naczala XX wiekow*, Moskwa 1960.
44. Moltke H. von, *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten*, t. 1–8, Berlin 1891–1893.
45. Moltke H. von, *O Polsce*, Warszawa 1996.
46. Mossor S., *Podstawowe wiadomości z dziedziny dowodzenia operacyjnego*, Warszawa 1936.
47. Mossor S., *Sztuka wojenna w warunkach nowoczesnej wojny*, Warszawa 1938.
48. Nieznamow A., *Plan wojny, [w:] Russkaja wojenno-teorичесzkaja mysl XIX i naczala XX wiekow*, Moskwa 1960.
49. Schlieffen A. von, *Cannae*, Berlin 1925.
50. Seeckt H. von, *Landesverteidigung*, Berlin 1930.
51. Seeckt H. von, *Moltke ein Vorbild*, Berlin 1931.
52. Seeckt H. von, *Gedanken eines Soldaten*, Berlin 1932.
53. Seeckt H. von, *Deutschland zwisohen Ost und West*, Hamburg 1933.
54. Seeckt H. von, *Die Reichswahr*, Lipsk 1933.
55. Sikorski W., *Nad Wisłą i Wkrą. Studium z polsko-ro-syjskiej wojny 1920 roku*, Lwów 1928.

56. Sikorski W., Przyszła wojna. Jej możliwości i charakter oraz związane z nim zagadnienia obrony kraju, Warszawa 1984.
57. Triandafiłow W., Rozmach operacyj sowriemiennych armij, Moskwa 1926.
58. Triandafiłow W., Charakter operacyj sowriemiennych armij, Moskwa 1929.
59. Tuchaczewski M., Woprosy wysszego komandirowanija, Moskwa 1924.
60. Tuchaczewski M., Woprosy sowriemiennoj strategii, Moskwa 1926.
61. Tuchaczewski M., Pisma wybrane, t. I–II, Warszawa 1966.

artykuły:

1. Chripin W.W., O charakterie wojennych diejswij, „Wojna i Rewolucja” 1935, nr 1–2.
2. Dunin-Żuchowski W., Związki mieszane. Zasady użycia i celowość, „Bellona” 1929, t. XXXIII, z. 1.
3. Guderian H. von, Die Panzertruppen und ihre Zusammenwirken mit den Andersen Waffen, „Militarwissenschaftliche Rundschau” 1936, nr 5.
4. Isserson G., Istoriczeskije teorii nowych form boja, „Wo-jennaja Mysl” 1935, nr 1.
5. Kuszelewski J., Uwagi o użyciu czołgów w 1919–1920 roku, „Bellona” 1925, t. XIX, z. 1.
6. Liddell-Hart B.H., The next Great War, „The Royal Journal” 1924, nr 4.
7. Liddell-Hart B.H., Grave Deficiencies of the Army, „English Review” 1933, t. LVI.
8. Machalski T., Zagadnienia organizacji wielkich jednostek kawalerii, „Przegląd Kawaleryjski” 1927, nr 2.
9. Machalski T., Związki mieszane, „Przegląd Kawaleryjski” 1927, nr 10.

10. Mossor S., Przypuszczalny charakter przyszłej wojny, „Bellona” 1936, z. 1.
11. Mossor S., O przewadze i zaskoczeniu, „Bellona” 1937, z. 4–6.
12. Nieznamow A., Z historii rozwitcia teorii strategii, „Wojenno-Istoriczewskij Żurnał” 1964, nr 6.
13. Ostrowski M., Chrzastowski Z., Zadania kawalerii w osłonie, „Przegląd Kawaleryjski” 1925, nr 3.
14. Popiel W., Użycie jednostek lekkich w osłonie, „Bellona” 1928, t. XXXI.
15. Pragłowski A., Związki mieszane, „Bellona” 1926, t. XXIV, z. 2.
16. Rzepecki J., Wielkie jednostki pancerne, „Przegląd Piechoty” 1938, z. 9.
17. Saloni R., Rola wielkiej jednostki pancernej w działaniach wojennych, „Bellona” 1933, t. XLI, z. 1.
18. Seeckt H. von, Über Heer und Krieg der Zukunft, „Nord und Sun” 1928, nr 4.
19. Sikorski W., Polesie jako węzeł strategiczny naszego frontu wschodniego, „Bellona”, 1924, t. XIII.
20. Skibiński F., Kawaleria dnia jutrzejszego, „Przegląd Kawaleryjski” 1938, nr 6.
21. Stefanowicz A., Wyniki zastosowania czołgów w wojnie światowej oraz kierunek ich rozwoju w okresie powojennym, „Bellona” 1924, t. XV, z. 2.

OPRACOWANIA

zwarte:

1. Arciszewski S., Sztuka dowodzenia na zachodzie Europy, Warszawa 1934.
2. Bielecki R., Austerlitz 1805, Warszawa 1993.
3. Bielecki R., Wielka Armia, Warszawa 1995.

4. Bielecki R., Encyklopedia wojen napoleońskich, Warszawa 2000.
5. Bieszczencev A.V., Krytyka burżuazyjnych filozofii historii wojskowej, [w:] Z zagadnień metodologii historii wojskowej, Warszawa 1980.
6. Blumentritt G., Strategie und Taktik, Konstanz 1960.
7. Bogusławski A., Wojna francusko-pruska 1870–1871, Warszawa 1925.
8. Boncz-Brujewicz M., Wspomnienia 1914–1919, Warszawa 1959.
9. Boucher A., Odwieczne prawa wojny i sztuka wojenna sprzed 23-ch stuleci, Warszawa 1924.
10. Bouvard H., Doświadczenia ostatniej wojny, Warszawa 1921.
11. Broch J., Sztuka operacyjna jako część składowa sztuki wojennej, Warszawa 1976.
12. Burnee A.H., The Art of War (of all ages), Harrisburg 1947.
13. Carell P., Operacja „Barbarossa”, Warszawa 2003.
14. Centek J., Hans von Seeckt twórca Reichsheer, Kraków 2006.
15. Chocha B., Rozważania o sztuce operacyjnej, Warszawa 1984.
16. Ciechanowski K., Armia „Pomorze” 1939, Warszawa 1983.
17. Craig G.A., The battle of Königgrätz, London 1960.
18. Cronin V., Napoleon, Warszawa 1999.
19. Czerep S., Operacje wołyńskie ofensywy Brusilowa 4 VI–10 VIII 1916, Białystok 1999.
20. Czerep S., Łuck 1916, Warszawa 2002.
21. Daniloff J., Russland im Weltkriege 1914–1915, Jena 1925.
22. Dąbrowski J., Wielka Wojna 1914–1918, Warszawa 1937 (reprint Poznań 2000).

23. Dąbrowski J., Krytyczny rys wojny 1866 roku w Niemczech i we Włoszech, Warszawa 1952.
24. Delbruck H., Geschichte der Kriegskunst, t. I–IV, Berlin 1900–1936.
25. Drzewiecki J., Przełamanie frontu austriacko-niemieckiego w 1916 roku, Warszawa 1951.
26. Durschmied E., Niezwykłe bitwy i co zadecydowało o ich wyniku, Warszawa 2002.
27. Dzieszynski R., Sadowa 1866, Warszawa 2007.
28. Earle E.M., Makers of Modern Strategy, Princeton 1943.
29. Echevarria J.A., After Clausewitz. German Military Thinkers Before The Great War, University Press of Kansas 2001.
30. Encyklopedia wojskowa (red. O. Laskowski), t. I–VI, Warszawa 1931–1937.
31. Engels F., Wojna niemiecko-francuska 1870–1871, Warszawa 1951.
32. Engels F., O wojnie w Niemczech [w:] Karol Marks, Fryderyk Engels, Dzieła, t. 16, Warszawa 1968.
33. Falkenhayn E. von, Niemieckie naczelne dowództwo w latach 1914–1916, Warszawa 1926.
34. Falls C., The Art of War from the ages of Napoleon to the present day, New York–Toronto 1961.
35. Feret S., Polska sztuka wojenna 1918–1939, Warszawa 1972.
36. Forstner F., Twierdza Przemyśl, Warszawa 2000.
37. Gilbert M., Pierwsza Wojna Światowa, Poznań 2003.
38. Giliner H., Fryderyk Nietzsche, Warszawa 1965.
39. Görlitz W., Niemiecki Sztab Generalny. Historia i struktura 1657–1945, Warszawa 1963.
40. Gotowała J., Lotnictwo w operacjach wojskowych 1914–2000. Studium wojskowo-historyczne, Warszawa 2001.

41. Greiner P., Gronkowska E., Kaczmarek R., Mieroszewski K., Paździora M., Słownik historii Polski i świata, Katowice 2005.
42. Hahlweg W., *Klassiker der Kriegskunst*, Darmstadt 1960.
43. Hamšik D., *Drugi człowiek Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1991.
44. Hermann H., *Geneza sztuki operacyjnej*, Warszawa 1992.
45. Hermann H., *Operacyjny wymiar walki zbrojnej*, Toruń 2004.
46. Herre F., *Helmuth von Moltke*, Warszawa 1999.
47. Hittle J.D., *Sztab wojskowy. Zarys historyczny*, Warszawa 1961.
48. *Historia sztuki wojennej do roku 1939* (red. P. Rotmistrz), Warszawa 1967.
49. Hoffmann M., *Wspomnienia (Wojna wśród niewyzyskanych sposobności)*, Warszawa 1925.
50. Hogg I.V., *Słownik bitew świata*, Kraków 1997.
51. Holborn H., *Moltke and Schlieffen, The Prussian-German School, [w:] Makers of Modern Strategy. Military Thought from Machiavelli to Hitler*, Princeton 1960.
52. Holder L.D., *A New Day for Operational Art Army*, New York 1985.
53. Hooper G., *The Campaign of Sedan. The downfall of the second empire*, London 1887 (reprint 2007).
54. Hupert W., *Wojny XIX wieku w wyborze*, Lwów-Warszawa 1923.
55. Jakl J., *Bitwa u Hradec Králové 1866*, Hradec Králové 1996.
56. Jakóbczyk W., *Bismarck*, Warszawa 1961.
57. Jefimow A., Tarle E., *Francuska rewolucja burżuazyjna 1789 r. i wojny napoleońskie*, Warszawa 1950.
58. Jurga T., *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990.
59. Karbowski W., *Armia „Modlin” 1939*, Warszawa 1987.
60. Kiersnowski A., *Historia rozwoju artylerii*, Toruń 1925.

61. Klimecki M., Gorlice 1915, Warszawa 1995.
62. Korotkow I.A., Istorija sowietskoj wojennoj mysli. Kratkij oczerk 1917-ijun 1941, Moskwa 1980.
63. Kośmider T., Problematyka operacji wojsk lądowych w polskiej refleksji teoretycznej okresu międzywojennego, [w:] Polska myśl wojskowa na przestrzeni dziejów, Olsztyn 2008.
64. Kozaczuk W., Wehrmacht 1933–1939. Rozbudowa sił zbrojnych Trzeciej Rzeszy jako narzędzia presji, ekspansji terytorialnej i wojny, Warszawa 1978.
65. Krockow Ch. von, Bismarck biografia, Warszawa 1998.
66. Krwawicz M., Stefan Mossor, Polski Słownik Biograficzny, t. 22, z. 92, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.
67. Kukiel M., Wojny napoleońskie, Warszawa 1927.
68. Kukiel M., Wojna 1812 roku, Kraków 1938.
69. Kumaniecki K.W., Strategia wielkiej wojny 1914–1918, Kraków–Warszawa 1921.
70. Lee Lanning M., 100 największych dowódców wszech czasów, Warszawa 1998.
71. Leksykon wiedzy wojskowej, Warszawa 1979.
72. Livesey A., Wielkie bitwy I wojny światowej, Warszawa 1998.
73. Lugs J., Handfeuerwaffen. Systematischer Überblick über die Handfeuerwaffen und ihre Geschichte, t. 1–2, Berlin 1979–1980.
74. Macdonald J., Wielkie bitwy historii, Warszawa 1995.
75. Macksey I., Guderian, Warszawa [b.r.w.].
76. Majewski R., Carl von Clausewitz. Teoria wojny, Wrocław 1990.
77. Mała Encyklopedia Wojskowa, Warszawa 1967–1970.
78. Manceron C., Austerlitz, Paryż 1960.
79. Matuszak Z., Obrona operacyjna w wojskowości polskiej w latach 1918–1939, Piotrków Trybunalski 2004.
80. Meier-Welcker H., Seeckt, Frankfurt 1967.

81. Messenger Ch., *Sztuka Blitzkriegu*, Warszawa 2002.
82. Nadzieja J., *Lipsk 1813*, Warszawa 1998.
83. *Nastuplenie jugo-zapadnego fronta w maje-ijunie 1916 goda*, Moskwa 1940.
84. Nehring W. von, *Heere von morgen. Ein Beitrag zur Frage der Heeresmotorisierung des Auslandes*, Poczdam 1935.
85. Niezbrzycki J., *Polesie opis wojskowo-geograficzny i studium terenu*, Warszawa 1930.
86. Nikulin I., *Tuchaczewski*, Warszawa 1965.
87. Orzechowski J., *Dowodzenie i sztaby, t. I–IV*, Warszawa 1974–1986.
88. *Österreich-Ungarns letzter Krieg. Das Kriegsjahr 1915, t. III*, Wien 1932.
89. Owsieńska A., *Wojna francusko-niemiecka 1870–1871. Komuna paryska*, Warszawa 1956.
90. Pajewski J., *Pierwsza Wojna Światowa 1914–1918*, Warszawa 1992.
91. Palmer R.R., *Frederick the Great, Guilbert, Bülow, From dynastic to National War, [w:] Makers of Modern Strategy. Military Thought from Machiavelli to Hitler*, Princeton 1960.
92. Palski Z., *Działania na ziemiach południowo-wschodnich w latach I wojny światowej [w:] Działania militarne w Polsce południowo-wschodniej (red. W. Wróblewski)*, Warszawa 2000.
93. Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994.
94. Polak A., *Wybrane zagadnienia teorii polskiej sztuki wojennej 1918–1939*, Warszawa 2006.
95. *Polska myśl wojskowa 1918–1939. Wybór dokumentów (oprac. L. Wyszczelski)*, Warszawa 1987.
96. Rabenau T. von, *Hans von Seeckt. Aus Meinem Leben (1866–1917)*, Berlin 1938.
97. Rabenau T. von, *Hans von Seeckt. Aus Seinem Leben (1917–1936)*, Berlin 1940.

98. Razin E., *Historia sztuki wojennej*, t. 1–3, Warszawa 1958–1964.
99. Regele O., *Feldzeugmeister Benedek. Der Weg nach Königgrätz*, Wien 1960.
100. Rostunow I., *Russkij front pierwoj mirowoj wojny*, Moskwa 1976.
101. Rudnicki K., *Operacyjna użyteczność kawalerii w świetle historii*, Warszawa 1937.
102. Ryniewicz Z., *Leksykon bitew świata*, Warszawa 2004.
103. Salmonowicz S., *Fryderyk Wielki*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2006.
104. Schössler D., *Karol von Clausewitz*, Lublin 1995.
105. Showalter D.E., *Tannenberg 1914. Zderzenie imperiów*, Warszawa 2005.
106. Siemionow W., *Radziecka sztuka operacyjna*, Warszawa 1961.
107. Sikorski J., *Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX*, Warszawa 1972.
108. Sikorski J., *Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku*, Warszawa 1991.
109. Sikorski K., *Sztuka operacyjna. Myśli, poglądy, opinie*, Warszawa 1991.
110. Skibiński F., *Rozważania o sztuce wojennej*, Warszawa 1972.
111. Stebnik W., *Armia „Kraków” 1939*, Warszawa 1975.
112. Stone N., *The Eastern Front 1914–1917*, London 1975.
113. Strasburger D., *Zasady sztuki wojennej w kampaniach i bitwach od starożytności do wojny francusko-pruskiej 1870–71*, Warszawa 1996.
114. *Strategieckij oczerk wojny 1914–1918*, cz. VI, Moskwa 1923.
115. Stokow E., *Woorużennyje siły i wojennoj iskusstwo w pierwej mirowoj wojnie*, Moskwa 1974.

116. Sujkowski A., *Geografia ziem dawnej Polski*, Poznań 1921.
117. Szanta P., *Tannenberg 1914*, Warszawa 2005.
118. Tarle E., *Napoleon*, Kraków 1991.
119. *The New Encyclopedia Britannica*, t. 2, Chicago 1998.
120. Tokarz W., *Bitwa pod Lipskiem*, Kraków 1913.
121. Tuchman B.W., *Sierpniowe Salwy*, Warszawa 1988.
122. Umiastowski R., *Geografia wojenna Rzeczypospolitej i ziem ościennych*, Warszawa 1924.
123. Volkmann E., *Wielka wojna 1914–1918*, Warszawa 1925.
124. *Weltgeschichte* Herausgegeben von Professor dr J. von Plug-Harttung: Neuzeit seit 1815, Berlin 1909.
125. *Who's Who in military history. From 1453 to the present day* (red. J. Keegan, A. Wheatcraft), London 1996.
126. Wiczorkiewicz P., *Sprawa Tuchaczewskiego*, Warszawa 1994.
127. *Wielkie bitwy i kampanie* (red. J. Pimlott), Warszawa 2001.
128. Wierzchowski D., Ljachow W., *Pierwaja mirowaja wojna 1914–1918*, Moskwa 1964.
129. Wietosznikow L.W., *Brusiłowski proryw. Opieratiwno-strategiezeskij oczerk wojny*, Moskwa 1940.
130. *Wojennaja Encikłopedija*, t. 1–8, Moskwa 1997–2004.
131. Wróblewski J., *Armia „Łódź” 1939*, Warszawa 1975.
132. Wrzosek M., *Rola kompleksów leśnych w rosyjsko-niemieckich działaniach militarnych na północno-wschodnich obszarach ziem polskich w 1914 r. [w:] Puszcze i lasy w działaniach wojennych*, Białystok 1981.
133. Wrzosek M., *Działania wojenne na ziemiach polskich w latach 1914–1915 [w:] I wojna światowa na ziemiach polskich. Materiały z sympozjum poświęconego 70 rocznicy wybuchu wojny*, Warszawa 1986.

134. Wyszczelski L., *Polska myśl wojskowa 1914–1939*, Warszawa 1988.
135. Wyszczelski L., *Bitwa na przedpolach Warszawy*, Warszawa 2000.
136. Wyszczelski L., *Historia myśli wojskowej*, Warszawa 2000.
137. Wyszczelski L., *Historia polskiej myśli wojskowej*, Warszawa 2001.
138. Wyszczelski L., *Operacja Niemeńska 1920 roku*, Warszawa 2003.
139. Wyszczelski L., *Operacja Warszawska: sierpień 1920*, Warszawa 2005.
140. Zawadzki S., *Wpływ rozwoju piechoty i broni palnej na zmiany w europejskiej sztuce wojennej od XV do XIX wieku*, Warszawa 1977.
141. Zgórniak M., *1914–1918. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*, Kraków 1987.

artykuły:

1. Bolt W.J., Jabłoński D., *Tactics and Operational Art.*, „Military Review” 1987, nr 10.
2. Gajworonski F., *Razwities sowietskogo operatiwnogo iskusstwa*, „Wojenno-Istoriczewskij Żurnał” 1977, nr 6.
3. Hughes J.D., *Schlichting, Schlieffen and The Prussian Theory of War in 1914*, „Journal of Military History” 1995, nr 2.
4. Kośmider T., Ślipiec J., *Rozwój poglądów na operacje wojsk lądowych w europejskiej myśli wojskowej okresu nowożytnego*, „Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej” 2006, nr 1.
5. Newell C.R., *What is it Operational Art.*, „Military Review” 1990, nr 9.

6. Pióro T., Wstęp do książki H. Jominiego, *Zarys sztuki wojennej*, Warszawa 1966.
7. Piwowarski E., *Zakazane dzieło generała Mossora*, „Myśl Wojskowa” 1999, nr 2.
8. Polak A., *Współczesna operacja i jej przyszły wymiar*, „Myśl Wojskowa” 2007, nr 1.
9. Simanskij P., *Henry Lloyd (1729–1783)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1929, t. 1, z. 2.
10. Ślipiec J., „Abiit non Obiit”, *Carl von Clausewitz w 200-lecie urodzin*, „Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej” 2000, nr 3.
11. Ślipiec J., *Heinz Guderian (1888–1954) jako teoretyk i dowódca wojskowy*, „Pro Memoria” 2003, nr 5.
12. Ślipiec J., *Wielki Milczek*, „Biuletyn Akademii Obrony Narodowej” 2004, nr 1.
13. Ślipiec J., *Hans von Seeckt jako dowódca operacyjny i teoretyk wojskowy*, „Kwartalnik Bellona” 2007, nr 1.
14. Ślipiec J., *Alfred von Schlieffen: działalność wojskowa i teoretyczna*, „Kwartalnik Bellona”, 2007, nr 2.
15. Ślipiec J., Kośmider T., *Generał Henry Humphrey Evans Lloyd jako prekursor teorii operacji w europejskiej myśli wojskowej*, „Myśl Wojskowa” 2006, nr 6.

INDEKS NAZWISK

A

- Albrecht Karol, elektor bawarski* 89
Aleksander I, car Rosji 39–40, 105, 134
Aleksander II, car Rosji 106
Aleksander III, car Rosji 72
Aleksiejew Michaił 71
Antioch III, król Syrii 139
Antonow Aleksander Stiepanowicz 192
Arciszewski-Rola Stanisław 225
August II Mocny, król Polski 90

B

- Bagration Piotr Iwanowicz* 42
Bazaine Francois Achille 57, 59–60
Benedek Ludwig August Ritter von 46, 48–52
Bennigsen Leontij 134
Bernadotte Jean Baptiste Jules 41
Bertier Louis Alexandre 104
Beseler Hans Hartwig von 221
Bielecki Robert 37, 225–226
Bieszczencev A.V. 205, 226
Bismarck Otto von 45–46, 54, 137
Bloch Jan Gotlieb 128, 221
Blucher Gerhardt Leberecht von 107, 113–114
Blumentritt G. 226
Bogusławski Antoni 226
Bolt W.J. 233

Bonaparte Napoleon Charles Louis – Napoleon III, cesarz
Francuzów 53–54, 61

Boncz-Brujewicz M. 226

Boucher Artur 226

Bouvard H. 226

Broch Jakub 226

Brusiłow Aleksiej Aleksiejewicz 70–71, 74–76, 78–80, 82, 159, 221

Bülów Friedrich Wilhelm von 97

Bülów Heinrich Dietrich von 15–16, 31, **97–102**, 108, 115,
217, 221

Burbonowie, dynastia 104

Burnee A.H. 226

C

Camon Hubert 35–36, 38–39, 43–44, 221

Carell Paul 187, 226

Cavour Camillo Benso di 121

Centek Jarosław 66, 226

Cezar Gajusz Juliusz 109

Chamberlain Neville 204

Chassepot Alponse 54

Chocha Bolesław 216, 226

Chripin W.W. 224

Chrzastowski Zdzisław 29, 225

Churchill Winston 204

Ciechanowski Konrad 86, 226

Clausewitz Carl Philip Gottlieb von 10, 17, 101, 108, **111–117**,
132, 149, 218, 221

Colin Jean 221

Colmar der Goltz Wilhelm Leopold von 10, 19, 31

Conrad Hoetzendorf Franz von 63–64, 221

Craig Gordon Alexander 226

Cronin Vincent 226

Czerep Stanisław 72–75, 78–79, 82, 226

D

- Daniloff Jurij* 226
Dąbrowski Jan 71, 78, 85, 226
Dąbrowski Jarosław 46, 227
Delbruck Hans 227
 Denikin Anton Iwanowicz 190–191
 Devout Louis Nicolas 41, 113
 Dreyse Johann 47, 54
Drzewiecki Jan 227
 Ducrot Auguste-Alexandre 61
 Dunin-Żuchowski Włodzimierz 27, 224
Durschmied Erik 227
Dzieszyński Ryszard 53, 227

E

- Earle E.M.* 227
Echevarria J.A. 132, 227
 Eimannsberger Ludwig Ritter von 10, 21, 32, **177–182**, 186, 219, 221
 Elżbieta II, królowa Wielkiej Brytanii 204
Engels Fryderyk 227

F

- Falkenhayn Erich von 64–66, 71, 159, 226
Falls Cyryl 227
 Ferdynand Józef zob. Józef Ferdynand
Feret Stanisław 227
 Feuquieres Antoine de 14
 Foch Ferdinand 16, 107, 221
Forstner Franz 64, 177, 226
 Franciszek I, cesarz Austrii 39
 Franciszek Józef I, cesarz Austro-Węgier 122
 Fryderyk II Wielki, król Prus 14, 89, 91, 109
 Fryderyk Karol zob. Karol Fryderyk

Fryderyk Wilhelm zob. Wilhelm Fryderyk
 Fuller John Frederick Charles 10, 19, 20, 32, **169–175**, 184,
 204, 207, 219, 221–222

G

Gajda Rudolf 190
Gajworonski F. 233
 Gaulle de Charles 189
Gilbert Martin 80, 141, 227
Giliner H. 127, 227
 Gneisenau August Neithard von 114–115
 Goltz der Wilhelm Leopold Colmar von **145–150**, 222
Gołotnikow M.W. 222
Görlitz Walter 62, 227
Gotowała Jerzy 8, 227
 Grandmaison Louis 16, 107
Greiner Piotr 45, 228
Gronkowska Ewa 45, 228
 Guderian Frederich von 183
 Guderian Heinz Wilhelm von 10, 21, 32, 178, **183–188**, 219,
 222, 224
 Gustaw II Adolf, król Szwecji 115

H

Habsburgowie, dynastia 45, 89
Hahlweg Werner 89, 228
 Haller Stanisław 26
Hamšik Dusan 187, 228
 Hannibal Barkas, wódz Kartaginy 44, 109, 139
Hazdrubal, wódz Kartaginy 139
 Henryk, książę 121
 Hermann Henryk 9, 13, 15, 17–19, 23, 25, 94–95, 99, 101, 110,
 116–117, 129, 134, 150, 155, 166, 194, 199, 202, 215–
 216, 228

Herre Franciszek 46, 52, 61, 119–120, 228
 Himmler Heinrich 187
 Hindenburg Paul von 44, 71, 142, 159, 185, 222
 Hitler Adolf 44, 185, 187
Hittle James Donald 62, 228
Hoffmann Max 228
Hogg Ian Vernon 59, 61, 81, 228
 Hohenlohe-Ingendingen Fryderyk Ludwik von 112
 Hohenzollern Leopold, król Hiszpanii 53
 Hohenzollernowie, dynastia 54, 91
Holborn Hajo 19, 228
Holder L.D. 195, 219, 228
 Holmes Richard 9
Hooper George 61, 228
 Hore-Belisha Isaac Leslie 204
 Hryniewiecki Ignacy 106
Hughes J.D. 132, 133, 233
Hupert Witold 228

I

Ingendingen-Hohenlohe Fryderyk Ludwik von zob. Hohenlohe-
 Ingendingen Fryderyk Ludwik von
Isserson G. 222, 224
 Iwanow Nikołaj Iudowicz 64

J

Jabłoński D. 233
Jakl Józef 228
Jakóbczyk Witold 228
Jefimow Aleksander 228
Joffre Joseph Jacques 222
 Jomini Henri Antoine 10, 16–17, 31, 40, **103–110**, 217–218, 222
 Józef Ferdynand, arcyksiążę 68, 77
Jurga Tadeusz 84, 86, 228

K

- Kaczmarek Ryszard* 45, 228
 Kamieniew Sergiej Sergiejewicz 23
 Kant Immanuel 129
Karbowski Władysław 86, 228
 Karol Albrecht zob. Albrecht Karol
 Karol Fryderyk, książę 46, 145
 Karol XIII, król Szwecji 41
 Karol XIV Jan, król Szwecji i Norwegii 41
 Karol, cesarz Austro-Węgier 64
 Karol, książę, brat króla Prus 121
 Katarzyna, caryca Rosji II 189
Keegan John 98, 232
Kiersnowski Aleksander 228
 Kleopatra VII, ostatnia królowa Egiptu 109
Klimecki Michał 65, 67, 69, 229
 Kluck Aleksander Heinrich Rudolph von 157–158
Kołczak Aleksander 190, 198
 Korotkow Iwan Andrejewicz 9, 23–24, 201, 229
Kośmider Tomasz 9, 11, 14, 26, 31, 91, 201, 229, 233–234
Kozaczuk Władysław 141, 143, 160, 229
 Krasnow Piotr Nikołajewicz 190
Krockow Christian von 45, 54, 123, 229
Krwawicz Marian 210–211, 229
Kukiel Marian 41–43, 229
Kumaniecki K.W. 229
 Kuszelewski Jerzy 28
Kuropatnik Aleksiej 155
 Kuszelewski Jerzy 28, 224
 Kutrzeba Tadeusz 210

L

- Lascy Friedrich Wilhelm 97
Laskowski Otton 104, 226

- Lee Lanning Michael* 20, 106, 119, 170–172, 186, 229
Leer Gienryk Antonowicz 21, 31, **125–130**, 152, 155, 166, 222
Lenin Włodzimierz Iljicz 191, 198
Leopold Hohenzollern zob. Hohenzollern Leopold
Leopold, książę 54
Liddell-Hart Basil Henry 10, 21, 137, 184, 188, 203–208, 223–224, 229
Liechtenstein, książę 42
Linsingen Alexander Adolf Karl von 78–79
Livesey A. 229
Ljachow Władymir 232
Lloyd Henry Humphrey Evans 11, 14–15, 31, **89–95**, 101–102, 108, 217, 223
Ludendorff Erich 44, 142, 159, 185
Ludwik XVIII, król Francji 104
Ludwika Maria, żona cesarza Napoleona 39
Lugs Jaroslav 47, 229

M

- Macdonald John* 42–43, 229
Machalski Tadeusz 27, 29, 224
Mack Carl Leiberich von 130
Mackensen Anton Ludwig Friedrich August von 66, 68–70, 78, 158
Macksey I. 229
Mac-Mahon Marie Edme Patrice de 57–61
Mahmud II, sułtan Turcji 120
Majewski Ryszard 229
Manceron Claude 40, 229
Manstein Erich von 186
Maria Ludwika zob. *Ludwika Maria*
Maria Teresa zob. *Teresa Maria*
Martel Giffard Le Quesne 184
Matuszak Zygmunt 229

- Maurycy Saski zob. Saski Maurycy
 Mehmed V, sułtan Turcji 147
Meier-Welcker H. 157, 229
Messenger Charles 188, 230
 Michniewicz Nikolaï Piotrowicz 21, 31, **151–155**, 166, 223
 Mikołaj I, car Rosji 105–106
 Mikołaj II, car Rosji 71–72
Miroszewski Kazimierz 45, 228
 Moltke Helmuth von (młodszy) 65, 138, 141
 Moltke Helmuth Carl Bernhard von (starszy) 10, 18–19, 31, 45,
 48–49, 51–53, 56, 62, 87, 88, **119–124**, 132–133, 145,
 148, 161, 195, 218–219, 223
 Montecuccoli Raimond de 14
 Mossor Stefan 10, 12, 24–25, 31, **209–216**, 223, 225
 Musaffer-Pasza 146

N

- Nadzieja Jadwiga* 37, 230
 Napoleon I Bonaparte, cesarz Francuzów 34–44, 53, 98, 104–
 105, 107, 112, 128, 130, 134
 Nehring von Walter 179, 230
 Ney Michel 104–105, 134
Newell C.R. 233
Niezbrzycki Jerzy 73, 230
 Nieznamow Aleksander Aleksandrowicz 21, **163–167**, 223,
 225
Nikulin Lew 189, 192, 230

O

- Orzechowski Jan* 82–85, 122, 138, 179, 181, 230
 Ostrowski Michał 29, 225
Owsińska Anna 54, 230
Oyama Ikuo 155

P

- Pajewski Janusz* 80, 140, 230
Palmer Robert Roswell 16, 99–101, 230
Palski Zbigniew 67, 69, 72, 76–77, 80–81, 230
Paździora Marek 45, 228
 Perigord-Talleyrand Charles Maurice de zob. Talleyrand-Perigord Charles Maurice de
 Pflanzer Wilhelm 63
 Pflanzer-Baltin Carl Freiherr von 63, 159
Piłsudski Józef 211
Pimlott John 9, 232
 Piotr I Wielki, car Rosji 109, 127
 Pióro Tadeusz 103, 107, 234
Pipes Richard 230
Piwowski Eugeniusz 212–213, 216, 234
Plugk-Hartung Johann von 61
Polak Andrzej 11, 229, 234
 Pompejusz Wielki 109
 Popiel Waclaw 28, 225
 Prądkowski Aleksander 26–27, 225
 Ptolemeusze, dynastia 109

R

- Rabenau Triedricke von 162, 230
 Ranke Leopold von 171, 205
Razin Ewgenij 231
Regele Otto 231
Rokossowski Konstanty 213
Rostunow Iwan 71, 231
Rotmistrz Paweł 89, 228
Rómmel Juliusz 210
 Rudnicki Klemens 29, 231
 Rydz-Śmigły Edward 210
Ryniewicz Zygmunt 52, 231
 Rzepecki Jan 29, 225

S

- Saint-Cyr Gouvion* 34
Salmonowicz Stanisław 231
 Saloni Roman 29, 225
 Saski Maurycy 14, 89–91
 Scharnhorst Gerhard Jan Dawid von 111–112, 114–115
 Schlichting Sigismund von 19, 31, **131–135**
 Schlieffen Alfred von 18, 31, **137–144**, 194–195, 218, 223
 Schössler Dietmar 111–112, 231
 Scypion Afrykański Młodszy 109
 Scypion Afrykański Starszy 109, 139, 204
 Seeckt Hans von 10, 66, **157–162**, 195, 199–200, 218–219, 223, 225
 Sherman William Tecumseh 205
Showalter Dennis E. 44, 140, 231
Siemionow Władymir 231
 Sikorski Janusz 10, 43, 47, 49, 53, 55, 57, 231
 Sikorski Władysław Eugeniusz 26, 29, 73, 223–225
Simanskij Pantalejmon 89, 92, 234
 Skibiński Franciszek 30, 225, 231
 Stachiewicz Wacław 211
 Stalin Józef Wissarionowicz 191, 193
Steblik Władysław 85, 231
 Stefanowicz Aleksander 28, 225
Stone Norman 231
Strasburger Dominik 231
Strokow A. 155, 166, 231
Sujkowski Antoni 74, 232
Szlanta Piotr 44, 232

Ś

- Ślipiec Jeremiasz* 9, 11, 14, 91, 115, 122, 183, 185, 201, 233–234
 Śmigły-Rydz Edward zob. Rydz-Śmigły Edward

T

- Talleyrand-Perigord Charles Maurice de 105
Tarle Eugeniusz 228, 232
Teresa Maria, cesarzowa Austrii 89
Tokarz Wacław 37, 232
 Townshend Charles 147
 Triandafilow Władimir Kiriakowicz 10, 23, **197–202**, 224
Trocki Lew Dawidowicz 198
 Tuchaczewski Michaił Nikołajewicz 10, 22–23, 167, **189–195**,
 198, 218, 224
Tuchman Barbara Wertheim 44, 140–141, 232

U

- Umiastowski Roman* 73, 232
 Uwarow Fiodor Piotrowicz 113

V

- Volkman Erich* 232

W

- Wellington Arthur Wellesley 107
 Wercyngetoryks, wódz Galów 109
Wheatcraft Andrew 98, 232
Wieczorkiewicz Paweł 232
Wierzchowski Dmitrij 232
Wietosznikow L.W. 232
 Wiktor Emanuel II, król Sardynii 121
 Wilhelm Fryderyk, książę 46
 Wilhelm Hohenzollern, książę 160
 Wilhelm I, król Prus, cesarz Niemiec 46, 112, 121, 137
 Wilhelm II, cesarz Niemiec 137
 Wimpffen Emanuel Felix de 61
Wrangel Piotr Nikołajewicz 198
Wróblewski Jan 85, 232

Wróblewski Wiesław 67

Wrzosek Marek 232

Wyszczelski Lech 7, 9, 21, 23–24, 27, 30, 82, 93, 95, 99, 100–101, 110, 124, 128, 133–134, 149, 153, 162, 164, 171, 180–181, 188, 194, 200–201, 206–207, 214, 230, 233

Z

Zawadzki Stanisław 233

Zgórniak Marian 69, 233

INDEKS NAZW GEOGRAFICZNYCH

A

- Afryka 45, 139
Afryka Południowa 169
Aisne, rzeka 158
Akwizgran 114
Albania 146
Algieria 58, 211
Alpy, góry 139
Alzacja 56–58, 159
Amerongen 137
Ameryka 97
Ameryka Północna 91
Amiens 180
Anatolia 159
Anglia zob. Wielka Brytania
Ardeny, góry 60, 186
Atlanta 205
Auerstadt 98, 104, 112
Austerlitz, obecnie Sławków 19, 37, 39, 40–41, 43, 98, 104, 134
Austria 33, 39, 45, 46–47, 53, 63, 89, 91, 98, 105, 121–122,
126, 185
Austro-Węgry 46, 99, 146, 153
Azerbejdżan 40
Azja 151
Azja Środkowa 106

B

- Bad Mergentheim 63
Badenia 183

- Bagdad 147–148
 Bałkany 105–106, 126, 146
 Bałtyk, morze 63, 109
 Baranowicze 71
 Bardiów 63
 Basra 147
 Bawaria 89, 189
 Bazailles 60–61
 Beanatak 49
 Beaumont 60
 Belgia 92, 99, 105, 139–140, 147, 159
 Benatacki lasek 50
 Beniaminów 209
 Berlin 10, 45, 68, 78, 97–98, 112, 114–115, 131–132, 145–146,
 158, 183, 185
 Besarabia 40
 Beskidy, góry 66
 Biała, rzeka 63
 Białystok 84
 Bielkenfeld 145
 Bitche 183
 Bitynia 139
 Bliski Wschód 159
 Bochnia 67
 Boh, rzeka 92
 Bonn 131
 Bory Tucholskie zob. Tucholskie Bory
 Bosfor, cieśnina 92, 120
 Bośnia 63, 151
 Brańsk 73
 Brema 45
 Brno 48, 63
 Brody 76, 80
 Bruksela 126, 157

Brytania 109
Bryzy 51
Brześć nad Bugiem 73, 78, 84, 186, 190
Brzeżany 80
Budapeszt 177
Budziszyn 105
Bułgaria 146, 151, 158–159
Busigny 67
Bużańska Wola zob. Wola Bużańska
Bydgoskie 65
Bystrzyca, rzeka 50
Bzura, rzeka 84, 210

C

Cambrai 20, 170
Cambridge 203
Chalons 58
Chełmno 183
Chełmszczyzna 65
Chiny 155
Chlum 51
Chojnice 186
Chojnik, góra 69
Chow 113
Ctesiphon 147
Czarne Morze 92, 120, 146
Czarnogóra 146, 151
Czechosłowacja 190
Czechy 48, 52, 89, 134, 185
Czelabińsk 190
Czerniowce 71, 79
Częstochowa 85
Czystoweś 49

D

- Daleki Wschód 106, 190
 Dalmacja 63
 Dania 122
 Dardanele, cieśnina 92
 Dniestr, rzeka 92
 Dobronowce 76
 Domosławice 49
 Don, rzeka 64, 71, 186, 190
 Doorn 137
 Dragaszów 69
 Drezno 48, 105
 Druga Rzeczypospolita zob. Rzeczypospolita Polska
 Duba 50
 Dubno 73, 76
 Dukielska Przełęcz 63
 Dunajec, rzeka 63, 85
 Dunkierka 184
 Dynenburg 71
 Dźwińsk 72

E

- Egejskie Morze 146
 Egipt 145
 Elba, wyspa 34, 105
 Elchingen 104
 Ems 54
 Enez 146
 Eupen 159
 Europa 34, 35, 53, 82, 91, 97, 99, 105, 114, 148, 151, 185
 Europa Zachodnia 190

F

- Falizatte, cieśnina góraska 60
Falkenberg 97
Falmouth 172
Farsalos 109
Finlandia 40
Flandria 107
Fontaineblau 36
Fontenoy 90
Francja 33–34, 39, 41, 46, 53–55, 58, 67, 71–72, 89–91, 97–99,
104–107, 112–114, 121–122, 139–140, 152–153, 159,
190, 204
Frankfurt nad Menem 45, 67
Frankfurt nad Odrą 120
Froeschwiller 58
Frydland (Friedland), 19, 104, 134
Frydland, przełęcz 48

G

- Gabel 48
Galia 109
Galicja 46, 67, 73, 159, 189, 209
Galicja Zachodnia 66
Gdańsk 160
Gdów 46
Georgia 205
Girzikowice 41
Givonne, rzeka 60–61
Goldbach, strumień 40–42
Goslar 184
Gorlice 63, 68–69, 88
Gorlitz, obecnie Zgorzelec 47–48
Gottingen 131
Góra Ostra zob. Ostra Góra

Górny Śląsk 160
 Gradlice 49
 Gravelotte 59, 145
 Graz 46
 Grecja 146
 Gromnik, rzeka 63
 Gross-Lichterfelde 183
 Grotau, przełęcz 48
 Gródek Jagielloński 80
 Grudziądz 209
 Gruzja 40

H

Habsburska Monarchia zob. Monarchia Habsburska
 Halicz 80
 Halle, 46, 111
 Hamburg 45, 97, 113
 Hercegowina 63, 151
 Hiszpania 53, 57, 89, 104, 109, 139
 Hohenlinden 104
 Holandia 89, 99, 105, 137, 183
 Holsztyn 122
 Horzenowes 49, 51
 Horzicz 49
 Hoyerswerda 47
 Hradec Králove (Královehradec) 48, 50, 51
 Huy 92

I

Iberyjski Półwysep zob. Półwysep Iberyjski
 Ichenor 169
 Iczyn 49
 Illy, płaskowyż 60
 Iława Pruska zob. Pruska Iława

Indie, 91, 107, 147, 169

Ingolstadt 189

Irak 145, 147

Irlandia 169

Italia 139

Izera, rzeka 48–49

J

Jagielloński Gródek zob. Gródek Jagielloński

Janowice 66, 76

Japonia 72

Jasiołda, rzeka 73

Jazłowiec 76–77

Jekaterynburg 72

Jena 98, 104, 114

Jozefstadt 48

Jeziro Trazymeńskie zob. Trazymeńskie Jezioro

K

Kakus 49

Kanada 211

Kanny 18, 109, 139, 141–142

Karkonosze, góry 48

Karpaty, góry 63–64, 66, 81

Kartagina 44, 109, 139

Katyń 191

Kaukaz, góry 71, 106, 125

Kielce 85

Kijów 64, 73

Klackow 51

Kłajpeda 185

Kobelnice 41–42

Koblencja 121

Kolonia 68

- Kołobrzeg 98
Kongresowe Królestwo zob. Królestwo Kongresowe
Königgrätz zob. Sadowa
Königsberg, obecnie Kaliningrad 145
Konstantynopol, obecnie Stambuł 120, 147, 159
Kopenhaga 119
Korosteń 73
Korsyka, wyspa 34
Kosowe Pole 159
Kostelec 48
Kovacs 177
Kowel 73, 76, 78–80
Kraków 65, 105, 209
Královedwor 49
Krasne 76
Kreta 146
Kronsztađ 64, 192
Królestwo Kongresowe 115
Królestwo Neapolu 98
Królestwo Polskie (Kongresówka) 40, 65, 69, 105
Królewiec, obecnie Kaliningrad 159
Krym 92
Krzemieniec 73
Księstwo Warszawskie 34, 65
Kujbyszew 193
Kulm, obecnie Chełmno 183
Kurlandia 69
Kut-El-Amara, obecnie Al-Kut 147

L

- Labiau 145
Labocza, rzeka 63
Langenhof 49
Leningrad, obecnie Sankt Petersburg 152

Lębork 66
Liege 157
Lilie 68
Limburgia 140
Linz 41
Lipsk 10, 34, 37–38, 67, 97, 105, 113–114
Litwa 69
Londyn 10, 14, 114, 210
Lotaryngia 56, 57, 159
Lovosice 91
Lubeka 45
Lubelskie 84
Lublin 10, 210
Luksemburg 139–140, 186
Luneville 103
Lützen 113
Lwów 66, 76, 84

Ł

Łańcut 210
Łuck 70, 76–77, 79–88
Łuniniec 73
Łużyce 52
Łużna 63
Łużyckie, góry 48

M

Madryt 57
Magdeburg 121
Magenta 58, 121
Magierka, wzgórze 68
Malmedy 159
Małachowa, fort 58
Małastów 63
Maraton 7

- Marciszewski Rzepiennik zob. Rzepiennik Marciszewski
Marlow 204
Marmara Morze 147
Marna, rzeka 85, 138, 157–158
Mazury 160
Maslojedy 51
Mediolan 121
Meklemburgia-Schwerin 119
Meksyk 57
Menin 111
Mergentheim Bad zob. Bad Mergentheim
Metz 57, 59, 67, 145–146, 183
Midya 146
Miletyn 49
Milowicz 49
Mława 85
Moguncja 56, 111
Mohylew 72
Mokrowus 49
Monachium 178, 184
Monasterzyska 80
Montmedy 60
Montreal 211
Morawy 48, 63
Morgingen 68
Morze Czarne zob. Czarne Morze
Morze Egejskie zob. Egejskie Morze
Morze Marmara zob. Marmara Morze
Moskwa 10, 104, 189, 193, 198
Moszczenica 63
Moza, rzeka 60, 186
Mszanka 68
Mukden, obecnie Shenyang 155
Münster 131

N

- Nadrenia 114
 Namur 67
 Nancy 56
 Narocz, jezioro 71
 Nassirija 147
 Neuchatel 104
 Neustadt, przełęcz 48
 Nida, rzeka 85
 Niderlandy 89, 92, 111
 Niechanice 49
 Niemcy 45, 48, 57, 78, 122, 125, 147, 152–153, 159–160, 180,
 186–187, 190, 204
 Niemcy Południowe 99
 Niemcy Północne 99, 113
 Niemen, rzeka 82
 Nizina Węgierska 64
 Norwegia 41
 Nouart 60
 Nowogród 125
 Nowy Sącz 67

O

- Ober Prausnitz 49
 Odessa 159
 Ołomuniec 40–42, 47
 Ondawa, rzeka 63
 Onut 76
 Orania 169
 Orlean 145
 Ostra Góra 69
 Oszmiana 72
 Ourcq, rzeka 158

P

- Pakistan 184
 Palestyna 159
 Parchim 119
 Pardubice 48, 51
 Paryż 16, 35, 57–58, 103, 105–107, 139, 147, 157, 159, 203,
 209, 211
 Penza 189
 Persja, obecnie Iran 147
 Petersburg, obecnie Sankt Petersburg 106, 109, 126
 Payerne 103
 Pieleśzków 105
 Pilica, rzeka 63
 Pińsk 71, 80
 Piotrków Trybunalski zob. Trybunalski Piotrków
 Piotrogród, obecnie Sankt Petersburg 152, 191
 Poczdam 98, 145
 Podhajce 80
 Polesie 73
 Polska 24, 29, 31, 39, 82, 84, 95, 105, 109, 114, 159–160, 185,
 191, 205, 209–210, 212–213
 Południowe Niemcy zob. Niemcy Południowe
 Pomorze 84, 210
 Pomorze Gdańskie 159
 Portugalia 107
 Poryck 80
 Powoźe 190
 Poznań 67, 84, 115, 210
 Poznańskie 65, 84
 Północna Ameryka zob. Ameryka Północna
 Północna Walia 89
 Północne Niemcy zob. Niemcy Północne
 Półwysep Iberyjski 99, 107
 Praga 48, 91

Pratzen, płaskowzgórze 40, 41, 42, 43, 44
Prentzlau 112
Preszburg 98
Prim 49
Princeton 9
Probluz 50
Probus 49
Pruska Hława 19, 104, 134
Prusy 19, 45, 47–48, 53–56, 58, 89, 91, 97–99, 105, 114, 119–
120, 122
Prusy Wschodnie 44, 66, 142, 145
Prut 74, 79
Prypeć, rzeka 73
Przełęcz Dukielska zob. Dukielska Przełęcz
Przemysł 177
Przim 50
Pustki, wzgórze 68

Q

Quetta 184

R

Ratkau 112
Reichenbach, obecnie Dzierżoniów 105
Reichenberg, obecnie Liberec 48
Ren, rzeka 55
Rendsburg 119
Republika Helwecka 103
Rettendorff 49
Rosberic 49
Rosja 34, 39–40, 46, 65, 70, 72, 91, 98–99, 105–106, 109, 112,
126–127, 139, 151, 153, 160, 189–191, 197
Rosja Radziecka 192
Rosnic 49

- Równe 73, 76
 Rudawy, góry 48
 Rumunia 66, 151, 211
 Ruppin 111
 Ryga 98
 Rzeczpospolita Krakowska 105
 Rzeczypospolita Polska 191
 Rzeczyszcze 73
 Rzepiennik Marciszewski 69
 Rzepiennik Strzyżewski 68–69
 Rzepienniki 63
 Rzesza Niemiecka 39
 Rzym 121, 139
- S**
- Saćan, jezioro 40
 Sadowa zob. Königgrätz 19, 46, 49, 50–51, 87–88, 122, 137
 Sagunt 139
 Saint-Private 59
 Saksonia 47, 48, 52
 Sandhurst 169
 San Stefano 151
 Santon, wzgórze 41
 Sardynia (Piemont), królestwo 121
 Sardynia, wyspa 89
 Sarny 73
 Savannah 205
 Schlapanitz, potok 42
 Schlezwig 157
 Schmiedeberg 66
 Schwerin-Meklemburgia zob. Meklemburgia-Schwerin
 Sedan 53, 57, 60–61, 88, 184
 Sekwana 140
 Serbia 125, 146, 151, 158
 Sękowa 63, 68

- Seret, rzeka 79
Sewastopol 58
Siary 63
Siedlce 65
Skarżysko-Kamienna 85
Słucz, rzeka 73
Smidar 49
Smoleńsk 104
Sokal 78
Sokolnice 41–42
Solferino 121–122
Somma, rzeka 71, 170, 203
Spandau 131
Spicheren-Forbach 59
Sulejman Pak 147
Sambuł 120, 151
Stanisławów 80
Stany Zjednoczone Ameryki Północnej 97, 104
Staszówka 68–69
Stochód, rzeka 73, 80–81
Stoing, strumień 60
Strassburg 57–58, 67
Strzeselicz 51
Strzyżewski Rzepiennik zob. Rzepiennik Strzyżewski
Styr, rzeka 73–74
Sudety, góry 48
Syberia 190
Syria 121
Szczecin 67
Szczypiorno 209
Szlezwik 122
Szwajcaria 99, 105, 189
Szwajcarski Związek zob. Związek Szwajcarski
Szwecja 41, 98–99, 105

Ś

Śląsk 47, 48, 52, 89

Śledniewo 189

Środkowa Azja zob. Azja Środkowa

T

Tambowo 151, 192

Tannenberg, obecnie Stębark 44, 66, 85, 142

Tarnopol 76

Tarnów 63, 67

Telnice 41

Tesalia 109

Teschen, obecnie Cieszyn 46

Ticinus, rzeka 109

Tomaszów Lubelski 85

Töplitz, obecnie Cieplice 46

Torgau 46

Toruń 9, 145

Transwal 169

Trautenau 145

Trazymeńskie Jezioro 139

Trotina, rzeka 49

Trybunalski Piotrków 85

Trypolitania 146

Trzecia Rzesza 187

Tucholskie Bory 85

Tulon 34

Turcja 120, 126, 145–148, 151, 158–159, 197

Turnow 48

Tylża, obecnie Sowieck 40

Tyrol 63, 177, 187

U

Ukraina 65
Ulm 98, 130

V

Vaud, kanton szwajcarski 103
Verdun 71
Vesle, rzeka 158
Vionville 145

W

Wagram 104
Walia Północna zob. Północna Walia
Warmia 160
Warszawa 9, 10, 65, 82, 84, 209–212
Warta, rzeka 85
Wartburg 186
Waterloo 34, 97, 107, 113, 114
West Point 16, 205
Węgierska Nizina zob. Nizina Węgierska
Węgry 46, 105, 177, 211
Wiatrówki, wzgórze 68
Wiedeń 41–42, 63, 64, 98, 177–178
Wielka Brytania 39, 40, 53, 89, 91–92, 98, 105, 107, 169, 172,
204, 169, 185, 204, 207, 211
Wielkie Księstwo Poznańskie 105
Wielkopolska 159
Wiener-Neustadt 63
Wilno 72, 104
Wirtembergia 63
Wisembourg 58
Wisła, rzeka 66, 183, 187, 191
Wizna 186
Władystok 190

- Włochy 34, 45–46, 58, 89, 99, 121, 126, 148, 153, 184
 Włodzimierz Wołyński 78, 80
 Wogezy, góry 57–58, 111
 Wola Bużańska 68
 Wołyń 70, 78
 Wołyńska Wyżyna zob. Wyżyna Wołyńska
 Wołyński Włodzimierz zob. Włodzimierz Wołyński
 Woerth 58
 Woerth-Froeschwiller 58
 Wostromierz 49
 Wrexham 89
 Wrocław 91, 114, 115
 Wyspa Świętej Heleny 34
 Wyspa Świętej Małgorzaty 57
 Wyspy Brytyjskie 99
 Wyżyna Wołyńska 73
 Zachodnia Galicja zob. Galicja Zachodnia
- Z**
- Zagłębie Saary 160
 Zagórzany 68
 Zama, rzeka 109, 139
 Zamczysko, wzgórze 68
 Zawodzie, dzielnica Gorlic 68
 Zegrze 163, 165
 Złoczów 76
 ZSRR zob. Związek Radziecki
 Związek Niemiecki 45, 105
 Związek Radziecki 21–24, 32, 167, 184, 187, 191, 193, 199–
 200, 219
 Związek Socjalistycznych Republik Radziecki zob. Związek
 Radziecki
 Związek Szwajcarski 103

**Zamówienia
na publikacje Akademii Obrony Narodowej
można składać telefonicznie lub pisemnie na adres:**

**Księgarnia AON
al. gen. A. Chruściela 103, bl. 40
00-910 Warszawa
tel./fax 022 681 46 08
e-mail: ksiegarnia.akademicka@aon.edu.pl**

**Wykaz publikacji znajduje się na stronie internetowej
księgarni akademickiej**

www.biblioteka.aon.edu.pl

pplk dr Tomasz KOŚMIDER – pracownik naukowo-dydaktyczny Akademii Obrony Narodowej. Autor kilkudziesięciu artykułów związanych z historią wojskowości oraz książki *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921–1926* (Toruń 2001, 2002). Jest współautorem prac: *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego 1918–2003* (Warszawa 2003), *Warszawa we wrześniu 1939 roku. Obrona i życie codzienne* (Warszawa 2004), *General Władysław Sikorski – dowódca i polityk europejski* (Siedlce 2004), *Ministrowie spraw wojskowych 1918–1944. Z badań nad polityką wojskową Polski* (Pułtusk 2005), *Konflikty współczesnego świata* (Toruń 2006), *200 lat Twierdzy Modlin 1806–2006* (Modlin 2006), *Międzynarodowe uwarunkowania „Zimnej Wojny”* (Szczecin 2006). W roku 2007 wraz z ks. Markiem Wesołowskim opublikował źródła do powojennych dziejów polskiego duszpasterstwa wojskowego: *Duszpasterstwo wojskowe w Polsce w latach 1945–1991, część pierwsza 1945–1956*.

pplk dr Jeremiasz ŚLIPIEC – pracownik naukowo-dydaktyczny Akademii Obrony Narodowej. W swoich zainteresowaniach badawczych skupia się na historii i teorii wojen okresu nowożytnego. Opublikował m.in.: *Lwów 1–22 listopada 1918 r.* (Warszawa 1997), *Drogi niepodległości. Polska i Ukraina 1918–1921* (Warszawa 1999). Jest współautorem kilku opracowań monograficznych: *Dzieje oręża polskiego na tablicach Grobu Nieznanego Żołnierza zapisane* (Warszawa 2000), *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego 1918–2003* (Warszawa 2003), *General Władysław Sikorski – dowódca i polityk europejski* (Siedlce 2004), *Boje polskie na Zachodzie w 1944 roku* (Warszawa 2006), *Druga wojna światowa w Europie 1939–1945 – aspekty militarne* (Warszawa 2007), *Działania wojenne, pokojowe i stabilizacyjne prowadzone w warunkach szczególnych w XX i XXI wieku. Konflikty – doświadczenia – bezpieczeństwo* (Warszawa 2007) oraz szeregu artykułów naukowych i popularnonaukowych.

Dorobek europejskiej myśli wojskowej w zakresie operacji wojsk lądowych stanowi interesujący obszar badawczy, bez przeanalizowania którego trudno określić europejskie standardy sztuki wojennej ostatnich dwóch stuleci. Pierwsze poglądy sugerujące konieczność prowadzenia badań nad operacją pojawiły się jeszcze przed wystąpieniem na arenie wojennej armii masowych. Wprawdzie nie definiowały one pojęcia, ale sugerowały konieczność wprowadzenia operacyjnych form walki. Poważną inspirację do poszukiwania nowych rozwiązań w zakresie sztuki wojennej, w tym i operacji, stanowiła I wojna światowa. Znaczny rozwój badań nad operacją wojsk lądowych przyniósł okres międzywojnia. Wypracowana została wówczas między innymi koncepcja kolejnych oraz głębokich operacji. Weryfikatorem ich słuszności okazała się ostatnia z wojen światowych.

W historiografii polskiej, jak dotąd, brakuje opracowania w sposób wyczerpujący poruszającego zagadnienie operacji wojsk lądowych w europejskiej refleksji teoretycznej. Niniejsza praca stanowi próbę wypełnienia tej luki, istniejącej w piśmiennictwie wojskowym.